

81.632.1
С 900

Н. Н. СУРАЗАКОВА, З. С. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ БӨЛҮК

5-чи ле 6-чы КЛАССТАРГА КЕРЕКТҮ
БИЧИК

Горно-Алтайский облоно јөптөгөн

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1963

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

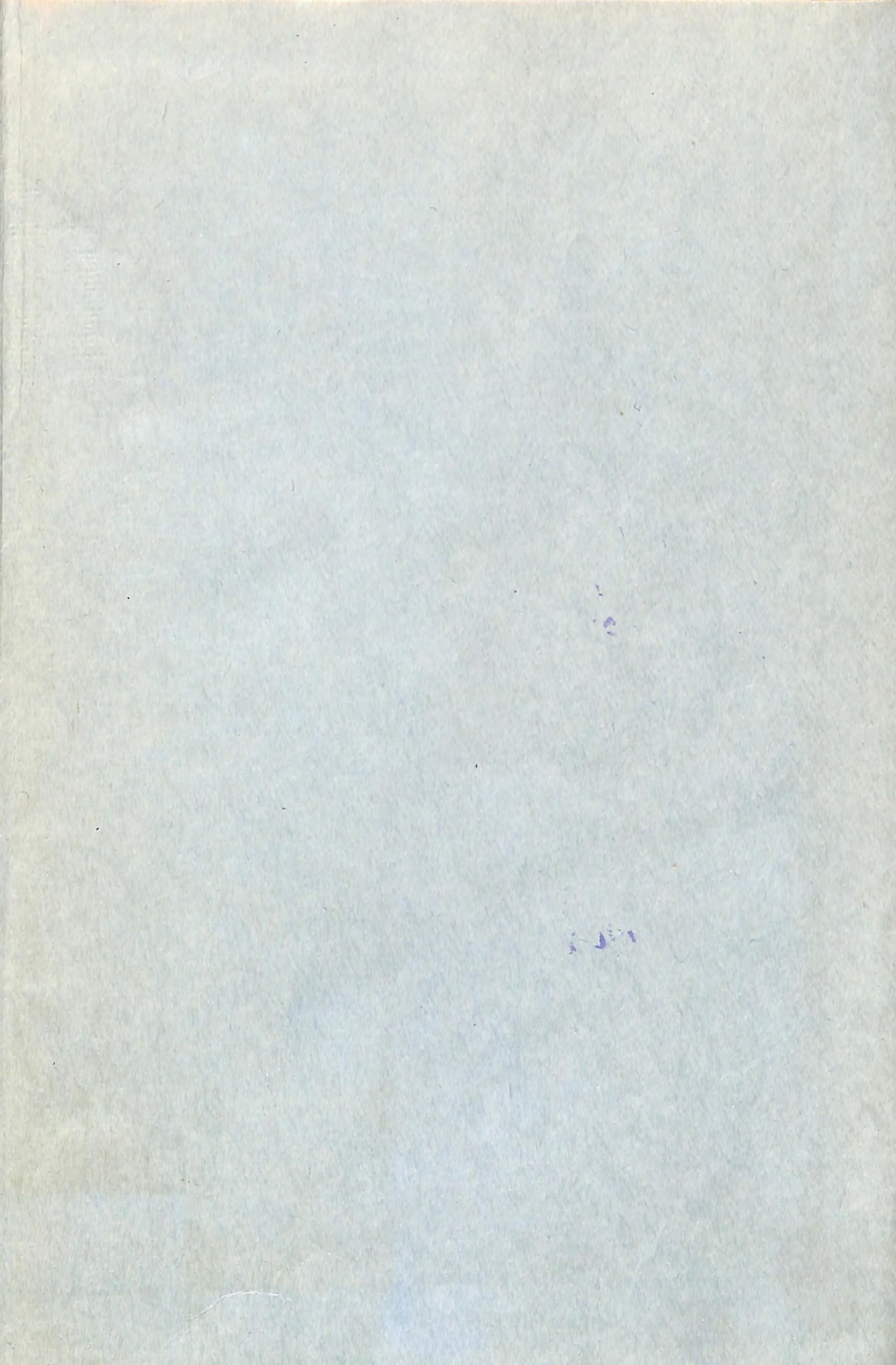
КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМО Т. 3.600.000 3. 3184—90

119023.

MP

УР(Алт.)

С90

Н. Н. СУРАЗАКОВА, З. С. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ГРАММАТИКАЗЫ

БАШТАПКЫ БӨЛҮК

ФОНЕТИКА ЛА МОРФОЛОГИЯ

5-чи ле 6-чы КЛАССТАРГА КЕРЕКТУ БИЧИК

Горно-Алтайский облоно јөптөгөн

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
г. Горно-Алтайск. 1963

81.632.9-2-322
2900

Грамматиканын «Фонетика», «Сөстин бүдүми» ле
«Адалгыш» деп бөлүктөринин кезик таскадулары-
нын текстин талдап тургузар иште үредүчилер
АПЯТОВА Ю. М. ла КЕРГИЛОВА Т. М. туруш-
кандар.

A 2594 м

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. М. Калинина

2

5-СНИ-АТГ-63

КАТАП КӖРӖРИ

Эрмектин учында точка, суракту ла кыйгылу темдектер турары.

Күйгек јай болгон күн јерди кызыдып турган аштын кылгазы изү салкынга чалдыкты садтын ары јанындагы аш јажыл турган ненинг учун дезе садтагы яблонялар изү салкынды аш јаар бо- жотпогон.

Кезик курт-конустар ла олордын личинкалары — садтардың ла мааланын ӧштӧлери / салган кырларды ла садтарды ол ӧштӧлдерден корулаарга улуска кем болужат / улуска куш-каштар болужат / омор садтардың ла мааланын курттарын терип јип / адылар / куш-каштарды корулагар / садтарга баарчыктардын уйаларын илигер / кыштын соок кӧндеринде куш-каштарды азырагар.

3 таскаду. Эрмектерди члендери аайынча ылгагар. Экинчи ле үчинчи эрмектин схемазын тургузыгар.

Схеманың көргүзүзү.

4 таскаду. Кычырыгар. Точкаларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Эрмектерди члендери аайынча ылгагар. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү тартыгар.

Комнатада серүүн көзнөктөрдүн алдында чечектер туру столды скатертьле жаап койгон стенелерде фотографиялар илип салган кухняда самовар кунукчыл шуулайт тышкары салкын тоозынды учуртат агаштар шуулажат.

(Н. Никонovтын бичигени аайынча.)

5 таскаду. Сурактар аайынча эченги члендер (толтыраачы, тартаачы, айалга) кожуп, эрмектерди кенгидип салыгар.

Күс једип келди. (Кайда? кандый?) булуттар јылыжат. (Кандый?) јаш јайт. (Кайдан? кандый?) салкын согот. (Небен?) јалбырактар түжет. Куштар (кайдаар?) учуп јадылар.

6 таскаду. Берилген сөстөрдөн эрмектер бүдүригер. Бичирде баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартыгар.

Анчы, барып јатты, јолло, орук. Јанында, јууканын, амырап отурды. Јуукала, агып турган, суучак. Суу, анчы, ичип алды, јуукадан. Амырап алала, јанып ийди, анчы.

Укташ члендү эрмектер.

7 таскаду. Эрмектерди кычыраар; кандый члендер укташ болгонун тартагар. Укташ члендердин ортозында заптойлорды ненин учун кезикте тургузып, кезикте тургуспай јат, тартагар.

Кышка белетенгени.

Кышка тийиндер, өркөлөр, чычкандар ла өскө дө керткиндер белетенет.

Тийиндер кышка мешкелер ле јиилектер белетеп јадылар.

Август айда тийиндер чыбыгаштар тажыйт, оморды айландыра түкле јабат, уја јазайт. Омор ујаны јазап алала, кышка ашкурсак белетейт. Тийиндер будактарга мешкелер иледилер, агаштын көндөйине јиилектер тажыйдылар. Тийиндер јаагына толтыра јиилекти экелип салат, катап барып турат. Омор мешкелерди, јиилектерди ле кузукты кышка јеткедий эдип белетеп алат.

(И. Суворов.)

8 таскаду. Точкалардын ордына шүүлте аайынча укташ члендер тургузып, кычырыгар. Керектү јерде заптой тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Уренчиктер школдын маалазында морковь, одоп турды. 2) Јаскыда бистин јерге баарчыктар, учуп келип јадылар. 3) Совхозтын садында грушалар, ... өзүп јат.

4) Туристтер Алтын-Көлдө, ... болдылар. 5) Кызычак урогын үренип алды, оноң ... 6) Тенгери бүрүңкүйлей берди, же удабай ...

9 таскаду. Кычырып, укташ члендерди ле божодылган букваларды айдып береер. Божодылган букваларды ла запятойлорды тургузып, эрмектерди бичигер.

Бистин Советский ороондо школдын мундар тоолу балдары кандый ла ишти бойлоры бүдүрп жат. Олор уроктын алдында ла уроктын кийининде класстын полын көзнөк...өрин јунуп парталар...ы арчып көзнөктөрдин алдындагы чечектер...е суу уруп классты эзинделтип јат. Уренчиктер школдын јанында чечектер отургузып агаштар өскүрп олорды кичееп көрүп јат. Олор школдо тындулардын ла өзүмдердин толугын кичееп көрүп школдын буфет...еринде ле столоыйларында дежурить эдип јат. Олор школдын мастерскойларында парталарды гардеробтордын илмектерин отургуштарды ла школдын өскө дө мебелин ремонт-топ будуктап јат. Јаан класстын балдары јаан улуска школды черетеерге полды будуктаарга көзнөктөргө шили кондырарга ла өскө дө оок иштерге болужып јат.

Колболу эрмектер.

10 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Колболу эрмектердин тегин эрмектери колбоочы јокко бириккен бе, колбоочынын болужыла бириккен бе, айдып беригер. Колболу эрмектердин кажы ла тегин эрмегинин баштаачызын ла айдылаачызын көргүзип береер.

Бир чирик јодро турган, је улус оны тазылыла кодорып, чачып ийген. Онын ордына јангы школ туттылар. Кыш өтти, кар кайыла берди. Јажыл өлөң јажарып чыкты, көзнөктин алдында карымнаң јаш јодрочок өзүп чыкты.

— Кјөрсөгөр! Јодро катап өзүп чыкты — деп, үренчиктер кыйгырышты.

Јердин үстүнде јүрүмди кем де јоголтып болбос ине.

(И. Суворов.)

11 таскаду. Бичигер. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү тартыгар. Је деген колбоочы тегин эрмектердин укташ члендерин бириктирип јат па айса колболу эрмектердин тегин эрмектерин бириктирип јат па, айдып береер.

1) Кышкы күн јаркынду чалып јат, је изитпей јат. 2) Февраль ай болды, је карантылар анда-мында көрүне берди. 3) Кар јаады, је удабай кайыла берди. 4) Кыш түшти, је суу узак тонбой турды.

12 таскаду. Тегин эрмектерди колболу эдип бириктирип салаар. Бүдүрп алган колболу эрмектерди бичиирде, баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартып, керектү запятойлорды тургузыгар.

1) Күс келди. Соок салкын сокты. 2) Јаңмыр жаап турды. Јолдо балкаш ла түўнти суулар боло берди. 3) Түн кирди. Тенгери-

де жылдыстар суркуража берди. 4) Тын салкын сокты. Булуттар таркай берди.

13 таскаду. Кычырып, тегин ле колболу эрмектерди көргүзүп беригер. Колболу эрмектер канча тегин эрмектерден бүткенин айдыгар. Бичнирде божодылган запятойлорды тургузып, баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартаар.

Садтын најылары.

Сад өскүреечилер садтын өштүлерин ончозын өлтүрип болбой жат. Садтын өштүлери жалбырактардын алдына эмезе чечектердин ичине эмезе чобранын алдына жажынып калат.

Сад өскүреечи яблоняларга коронду суу буркурадып порошок чачып садтын өштүлерин өлтүрип салат же эртезинде жаңы өштүлөр учуп келет.

Ол өштүлөрдү жоголторына сад өскүреечилердин болушчылары бар. Ол болушчылар сүрекей көргүр, олоор жажынып калган гусеницаларды көбөлөктөрдү личинкаларды таап алат.

Ол кушкаштар деп билип ийген болбойоор!

Жаскыда сад өскүреечилер ологорго уйалар жазап берет кушкаштар дезе уйаларга жымырткалар салып бала бажып алат. Кышкыда соок күндөрдө сад өскүреечилер кыштап турган кушкаштарды азырап жадылар.

Кычыру сөстөр.

14 таскаду. Кычыру сөстөрдү таап, токтой түжер темдектерди жартагар.

1) Балдар! Тузалу кушкаштарды чеберлеп, ологорго кормушкалар эмезе уйалар жазап тураар! 2) Тана, сен нени эдип жадын? 3) Сен, карганак, мени талайга божодып ийзен! (П.) 4) Ырысту жүрүмис учун быян болзын, Төрөлис! 5) Кару Пөтүгежим, кандый жараш кожондойзын! (Кр.) 6) Жаш пионер, ойындарда, походтордо, сборлордо, тимуровский иште пионерский жакылталар бүдүрип турала, сен көп немени эдерге үренип аларын!

15 таскаду. Кычыру сөстөрдүн жерин солып, керектү токтой түжер темдектер тургузып, эрмектерди бичигер.

Көргүзү. Эркелей, сен ада-энене айыл ижинде болужып турун ба? Сен ада-энене айыл ижинде болужып турун ба, Эркелей? Сен, Эркелей, ада-энене айыл ижинде болужып турун ба?

1) Балдар, бойоорго керектү немелерди бойоор эдигер. 2) Адучы, молжонып берген сөзингди чике ле жакшы бүдүрип турун ба? 3) Анна! Сен бүгүн библиотекага барып келзен.

16 таскаду. Кычырыгар. Карарта базылган сөстөр кажы эрмекте кычыру сөстөр, кажызында баштаачы болуп турганын жартагар.

1) Саду Советский Союзтын јаш пионерлеринин кожонгын үренип алган. Саду, Советский Союзтын јаш пионерлеринин кожонгын үренип алдың ба? 2) Коля үредүге керектү немелерди эдип билер. Коля, үредүге керектү немелерди бойын эт. 3) Байрым бичиктен кычырып алганын нөкөрлөрине куучындап берет. Байрым, бичиктен кычырганынды нөкөрлөринге куучындап тур.

17 таскаду. Кычыру сөстөрдн таап алаар. Божодылган токтој түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Тимуровецтер иште ле Ада-Төрөл учун јууда кенегендерге болужыгар! 2) Пионерлер металлдын сыныктарын јуугар! 3) Јаш мичуринецтер культурный өзүмдердин сортторын јарандырып тураар! 4) Јаш пионер газеттер кычырып, радио угуп, бистинг ороондо ло гран ары јанында болуп турган керектерди јаантайын билип тур. 5) Санат бичип бүдүрер ишти ару, јастыра јок эдип бүдүр. Бичип божогон кийининде бичигенинги ајарулу кычырып көр, јастыралар бар болзо, түзедип сал. 6) Қойоноктор Мазай таадакты угугар!

Чике куучынду эрмектерде токтој түжер темдектер.

18 таскаду. Кычырыгар. Автордын сөстөринин кийининде турган чике куучынды ла автордын сөстөринин алдында турган чике куучынды көргүзип береер.

Пионер Вася школдон јанып брааткан. Суулу көнөк апараткан қарганақты көрөлө, айтты: «Јаанақ, мен слерге көнөкти апарарга болужайын». Ол қарганақтың көнөгин апарышты. «Једип желдис, быян болзын, уулчак» — деп, қарганақ айтты.

19 таскаду. Кычырып, чике куучынды көргүзеер. Бичинирде токтој түжер темдектерди тургузаар.

Эвенк менен сурады куйругы јок тийинги көрдин бе? Качан да көрбөдим деп мен айттым. Мен андый тийинги бойым аткам деп, ол айтты. Мен сурадым ол куйругын кайдаар эткен болотон? Соок болгондо, уја јазап албаган тийингини куйругы соокко тоғоло, үзүлип калат деп эвенк айдат.

(И. Суворов.)

20 таскаду. Кычирала, чике куучынды көргүзип береер. Бичинир тушта токтој түжер темдектерди тургузыгар.

Бир жатап үредүчи Витяны доского кычырып, бодолго бодотты. Витя айылында белетенбеген, онын учун ол бодолгоны бодоп болбоды. Экини тургузып јадым деп Вера Николаевна айт-

ты. Витяла кожо жаңыс партада отурган Светлана жаан перемде ого жууктап желеле, айтты Витя, урокторды мынан ары кожо белетейли: бүгүн менин айылымда эртен сенин айылында белетеерис. Же келерим деп Витя жөпсинди.

Бу күннен ала Светлана ла Витя урокторды кожо белетеер болды. Витяга јарт эмес сурак туштаганда, Светланадан сурап турат. Витя јакшы үренер боло берди.

Глаголдордын өйлө, жүзүндерле кубулары.

21 таскаду. Берилген эрмектерден тургуза, өткөн лө келер өйдүн глаголдорын таап алаар.

1) Адам тракторло кыра сүрүп јат. Адам тракторло кыра сүрер. 2) Боря ажанар алдында колын јунуп алар. Боря ажанар алдында колын јунды. 3) Ол урокторын үренип алар. Ол урокторын үренет. 4) Энем меге чамча көктөп берди. Энем меге чамча көктөпөр.

22 таскаду. Берилген глаголдордон озо баштап тургуза өйдүн глаголдорын, онын кийининде өткөн өйдүн ле келер өйдүн глаголдорын бүдүригер. Глаголдордын тазылында тунгак табыштар бойына эжер үнгүр туйукка ненин учун көчкөнин јартагар.

Көр, өс, жүр, айт, ат, тап, түш, калы, кичее, изи, анда, өртө, шүү.

23 таскаду. Кычырыгар. Глаголдор кандый жүзүннүн кожулталарын алынганын ла кандый өйдө турганын айдып беригер.

1) Торфтон күйер газ алып јадыс. 2) Балдар, албатынын кеп ле укаа сөстөрүн, албатынын кожондорын, чөрчөктөрүн бичигер. 3) Школдо жүрерде кийетен форманы школдон келген ле бойынча чечеле, эптеп салып койоор эмезе илмекке илип салаар. 4) Айылда аяк-казан јунар тушта мен карманду фартук кийип, плат тартынып јадым. 5) Канчанчы класста үренип јадын? 6) Слердин деремнеде агаштар ас болзо, оморды отургузыгар, школдын јанына агаштар отургузып, парк төзөгөр, отургускан өзүмдерди кичеегер. Оморды малга јидирбегер. 7) Јайгы каникулда мен жаан улуска өлгөн јуурга болужарым. 8) Јунунганда бис кирле кожо көп микробторды јоголтып јадыбыс.

24 таскаду. Берилген глаголдорды жаңыс ла көп тоонун 1-кы ла 2-чи жүзүнине тургузып, эрмектер сананып бичигер. Жүзүннүн кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Бичиди — мен письмо бичидим; бис письмо бичидибис. Сен письмо бичидин. Слер письмо бичидигер. Черетеер, терет, тажыыр, тартты.

Тон, плат, чалгы, айрууш, бичик, карындаш, карандаш.

29 таскаду. Берилген адалгыштарга жаңыс тоонун ла көп тоонун 2-чи жүзүнүн мензине кожулталарын кожуп, эрмектер сананала, бичигер. Мензине кожулталардын алдыла чийү тартыгар.

К ө р г ү з ү. Сенин будын ару. Слердин будыгар ару.

Бут, өдүк, кожон, ис, иш, сырт, кол.

30 таскаду. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултыгар. Кубулткыш кожулталардын алдыла чийү тартып, олардын чын бичилерин жартагар.

Койон, төгөт, көзнөк.

31 таскаду. Кычирала, куучындап береер. Тексттен адалгыштарды чыгара бичип, олардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, учурын жартагар.

Тишти ару тудары.

Тиштин учуры жаан. Тиш кижиге курсак чайнап жиирге ле жакшы куучындаарга керектү.

Тиш оорыбазын деп, оостын ичин ле тишти ару тудар керек. Тишти ару тударга кичинектен ала кичеенер керек. 5—6 жашту бала ажанган кийининде оозын жылу суула жайар, эртен тура дезе тижин порошок жогынан жымжак щёткала арчыыр учурлу. 6—7 жаштан ала балдар тижин порошокло, щёткала арчып баштайтан.

Кажы ла кижиде бойынын щётказы, порошогы ла кружказы болор учурлу. Щёткала тузаланган кийининде оны туалетный самынла самындайла, кургак жерге салар. Тишти жунар алдында щётканын самынын жылу суула жунуп ийер.

Жаңы садып алган тиш арчыыр щётканы самынду жылу суула, онын кийининде спиртле эмезе одеколонло жакшы жунар керек. Тишти щёткала, порошокло сутказына бир катап жунар. Ажанган кийининде оосты жылу суула эмезе комнатада турган суула жайып ийер.

Тишти эртен тура арчыганы артык, ненин учун дезе түште ажанганда, курсак тишти арчып салат, түнде дезе тиш арчылбай жат.

32 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар кожуп, текстти кычырыгар. Бичириде кожулталардын алдыла чийү тартып, кожулталардын учурын жартап береер.

Жаскыда жылу ороондор... талан-келең учуп келди. Талан-келең жалан... коктый жер таап алала, ого жымыртка салып, бала базып алды. Талан-келең... балдары энезиле кожо уйазында жакшы жаткандар. Бир катап уулчактар талан-келең... тудуп алала, клеткага отургузып салгандар. Талан-келең балдарын

санап, клетка... толугында кунукчыл отурган. Уулчактар клетка... арчыырга келерде, талан-келенг олүп калган јатты. Энези јогынан талан-келенг... балдары да олүп калды.

33 таскаду. Скобкадагы адалгыштарга керектү кожулталар кожуп кычырала, куучындап береер. Бичиирде адалгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, олордын учурын јартап береер.

Обоонын алдында.

Июль айда мен Павелле кожо (олон) барганыс. Обоо (агаш) јаказында турган.

Ат (обоо) јирме метр јетпей, токтой түжеле, бышкырып, обоо јаар көрүп турды. Бис оны канайып та камчылазабыс, ол јеринен кыймыктабай турды. (Ат) буулап койоло, (олон) чанакка кучактап тажыдыс. Онон јанып ийдис, је ат неден коркыганын ол тушта билип болбогоныс. Удаган согында, качан (обоо) түбинде арткан (олон) экелерге барарыста ла, билип алганыс. Карда айуунг (ис) көрүп ийгенис. (Обоо) алдында айуунг (ичеен) болгон эмтир. Айу бистен коркыйла, онон јүре берген.

(И. Суворов.)

Јүзүннн солумаларынын кубулткыштарла кубулары.

34 таскаду. Кычырып, солумаларды көргүзип береер. Олор кандый солумалар болгонын, кандый кубулткыштарда турганын јартагар.

1) Сен бичикти колго алганда, ол сего ол ло тарыйын бичиктин адын, оны бичиген кижинин адын айдып берет. Автордын ады јаан буквала баштапкы страницада бичилген. 2) Каспийский талайдаг ыраак јок көл көгөрөт. Ол көл — Баскунчак. Ол бойы да тусту, онын түби де тустаг, јараттары да тустаг бүткен. Көлднн јанында тус јуур комбайн иштейт. Ол көлднн түбинен тусты чыгарып јунала, оны вагондорго салып јат. 3) Эмди бисте јүс муннан ажыра километр темир јолдор бар. Рельстү јолдорло вагондор сүүртеп алып, јаныс ла јаан паровозтор учуртып јүрген эмес, је олордон до күчтү олордын нөкөрлөри — электровозтор ло тепловозтор база учуртып јүргүлейт. 4) Сени айылында, школдо, тышкары айландыра курчап турган не ле немени советский улустын күчи эткен. Сенин бичип турган ручканнын перозы да, јаан ийде-күчтү станок то, јаландагы комбайн да советский улустын ийде-күчиле эдилген. 5) Варя иштин кийининде Надяга јууктап базып келеле, айтты: «Надя, сен күнине канайда бүдүн јарым норма бүдүрип јадын, меге айдып берзен?» Надя айтты: «Мындадан бери не

сурабадын? Мен бойым да сенле куучындажайын дегем. Күү-
нинг бар болзо, иштин кийининде артып калалы, мен сеге бас-
тыразын көргүзүп берерим». (М. Ильин.) 6. Менин бичигим
сенде бе?

35 таскаду. Мен, сен, бис, слер деп жүзүнниг солумаларын кубулткыш-
тарла кубултып алаар. Ол деп солуманы керектү кубулткыштарга тургузып,
эрмектер сананып бичигер.

36 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Карарта базылган сөстөр
куучын-эрмектинг кандый бөлүктери, жартап айдып береер. Ол сөстөрдиг та-
зылынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер.

Бир катап Толя Смирнов школдон жанып бараткан. **Жолдо**
эки кичинек **кызычак** ойноп жүрген. Кенетийин неден де коркы-
ган, абрага жеккен **аттар** киштеп мантап клеетти. Олор чике ле
балдардын үсти жаар мантап клееткен. Толя узак сананбай,
балдар жаар тап эдип, **олорды** алала, туура ла болордо, аттар
мантап **өтти**. Пионер Толя бойынын **жүрүмине** килебей, кичинек
балдарды корып алды.

37 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Узун үндү табышту сөс-
төрдн таап, олордын чын бичилерин жартагар. Бичиирде карарта базылган
сөстөрдн чийүчекле үйелерге бөлип салаар. Эрмектердин баштаачызынын
алдыла бир чийү, айдылаачызынын алдыла эки чийү тартыгар.

Шура Забродин деп уулчак жаан үүр кой кабырган. Шуур-
ган башталарда, уулчак **алаатыбады**. Бир кой **кайдаар** ла бар-
за, арткандары оны ээчий баратанын ол эске алынды.

Шура бир **кураанды** кучактанып алала, жүгүрди. Кураанды
ээчий энези мантады, оны ээчий ончо койлор мантады. Кураан
уур болгон. Шуранын жүзи **соокко** тонуп турды. Ол салкынга
чыдап болбой, жыгылып, ойто туруп, база ла жүгүрет. Анайып ол
койдын кажаганына кийдире жүгүрип келген, оны ээчий кажа-
ганга 850 кой мантап келген. Койлор чөлдө туш-башка ман-
ташкан болзо, ончозы өлүп калар эди.

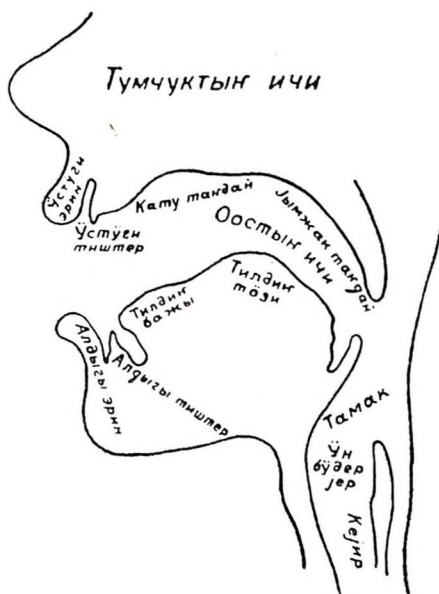
Койлорды корып алганы учун совхозтын директоры Шура
Забродинге благодарность жарлап, сый берди.

1 §. Куучын-эрмектин табыштарынын бүдери.

Ундү ле туйук табыштар.

Бистин куучын-эрмегистин сөстөри табыштардан бүдүп јат, темдектезе, *ат* деп сөс эки табыштан бүдет (*а, т*); *күс* деп сөс — үч табыштан (*к, ү, с*); *кижи* — төрт табыштан (*к, и, ж, и*).

Куучын-эрмектин табыштары өкпөнин, кејирдин, тамактын, оостын, тумчуктын, эриннин, тиштердин ле тилдин болужыла бүдүп јат.

Бис табышты айтканыста, кейди өкпөдөн чыгара тынып јадыс. Ол кей кејирди өдүп, тамакка келет. Тамакта үн бүдүрер учуктар — үн бүдөр јер бар. Үн бүдүрер учуктар тартылып

калган тушта ортозыла кей өткөндө, олор тыркырап, үн деп ада-
лып турган табыш бүдет, темдектезе: **а, о, р, д.**

Үн бүдүрер учуктар тартылышпаган тушта, ортозыла кей өт-
көндө, олор тыркырабас, онын учун үн де болбос, темдектезе:
с, ш.

Кей үн бүдүрер учуктарды өдүп, оостон чыгар, кезикте ле
(**м, н, ң** деп табыштарды айтканда) тумчуктан чыгар.

Кезик табыштар бүткенде, кей оостон жайым өдүп чыгар,
темдектезе: **а, э, о.**

Бүдөр тужунда кей жайым чыгатан табыштарды үндү табыш-
тар деп адаар: **а, о, у, ы, э (е), ө, ў, и.** Олор үннөң туруп
јат.

Кезик табыштар бүткенде, кей жайым чыкпай, буудактарга
табарып чыгар, темдектезе: **п, б, ш, жс.**

п ле **б** табыштар бүткенде, кей эринди кенетийин ача со-
гот; оноң улам шуулт боло берет; **п** табыш жангыс ла шуулт-
тан бүдөр, **б** табыш десе үннөң ле шуултан бүдөр.

ш ла **жс** табыштар бүткенде, кей тапчы ачыктан өдүп јат;
оноң улам база шуулт боло берет; **ш** табыш жангыс ла шуулт-
тан бүдөр, **жс** табыш десе үннөң ле шуултан бүдөр.

Бүдөр тужунда кей жайым чыкпай, буудактарга табарып
чыккан табыштарды туйук табыштар деп адаар: **б, в, г, д, ј, й, жс, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.** Олор
жангыс ла шуултан эмесе үннөң ле шуултан бүдүп јат.

38 таскаду. Тыңыда кычырала, айдып береер: I номерлү сөстөр
кандый үндү табыштарыла башкаланып јат; II номерлү сөстөр кандый
туйук табыштарыла башкаланат.

I. 1) Кас, кўс, көс, кес; 2) јол, јыл, јул; 3) бир, бер, бүр, бар.

II. 1) Кўн, кўр, кўл, кўч; 2) ман, јан, кан; 3) эл, эш, эт;
4) казак, казах; 5) тосток, тоскок.

39 таскаду. Ўлгерди кычырып, үндү ле туйук табыштарын адап бе-
реер. Баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийў тартып, ўлгерди бичип
алаар.

Аш кезер машиналар таркырайт,
Агаштын алтын бүри төгүлет.
Лагердин јанында калганчы катап
Кызыл мааны бийик көдүрилет.

2 §. Уйе.

Сөстөр ўйе лерге бөлинер, темдектезе: **чы-ма-лы, а-да-ру, кай-чы, бри-га-дир.**

Сөстө канча үндү табыш бар, анча ок ўйе болор, темдекте-
зе: **мөш** деп сөстө бир үндү табыш (**ө**), онын учун бир ўйе; **айу**
деп сөстө эки үндү табыш (**а, у**), онын учун эки ўйе; **сангыскан**
деп сөстө үч үндү табыш (**а, ы, а**), онын учун үч ўйе.

Сөстин ортозында ла учында **й** табыш бар болзо, үйелеер тушта **й** табышты онын алдында турган үндү табыштан айрыбас, темдектезе: *тай-га, үй-е, ка-ра-гай-дын, та-лай, жа-ла-кай*.

Ајару. Орус тилден кирген сөстөрдн үйелерге орус тилднн ээжилерн аайынча бөлиир, темдектезе: *ав-то-бус, мав-зо-лей, чай-ник*.

40 таскаду. Сөстөрин үйелеп, үлгерди тыгыда кычыраар. Кажы ла јолдо канча үйе, айдып береер.

Тандакталып тан көрүнди,
Уйкудан анчы ойгонды.

Алты кырлу мылтыгын

Ајыктап јазап көрди.

(П. Кучняк.)

41 таскаду. Сөстөрдн үйелеп, тыгыда кычырып береер. Озо баштап бир үйелү сөстөрдн, онын кийининде эки үйелү, оног көп үйелү сөстөрдн чыгара бичип алыгар.

Үредү, боронгот, комус, комузы, күн, кой, үкү, албаты, чечек, чечегим, мырчак, огурчын, класс, школ, пионер, койу, карлагаш-тарымды, спорт, малчы, јашөскүрим, јорук, бүдүмчилү, ајару, үкүлер, тогузынчы, үрөн, жүзук, толоно, мергендүчи, јалбырак, чалын, өлөн, көрүк, кожончы, јайгы.

3 §. Согулта.

Сөстө эки эмезе бир канча үйе бар болзо, онын бир үйези, арткан үйелерине көрө, тыгыда айдылар, темдектезе: *јалан, јаланла, јаландар, спүтник*.

Сөстин үйелеринин бирүзин тыгыда айтканын согулта деп айдар.

Тыгыда айдылып турган үйени согулта лау үйе деп айдар, арткан үйелерди согулта јок үйелер деп айдар.

Сөстөр кубулып, јүзүн-јүүр кожулталар алынганда, согулта бир үйеден өскө үйеге көчүп турар, темдектезе: *јылдыс — јылдыстар, јылдыстарды, трактор — тракторист, ороон — орооным*.

Су-алтай сөстөрдө согулта көп јандай калганчы үйеге түжер: *кожончы, анчыларым*, је сөстин ортозында турган үйе согулта ла болор учуралдар база бар: *үренедис, тарынбазындар; барала, келетендер; анчыларла, үлгерле*.

Орус тилден кирген кезик сөстөргө алтай тилднн кожулталары кожулганда, төзөгөзинде турган согулта алтай кожулталарга көчүп турар, темдектезе: *телефон — телефондор, станок — станокты, тракторист — трактористке*. Је орус тилден кирген сөстөрднн согултазы баштапкы үйезинде турза, алтай кожулталарга согултазы көчпөс, темдектезе: *трактор — тракторды, тракторым; спүтниктер, спүтникти*.

Бичиир тушта согултаны аңылу темдекле (') көргүзер.
Жаңыс үйелү сөстөрдүн согултазын аңылу темдекле көргүс-
пес: *ол, тон, журт, край*.

Тоолу ла учуралдарда согултанын турган јери сөстин учу-
рын јартап алар арга берет, түндөгөр: *сулала—сулалá, болуш-
каныс—болушканыс*. Темдектезе: 1) *Этти чечкелé* (глагол)—*этти
чечкелé јымжадар* (адалгыш — өмөлөөчи кубулткышта). 2) *Бис
барганыс — бистин барганыс јакшы*.

42 таскаду. Божодылган запятойлорды тургузып, бичип алаар. Сөс-
төрдүн согултазын көргүзип, кычырып береер.

I.

Јараш үндү баянды
Чөйө тартсан баянист!
Коо үндү јииттерди
Кожондотсон баянист!

II.

Алтын-мөңүн ойындар
Торко учукка тизилди.
Аттар уйлар койондор
Ногон чибиге илинди.

(А. Саруева.)

43 таскаду. Согултаны тургузып, чыгара бичип алаар: 1) озо кал-
ганчы үйезинде согулталу сөстөрдү, 2) ортозындагы үйезинде, 3) баштапкы
үйезинде. Бу сөстөрдүн кезигиле (бойыгар талдап) кыска эрмектер тургувып
айдаар.

Јүрүм, кујурлу, парта, коридорлордо, трактор, кујурла, учук,
кукуруза, кожулталар, үренедим, кычырадыбыс, оройтыбадым,
тарынбазын, јүрбеди, чүмдегени, уйуктазын, чечектий, компози-
тор, композиторлор, радио, радиодон, радист.

44 таскаду. Согултазын тургузып, карарта базылган сөстөрдү чыгара
бичип алаар.

1) **Аза-Јаланда** ийттердин үрүжи токтогон. 2) Октунун ада-
зы јабыс сынду, **күрен-сары** чырайлу, көп эрмек айтпас, ээр
эдетен ус кжи. **Ада-энези анайда ла** иштеп, алты балазын азы-
раган. 3) Ол куучынды **качан да** темдектү, јозокту айдатан бол-
гон. 4) Карган Чокуш айылында **бир де** конбоды. Ол **күн ле**
тоозына койлордын чеденинин јанына келип конор болды.
5) Кичеемкей письмоны **катап-катап** кычырды.

(П. Ку ч и я к т ы н г произведениелеринег.)

45 таскаду. Карарта базылган сөстөрдүн согултазына ајару салып,
кычырыгар. Ол сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп турганын
айдып береер.

1) Мырчакты **сулала** кожо кыралап јат. Атты јакшы **сулалá!**
2) Таадам улусты **кайла** кайкатты. Сен база **анайда кайла**.

2) Энем чечкеле кожо тепши садып алды. Этти јымжада чечкелё. 3) Слер јангы киноны көрдигер бе? — Көргөнис. Ол киноны көргөнис јакшы болды. 4) Најымнын кожоңын мен укканым (уккám). Јаан улустын сөзин укканым јакшы болды.

46 таскаду. Согулталарга ајару салып, сөстөрдү кычырып береер. Олорго алтай кожулталар кожуп, бичип алаар. Согулталарын тургузыгар.

Процэнт, предмет, портфель, магазин, инструмент, документ, морковь, каталог, километр, библиотека, самолёт, интернат, журнал, дневник.

47 таскаду. Орфографический сөзликтег орус тилдег кирген 5—6 сөс талдап алала, эрмектер тургузып бичигер. Ол сөстөрдүн согулталарын тургузып салаар.

4 §. Буквалар. Алфавит.

Буквалар — куучын-эрмектин табыштарын бичип көргүзөр темдектер. Табыштарды бис угуп, айдып јадыс; букваларды бичип, көрүп јадыс.

Бир ле буква сөстө башка-башка табыштарды темдектеер учуралдар бар: **б** буква *обоо, арба, барабан* деп сөстөрдө **б** табышты темдектеп јат, *беш, бөк, баспак* деп сөстөрдө **п** табышты темдектейт.

Бир табышты сөстө эки түнгей буквага эмезе эки башка буквага темдектеп бичиир учуралдар бар: *јаан* деп сөстө төрт буква (**ј, а, а, н**), *је* үч табыш (**ј, а, н**); *эне, кеме* деп сөстөрдө **э** ле **е** буквалар јангыс табышты темдектеп јат: **э** табышты сөстин бажында **э** буквага, ортозында ла учында **е** буквага темдектеер.

Орус тилдег кирген сөстөрдө кандый да табыш темдектебес буквалар бар: **ноль** — төрт буква, үч табыш; калганчы буквазы (**в**) **л** табышты јымжада айдарын көргүзип јат.

Алтай бичикте 37 буква. Буквалар бирлик ээжи аайынча ээчий-деечий туруп учурлу.

Бирлик ээжи аайынча ээчий-деечий турган бастыра букваларды алфавит эмезе азбука деп адаар.

Алфавиттин кажы ла буквазы бойы башка атту, темдектезе: **а**—а, **б**—бэ, **к**—ка.

Алфавитти ундыбас эдип үренип алар керек, ненин учун де-зе сөзликтерде сөстөр алфавит аайынча туруп јат; улустын, бичиктердин, өскө дө неменин списогы база алфавит аайынча бичилип јат.

Алтай алфавит ле буквалардын ады.

Буквалар

кепке базылары	колдон бичилери	буквалар- дын ады	кепке базылары	колдон бичилери	буквалар- дын ады
Аа	<i>Аа</i>	а	Пп	<i>Пп</i>	пэ
Бб	<i>Бб</i>	бэ	Рр	<i>Рр</i>	эр
Вв	<i>Вв</i>	вэ	Сс	<i>Сс</i>	эс
Гг	<i>Гг</i>	гэ	Тт	<i>Тт</i>	тэ
Дд	<i>Дд</i>	дэ	Уу	<i>Уу</i>	у
Јј	<i>Јј</i>	дь	Ўў	<i>Ўў</i>	ў
Ее	<i>Ее</i>	е	Фф	<i>Фф</i>	эф
Ёё	<i>Ёё</i>	ё	Хх	<i>Хх</i>	ха
Жж	<i>Жж</i>	жэ	Цц	<i>Цц</i>	цэ
Зз	<i>Зз</i>	зэ	Чч	<i>Чч</i>	че
Ии	<i>Ии</i>	и	Шш	<i>Шш</i>	ша
Йй	<i>Йй</i>	й	Щщ	<i>Щщ</i>	ща
Кк	<i>Кк</i>	ка	Ъъ	<i>ъ</i>	кату темдек
Лл	<i>Лл</i>	эль	Ыы	<i>ы</i>	ы
Мм	<i>Мм</i>	эм	Ьь	<i>ь</i>	јымжак темдек
Нн	<i>Нн</i>	эн	Ээ	<i>Ээ</i>	э
Ңң	<i>Ңң</i>	энҥ	Юю	<i>Юю</i>	ю
Оо	<i>Оо</i>	о	Яя	<i>Яя</i>	я
Өө	<i>Өө</i>	ө			

Он эки буква: *а, э (е), о, ө, у, ў, ы, и, ё, ю, я*—үндү буквалар (эмезе үндүлер) деп адалып јат.

Јирме үч буква: *б, в, г, д, ј, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*—туйук буквалар (эмезе туйуктар) деп адалып јат.

Эки буква — *ъ, ь* — табыштар темдектебей јат.

Ајару. Су-алтай сөстөрдө бичилер үндү буквалар: *а, э(е), о, ө, у, ў, ы, и*; ого үзеери, орус тилден кирген сөстөрдө бичилер үндү буквалар: *ё, ю, я*—бастыразы он эки үндү буква. Э ле *е*— эки буква алтай сөстөрдө бир табышты темдектеп јат.

48 таскаду. Кажы ла сѡсти кычырып, буквaларын чикe адап берееp. Бичиир тушта үндү буквaлардын алдыла бир чийүчeк, туйук буквaлардын алдыла эки чийүчeк тартыгар.

Тапкыр, билгир, үндү, уккур, ажу, алаңзу, өмө, одын, јайгы, кийим, совхоз, эмчилер, шылтак, фуфайка, барбарис.

49 таскаду. Сѡстѡрди үйелерине бѡлип, кычырып берееp. **Қарарта** бaзылган буквaларды айтканаарда, кандый табыштар угулат, јартагар.

Яблоня, **т**юль, **Е**лена. **ё**ж, парашют, **б**аян, телефѡн, самолёт, съезд.

50 таскаду. Су-алтай сѡстѡрдѡ бичилбес туйук буквaларга (**в, ф, х, ц, ш**) орус тилден кирген сѡстѡр таап, берилген сѡстѡргѡ үзеери кожуп бичигер. Согулталарын тургузып, тыгыда кычырып берееp.

- 1) **В**ертолёт, ..., ...
- 2) **П**араграф, ..., ...
- 3) **Х**рестоматия, ..., ...
- 4) **Ц**ентрифуга, ..., ...
- 5) **У**чилище, ..., ...

51 таскаду. Городтордын адын алфавит аайынча тургузып бичигер. Бичиир тушта түней буквaдан башталган сѡстѡрдын 2-чи, 3-чи, 4-чи буквaларына база ајару салаар.

Новокузнецк, Новосибирск, Новомосковск, Донецк, Душанбе, Йошкар-Ола, Магадан, Москва, Минск, Минусинск, Томск, Таллин, Тюмень, Пермь, Полтава, Горно-Алтайск, Гомель, Ашхабад, Ачинск, Барнаул, Бийск, Баку, Вильнюс, Фрунзе, Целиноград, Ярославль, Уфа, Ужгород, Ленинград.

52 таскаду. Кычырала, карарта бaзылган буквaлар кандый табышты темдектеп турганын јартагар.

I. Бичик — бистин эн јуук најыбыс. Бичик кижиге кѡп билгир берет. Онын страницаларын бүйктебе, листтерин јыртпа, кирлү колло тутпа. Сенин үренген бичигинге ѡскѡ балдар база үренер. Бойыннын бичиктеринди чеберле!

II. Пьеса, Обь, съезд, адъютант, ателье.

53 таскаду. Эки түней туйуктар сѡстѡрдѡ канайда айдылып турганын јартагар. Эки түней туйуктардын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

1) Тоннын топчызын бойын тагып јүр. 2) Јоннын мойыны јоон. 3) Јаңы јолло түрген келдим. 4) Тилле иштебей, колло иштен. 5) Бис тийиннин балазын туттыс. 6) Јерди терен касса, суу чыгар.

54 таскаду. Божодылган буквaларды скобкадан талдап тургузып, бичип алаар.

Эки кы(*н, б*)ту, бир кы(*н, б*)ында; агаш са(*н, б*)ту, бычак-тын са(*н, б*)ы; ал(*т, д*)ан, шир(*т, д*)ек, и(*т, д*)ирген, јыл(*т, д*)-

ыс, тем(т, д)ек; сеги(с, з)ен, жу(с, з)кун, тогу(с, з)он, жы(с, з)-
ым, жы(с, з)тар; жа(ш, ж)ык, кы(ш, ж)кы, топ(ш, ж)уур,
ко(ш, ж)ту, көрү(к, г)тер.

55 таскаду. Букваларын чике адап, сөстөрдү кычыраар. Кандый толо
сөстөрдөгү бүткенин айдып береер.

СССР, КПСС, РСФСР, УССР, БССР, ВЛКСМ.

56. Жаан буквалар.

Точканын, сурак ла кый темдектердин кийининде кажы ла
эрмектин баштапкы сөзи жаан буквадан бичилер. Осады база
жаан буквадан бичилер, темдектезе:

1. Кижинин ады-жолы: *кайчы Николай Улагаше-
вич Улагашев, Малчы-Мерген баатыр, Адыжок.*

2. Тындулардын чоло ады: *Кошту деп уй, Тайгыл
деп ийт, Ак-Маңдай деп бозу.*

3. Јерлердин, теҗистердин, кырлардын, талайлардын, суу-
лардын, ороондордын, городтордын, јурт јерлердин, оромдор-
дын географический ады: *Африка, Индийский теҗис,
Адаган деп кыр, Ак талай, Кадын, Советский Союз,
Чехословакия, Барнаул, Кенг деп јурт, Коммунистиче-
ский проспект.*

4. Революционный байрамдардын ла ундыл-
бас күндердин ады: *Баштапкы май (1 Май), Кон-
ституциянын Күни, Јаңы жыл.*

5. Газеттердин, журналдардын, литератур-
ный ла музыкальный произведениелердин ады:
*„Алтайдын Чолмоны“ деп газет, „Мурзилка“ деп журнал,
„Темир ат“ деп куучын, „Јаңы Алтай“ деп кожон. Андый
сөстөрдү кавычкага тургузып бичиир.*

6. Жаан буквадан база мындый сөстөр бичилер: 1) колхоз-
тордын ла совхозтордын, заводтордын ла фабрикалардын, ке-
рептердин ла организациялардын ады: *Калининнин адыла
адалган завод, „Тан чолмон“ колхоз, оноҗ до өскө. 2) Почёт-
ный званиелер: Советский Союзтын Геройы, Социали-
стический Иштин Геройы, Герой-эне. 3) Исторический
жеректерди адаган ады: Улу Октябрьский социали-
стический революция, Ада-Төрөл учун Улу јуу. 4) Астро-
номический ады: Јер, Күн, Ай, Марс, оноҗ до өскө. Је бу
сөстөр астрономический ат аданбаган болзо, кичинек буквадан
бичилер; түндегер: 1) Бистин үйенин иштенкей колдоры эткен
космический ракеталар Айга једип, Күнди айланды. 2) Кышкы
күн јылытпай јат. 3) Түнде бистин јолысты ай јарытты.*

56 таскаду. Алтай писательдердин ле поэттердин өбөкөзүн алфавит аайынча бичип алаар.

Чевалков М. В., Мундус-Эдоков М. В., Чагат-Строев П. А., Кучияк П. В., Чунижеков Ч. А., Саруева А. Ф., Кочеев И. П., Кожышев Л. В., Палкин Э. М., Адаров А. О.

57 таскаду. Сурактарга толо каруу беригер. Каруузын бичип алаар.

1) Владимир Ильич Ленин кандый жерде чыккан? 2) «Чүмеркек бака» деп чөрчөкти кем бичиди? 3) «Чемал» деп курорт кандый аймакта? 4) Сен качан, кайда (числозы, айы, жылы) чыктын? 5) Советский Союзтын жаш пионерлерининг кожонгы канайда адалат? 6) Улу Октябрьский социалистический революция качан болды? 7) Советский албаты 22 апрельди ненин учун жаан байрам деп темдектеп жат?

58 таскаду. Скобада берилген сөстөрдүн эрмектин учуруна келиштире сөстөр талдап, точкалардын ордына бичип алаар. Жаан буквадан бичилген сөстөрдү жартап береер.

1) Бис... деп чөрчөкти илбиркеп кычырдыс. Жаанам бөрүгине... көктөп алды. (горко чачак, «Торко-Чачак»). 2) СССРдин кандый ла укту албатызын... албаты деп айдар. Москва — ... Союзтын төс города. (Советский, советский). 3) Жетинчи ле сегизинчи ноябрьда ... байрамы. Ноябрь ай ... жийининде. (Октябрьдын, октябрьдын). 4) Бежинчи декабрьда СССРдин Конституциясынын ... Неделенин баштапкы ... понедельник деп адалат. (Күни, күни). 5) Горно-Алтайск городто ... деп жаан экранду кинотеатр бар. («Чанкыр Алтай», чанкыр Алтай).

59 таскаду. Слер жаткан жердин адын толо бичип береер (крайы, об-лазы, аймагы, журты).

60 таскаду. Берилген темалардын бирүзүн талдап, школдын газетине жаан эмес заметка бичигер.

1. Үредүнн баштапкы күни.
2. Өлбг ижине, эмезе аш жуурга колхозко бис канайда болуштыс.
3. Кычырган бичиктеримнинг энг ле илбүлүзү.

Заметканы бичиир план.

1. Керек кайда болгоны.
2. Керек качан болгоны.
3. Бу жеректе кем кожо турушкан.
4. Не болгонын кыскарта куучындаары.
5. Шүүлте айдары, жөп берери.
6. Бичиген кижининг ады-жолы, быжу адреси.

61 таскаду. Кандый сөстөр, ненин учун јаан буквадан - бичилгенин кычырала, жартап береер. Жаан буквадан бичилген сөстөрдүн үндү ле туйук табыштарын адап береер.

1) Менин сүйгөн байрамым — Баштапкы май. 2) Финский булунгла «Алтай» деп теплоход жүрүп жат. 3) Ыраак Алтайдын малчылары Москвага сүрекей түргөн учатан «ТУ-114» деп жаан самолётто бардылар. 4) Советский Союз Тымык, Атлантический ле Түндүк Тошту тегисле јунулып жат. 5) Экскурсанттар Кызыл площадьта, Мавзолейде болдылар. 6) Манжерокто Акташтын рудуправлениезинин «Горняк» деп јакшынак пионерский лагери бар. 7) 1962 јылда 5 майда «Правда» газеттин баштапкы номери чыкканынан ала 50 јыл бүткен.

6 §. Үндү табыштардын бөлинери.

1. Бүдөр јери аайынча үндү табыштар (**а, э (е), о, ө, у, ү, ы, и**) кату ла јымжак болор.

Оостын кийин јанында, тилдин төзинде, бүдүп турган үндү табыштарды (**а, о, у, ы**) кату үндүлер деп адаар.

Оостын алды јанында, тилдин бажында, бүдүп турган үндү табыштарды (**э, ө, ү, и**) јымжак үндүлер деп адаар.

2. Кату ла јымжак үндү табыштар оостын ачылар кеми аайынча кен ле тапчы болор.

а, о, ө, э (е) деп үндүлерди айтканда, оос јаан, кен ачылат, онын учун оморды кен үндүлер деп адаар.

у, ү, ы, и деп үндүлерди айтканда, оос јаан эмес, тапчы ачылат, онын учун оморды тапчы үндүлер деп адаар.

Айдарда, кату ла јымжак үндүлер кен де, тапчы да болор.

үндү табыштар	кен	тапчы
кату	а, о	у, ы
јымжак	э (е), ө	ү, и

3. Үндү табыштардын бүдеринде эриндердин туружары јанынан үндүлер эрин чөйилер ле эрин чөйилбес болор.

о, ө, у, ү деп үндүлерди айтканда, өскө органдарга көрө, эриндер тын (активно) туружып јат; омон улам ол үндүлерди эрин чөйилер (эмезе эрин үндүлер) деп адап јат.

а, ы, э, и деп үндүлерди айтканда, эрин тын (активно) турушпай јат, оморды эрин чөйилбес деп адап јат.

Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндүлер кен де, тапчы да болор.

үндү табыштар	кең	тапчы
эрин чөйилер	о, ɔ	у, ү
эрин чөйилбес	а, э (е)	ы, и

62 таскаду. Үлгерди кычырып, сөстөрдүн кату ла жымжак үндүлөрүн көргүзүп береер. Кату ла жымжак үндү табыштардын таблицасын тургузып алаар.

Агас жакалу жырга тайанып,
Чанжыр тегериде күн жарыды.
Айылдын эжиги ачылар тушта
Кызыл-марал почтальон кирди.

(П. Кучняк.)

63 таскаду. Сөстөрдү кычырып, үндү табыштары оостун ачылар кеми аайынча, эриндердин туружары аайынча канайда бөлинип турганын жартагар.

Жарык күн, ырысту жүрүм, жобаш ат, эрке сөс, шилдий суу,
ыраак жорук, бүдүмчилү нөкөр, кокур сөс, ак чечек.

64 таскаду. Үндү табыштардын таблицасын айкап көрөөр: кату ла жымжакка, кең ле тапчыга, эрин чөйилер ле эрин чөйилбеске канайда (неден улам) бөлинип турганын жартап береер.

Үндүлөрдүн бөлинер таблицасы.

Бүдөр жериле Оостун ачылар кемиле	Кату үндүлөр (оостун кийин жанында)		Жымжак үндүлөр (оостун алды жанында)	
	о у	а ы	ɔ ү	э(е) и
Кең үндүлөр Тапчы үндүлөр				
Эриннин туружарыла	эрин чөйилер	эрин чөйилбес	эрин чөйилер	эрин чөйилбес

65 таскаду. Үлгерди кычырып алаар. Өрөгн таблицага тузаланып, үндү табыштарын жартап береер.

Таң адат.

Карангуй түнди үйдежип,
Таңдакталып таң адат.
Ар-бүткен таңга сүүнип,

Ару чалынла јунунат.
 Јалбырактарын јайылтып,
 Чечектер текши јазанат.
 Кушкаштардын жојонгын
 Баштарын энтип, ол угат.
 Күнчыгыштан күн чыгат,
 Тандакталып тан адат...

(В. Кучияк.)

7 §. Үндү табыштардын сөстөрдө турар аайы.

1. Алтай тилде бир сөстө үндүлер бүдер јери јанынан бир аай турар: эмезе ылгый кату үндүлер (**а, о, у, ы**), эмезе ылгый јымжак үндүлер (**э (е), ө, ү, и**) болор; бир сөстө кату ла јымжак үндүлер кожо турбас, темдектезе: **адарунын уйазы, үренчиктин бичиги.**

Је эки тазылдан биригип бүткен кезик колболу сөстөрдө бу ээжи бузулып јат: кату ла јымжак үндүлер бир сөстө кожо до турар, темдектезе: **күнбадыш, амыр-энчү.**

Орус тилден кирген сөстөрдө кату ла јымжак үндүлер кожо турар, темдектезе: **грамматика, вертолёт, виноград.**

2. Эрин үндүлер, кату ла јымжак үндүлерге көрө, сөстөрдө бир аай турбас: кезик сөстөрдө эки, үч үйеге јетире ылгый ла эрин үндүлер турар, темдектезе: **бөрүк, толук, кулугур, јүгүр, отур, томонок, тѳжѳк**; кезигинде дезе эрин чѳйилер ле эрин чѳйилбес үндүлер кожо турар, темдектезе: **орын, сѳзлик, кобы, бѳли, солы, ойын, куучын, тоозын** (эрин үндүлердин сѳстин тѳзѳгѳзинде ле кожулталарында турар аайын ла чын бичилерин 14 § көр).

66 таскаду. Кычырала, кажы ла сѳстин үндү табыштарынын турган ээјизин јартап береер.

Митяштын адазы—ус колду кижжи. Ол колхозто столяр болуп, јаны тудулган туралардын көзнѳктѳрин ле эјиктерин эмезе столдор, отургуштар ла онон до ѳскѳ немелер эјип туратан. Ада-Тѳрѳл учун Улу јуу башталарда, ол фронтко барган. Анда будынан шыркаладала, үч айдын туркунына госпитальда јаткан. Эмденип алган кийининде механиктерле кожо тѳни-тѳјиле автомашиналар ремонтп јүрген. Онон јанып келеле, колхозто кузнец болуп иштей берген.

(И. Кочеев.)

67 таскаду. Сѳстөрдѳ эрин үндүлердин турган аайына ајару салып, кычырып береер. Јарталгыштар кожуп, адалгыштарды бичип алаар.

Кѳмүр, кѳрүк, јѳдүл, толку, солун, кулун, учук, јулук, кулур, үлгү, јүстүк.

68 таскаду. Керектү букваны кожуп, сөстөрдү бичип алаар. Үндү табыштарынын алдыла чийүчек тартып салаар.

- 1) **ү—и:** өск...с, бүг...н, жылб...лү, үк..., жөд...л;
- 2) **у—ы:** мой...н, тург...за, отург...ш, сол...н;
- 3) **о—ө—е:** төрт...н, өч...мик, жет...н, сегиз...н.

69 таскаду. Сөстөрдүн божодылган букваларын тургузып, бичип алаар. Божодылган букваларды чын кошконоорды орфографический сөзликтең көрүп алаар.

I. 1) Жортсон, жол аларын, жолугушсан, сөс угарын.
 2) Бой...нды бойын мактаба, улус мактазым. 3) Кулакка уг...лган неме көскө көрүнөр. 4) Жаан сөст... жажыт жок, улу сөстө уйат жок. 5) Бол...шка иженип, бойын тегин от...рба. 6) Мөн...н татка жидирбей жат. 7) Том...ртка тон агашты чокыбай жат. (Кен сөстөр.)

II. Жык ла эдип калган агаш айыл. Айылдын ичи ару, сол жанында отург...штар, он жанында аяк-салгыш турат. Эбиреде аярзан, ус колд... кижинин ижи билдирет.

Ыш айылдын түйн...гинен толголып чыгала, ару кейге жылыйа берет. Айылдын ээзи Санаш биске бойынын жүр...мин куучындайт.

8 §. Узун үндү табыштар.

Кезик сөстөрдүн үндү табыштары узада тартылып айдылат, темдектезе: **таан, ээж, мее, соо, сөөк, уул, жүүк, жии.** Сөстөрдө узада тартылып айдылтар үндү табыштарды узун үндү табыштар деп адаар (**аа, ээ (ее), оо, өө, уу, үү, ии**). Узун үндүлөрдү эки түнөй буква ла темдектеп бичиир.

Узун үндүлөрдүн таблицасы.

узун үндүлөр	к е н		т а п ч ы	
к а т у	аа	оо	уу	ыы
ж ы м ж а к	ээ(ее)	öö	үү	ии
эрин чөйилер				

Узун үндү **ыы** тоолу ла сөстөрдө учурап жат, темдектезе: **Бийик кырларда таскыл-тепсендер. Мында жайым салкындар сыылайт.** (Н. Шат.)

Узун үндү табыштарды сөстөрдө жарт айдып, эки түңей буквала темдектеп бичири сөстин учурын чике билип аларына керектү, темдектезе: **Joонду от өчпөс — jонду улус jоксырабас.**

Joонду ла **jонду**—эки башка учурлу сөстөр болгону эки башка айдылып турган **oo** ло **o** деп табыштар керелеп жат: **joонду** деп сөстө **oo** — узун айдылып жат, **jонду** деп сөстө десе **o** кыска айдылат; оларды эки башка темдектеп бичиген: баштапкысында эки түңей буква (**oo**), экинчисинде — бир буква (**o**).

Узун үндү табышту кезик сөстөрдө кыска үндү табышту эжер сөстөр бар болор, темдектезе: **ээн—эн, joон—jon, yур—ур**, ошон до өскө. Андый эжер сөстөрдүн болужыла узун үндү табышту сөстөрдүн чын бичилерин ле учурын жартап алар аргалу, темдектезе: 1) **Jaан** сөстө **jaжыт jок**. (Кеп сөс.) 2) **Айыл-журтыга менден jaн**.

Je кезик узун үндү табышту сөстөрдө андый эжер сөстөр jок болор; олардын чын бичилерин ле учурын ундыбас керек эмесе сөзликтен көрөр керек, темдектезе: **каалга, наадай, күү** (кожонун күүзи).

70 таскаду. Эжерлү сөстөрдүн учурын жартап береер. Олардын кезигиле эрмектер тургузып айдыгар.

таай — тай	ороон — орон
таакы — такы	сөөк — сөк
ээн — эн	өөркө — өркө
ээл — эл (эл-jон)	juун — jun
jeек — jек (ат jек)	yүр — үр
коол — кол	күүн — күн

71 таскаду. Эжери jок сөстөрдү, чын бичилерине ажару салып, кычырып алаар. Олардын кезиктериле эрмектер тургузып бичигер.

укаа	jөөжө
каан	көөркий
мааны	чөлөө
ээк	куучын
ээчи	уурчы
меес	үүчек
jeен	бүүле
тоорчык	jiит
коомой	чииш
тоормош	иир

Ажарулар. 1. Узун үндү табыштарды экиленген үндү табыштарла булгабас керек, темдектезе: **Jaкшы санаа албатыга таркаар. Санаа деп сөстө aa**— бир табыш, je эки түңей буквала темдектелген; **таркаар** деп сөстө **aa**—эки табыш: сөстин тазылы **a** табышка токтогон, кожултазы база **a** табыштан башталган.

Айдарда, эки түңей буквала темдектелген узун үндү табышты бир үндү табыш деп көрөр, экиленген үндү табышты десе — эки үндү табыш деп көрөр.

2. Узун үндү табышту сөстөрдү үйелеер тушта эки түңей букваны эки

јара айрыбас, темдектезе: *бистин ороон—о-роон, терен шүүлме—шүүл-ме, јеерен ат—јее-рен, кеен јай, ээн чөл*. Је бу учурајды экиленген үндү табышту сөстөрлө булгабас керек; темдектезе: *ойноорго — ой-но-ор-го, бөлиир — бө-ли-ир, јараттар — ја-рат-тар, чыккан — чык-кан, касса—кас-са*.

72 таскаду. Узун үндүлердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

1) Укаалу сөсти угарга јакшы. 2) Иштенкейди иш те сүүр. 3) Төөдөн јаан мал јок, төгмөгинде дезе эт јок. 4) Туудый коозо болгончо, аякча аш болзын. 5) Ээн јер эрикчил. 6) Беречи кижинин колы јоксырабас. 7) Төөчө кара санаадан тоөчиче ак санаа артык. (*Кеп сөстөр.*) 8) Ол сыылада берди, онын мынайда сыылада кожондоп баштаганында бир шылтак быжула бар. (*Б. Ук.*) 9) Шуулаган салкынак сыр-јагарын сыыладат. (*Г. Конд.*)

73 таскаду. Орус сөстөрдн алтай тилге көчүрип, бичип алаар. Узун үндү табышту сөстөрдн ле ологго эжер сөстөрдн алдыла чийү тартыгар. Көчүрип алган сөстөрлө эрмектер тургузып айдыгар.

Большая кость, отпороть заплату, классное собрание, мыть посуду, летели стаями, дуть в огонь, летний месяц, разобраться в деле, тяжелый груз, налить воду, полный стакан, считать до ста.

74 таскаду. Орфографический сөзликтег узун үндү табышту сөстөр талдап алаала, берилген сөстөргө үзеери кожуп бичигер.

аа — таадак, чаазын, баалу;

ээ — ээр, ...

ее — теермен, ...

оо — оот, ...

öö — мөөрөш, ...

уу — уткуул, ...

үү — сүүр, ...

и — јилек, ...

75 таскаду. Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөрдн айдыларын, бичилерин, ле учурын јартагар.

I. Күн ашкан. Јердин үстин јобош бозом **јаап** койды. Тү-жүне ле чуркуражып, ары-бери учуп божобой јүрген кушкаштар эмди кайда да, байла, койу бүрлү карагайларда эмезе ыжык јерде турган **јырааларда түнеерге** белетенип, үн чыгарбай бардылар. **Суунын шуулап** кожондогон кожонгы да эмди кан-дый да јобош, амыр боло бергендий болды. Түн **јууктап клеетти**.

Мечиртекелер агашта сергелен отуруп, бажын ары-бери бу-рып турдылар. Олор чычкандар ла кушкаштар тудуп аларга кетежет.

II. Тўн. Арсак сўўри башту кырларды эдектей турган карагайлардын ортозында кичинек от кўйўп турат. Агаш кўйу эмес те болзо, ол отты кажы ла жанынан кўрўп аларга кўч. Айландыра сарбайышкан **жыраалу жаан** таштар жаткылайт. Олордон маралдын ла жымжак жегести тўжўнгўн **кылбыштын** жыды жытанат.

(И. Кочеев.)

76 таскаду. Кычырып алаар. Карарта базылган сўстўрди ўйелерге бўлип, чыгара бичигер.

I. 1) **Кара-чоокыр канатту** кызыл томыртка карагайдын бажында **куу** будакты чокуп, такпайларды тўжўрип турды. 2) **Же** каткы, **сериирден** болгой, там тынгый берерде, Вася сезинеле, сўрекей уйалып, эки башка ўдўктў **буттарыла суу жаар** аксандады ... 3) **Араай кўўлеп, каа-жаада, кузук черткендий, тыр** сылдап жаткан **оттын** жалбыжы алдынан ўрў карагайдын тўзине жаба чўйилип турды.

Жуугында ажанып отурган балдар томыртканы кўрўп, сўўнгилейт.

II. 1) Ажыктаза, туу да **кыймыктаар.**

2) **Коркыбас** кижжи нўжўрине **килеер,**
Коркунчак кижжи бойына **килеер.**

3) Иштеңкейден иш **коркыыр,**
Жалкудан курсак **коркыыр.**

4) Жайдын жаныс жўнинин ижи жылга **жиир** курсак болор.

9 §. Тунгак ла ўнгўр туйуктар.

Туйук табыштар тунгактарга ла ўнгўрлерге бўлинер.

Жаныс ла шуултанг бўткен туйук табыштарды тунгак туйуктар деп адаар, темдектезе: **п, т, с.**

Ўннўн ле шуултанг бўткен туйук табыштарды ўнгўр туйуктар деп адаар, темдектезе: **б, д, з.**

Кезик тунгак табыштар ўнгўр эжерлў болор: **к—г, п—б, с—з, т—д, ф—в, ш—ж.**

Тунгак ла ўнгўр туйуктардын таблицазы.

Тунгак туйуктар:		э ж е р л ў	
		к, п, с, т, ф, ш	х, ц, ч, щ
Ўнгўр туйуктар:	р, л, м, н, ң, ј, й	г, б, з, д, в, ж	
		э ж е р и ј о к	

Тунгак ла үнгүр туйуктарды сөстөрдө чике темдектеп бичигени көп учуралдарда сөстин учурын оңдоп аларына болужат, темдектезе: 1) *Арка* жердин өлөнү койу бүйтти. — *Кажы* ла балада *јакишы* жүренер *арга* бар. Бу эрмектерде *арка* ла *арга* эки башка учурлу сөстөр болгонын тунгак **к** ла үнгүр **г** туйуктары көргүзүп жат.

А жарулар. 1. **п** тунгак туйук су-алтай сөстөрдүн бажында бичилбес: айдылып турган **п** деп тунгак туйукты **б** деп үнгүрлө темдектеп бичири: *бака*, *балкаш*, *баскыш*; је сөстөрдүн ортозында ла учында **п** деп тунгак айдылар да, бичилер де аргалу: *апагаш*, *капчал*, *кереп*. Орус тилден кирген сөстөрдө десе **п**, **б** туйуктар сөстин бажында да, ортозында да, учында да бичилер: *паспорт*, *сноп*, *барабан*, *клуб*.

2. **з**, **й**, **ж**, **г**, **р**, **н** деп үнгүр туйуктар су-алтай сөстөрдүн бажында турбай жат (*кызы*, *кайын*, *кажык*, *жаргы*).

3. **б**, **г**, **д**, **ж**, **з** — үнгүр туйуктар су-алтай сөстөрдүн учында турбай жат (*кабар*, *агаш*, *ада*, *кижи*, *азык*).

4. **д** деп үнгүр туйуктан **йүк** ле **де** деп глаголдын тазылы ла ошон бүйткен сөстөр башталып бичилер (*деди*, *деген*, *деер*, *дегежсин*, *деп*, *десе*) ле *деечий* (*ээчий-деечий*) деп сөстин бажында бичилип жат. (Тунгак ла үнгүр туйуктарды сөстин тазылында ла кожулталарында чын бичирири 12 § көр.).

77 таскаду. Үлгерди кычырып алаар. Тунгак ла үнгүр туйук табыштарды сөстин тазылында ла кожулталарында чын бичирири 12 § көр.).

Жараш жас желди.
 Журттың балдарына
 Сүйүнчини экелди.
 Эбиреде турган
 Туулар жажарат,
 Эзинге чечектер
 Жалаңда жайканат.
 Школдың іанында
 Элбек акта
 Балдар ойында,
 Балдар ыргалда.

(В. Кучняк.)

78 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, бичип алаар. Кандый сөстөрдө тунгак, кандыйларында үнгүр туйуктар бичилерин жартып береер.

Көргүзү. (**к—г**) *жуук жол*, *жолдың жуугы*;
 (**п—б**) *жө...тү иш*, *иштин жө...и*;
 (**с—з**) *ак ка...*, *жердин ка...ы*;
 (**т—д**) *жараш жы...*, *ждроның жы...ы*;
 (**ш—ж**) *изү кала...*, *буудайдың кала...ы*.

79 таскаду. Берилген сөстөр кандый туйуктарыла башкаланып турганын жартагар. Бу сөстөрлө кыска эрмектер тургузып айдыгар.

1) Мак, нак; 2) ман, ман; 3) жем, жен; 4) жон, жон; 5) эн, эн; 6) ором, орон.

80 таскаду. *г, ж, з, п, р* деп туйуктардан башталган орус тилден кирген сөстөр бичигер. Керектү сөстөрдү сөзликтен талдап алаар.

- 1) Завхоз, ... , ... , 2) жнейка, ... , ... , 3) газ, ... , ... ,
4) папка, ... , ... , 5) радист, ... ,

81 таскаду. Кычырып береле, сөстөрдө **б** буква кандый табышты темдектеп турганын жартагар.

- 1) Беш карындаш бирлик болзо, бежен черүге јендиртпес.
2) Баканын базыды башка. 3) Коомой бука балкашты бойынын бажына чачар. 4) Бажында меелү, балтырында күчтү.
5) Болушка ижензенг де, бойынг тегин отурба. (*Кеп сөстөр.*)

82 таскаду. Көргүзү аайынча керектү сөстөр кожуп, эрмектерди јетире бичип алаар. Баштапкы эрмектеги сөстөрдүнг тунгак ла үнгүр туйуктарын айдып, олорды темдектеп турган букваларды адап береер.

1) Спортивный ойындар: волейбол, баскетбол, мячик, футбол, хоккей, шашка, шахмат.

2) Музыкальный инструменттер: топшуур, ... ,

3) Балыктаарга керектү немелер: кармак, ... ,

4) Өлөң ижине керектү немелер: чалгы, ... ,

5) Колхозтордын ады: «Јаңы јол», ... ,

83 таскаду. Кажы ла эки сөстин карарта базылган букваларына ајару салып, кычыраар. Олор кандый табыштар, канайда бүдүп јат, јартагар. Андый сөстөрдү бойоор таап, база мынайда ок бичип алаар.

Темдек — темдеги, мак — магы, түп — түби, сап — сабы,
ырыс — ырызы, ис — изи, мөш — мөжи, јараш — јаражы, јарат — јарады.

84 таскаду. Үлгерди лаптап кычыраар. Автор адарунын табыжын кандый туйуктарла көргүзет, айдып береер.

«Јакшынак чылабас адару,	Јанында чечекке отуруп,
Түжүне учуп, арыбайдын ба?	Адару уулды тындагандый,
Тату курсакты јууп алып,	Онон лаптап «шүүнип»,
Тамзыктанып отурбайдын ба?»	— Уулга каруузын айткандый:
Агаш «көлтөкөзине туруп,	«З-з—сенин сөзин јастыра,
Уулчак адарудан сурады.	Ж-ж—иштең кем де чылабас.
Адарунын ижин лаптап көрүп,	Н-н-не ле тынду бастыра
Арыбас оны кайкады.	Аз-з-азыралы артыкта

алдырбас!»

(А. Саруева.)

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

85 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдүнг чын бичилерин жартагар. 4-чи ле 5-чи эрмектердин токтой түжер темдектерин жартап береле, бичип алаар.

1) Аймактаг келген **Арапый** деп кижы бойынын төжиндеги «**КИМ**» значокты **Өскүс-Уулга** тагып берерде, бу значокло кожо

ого јаан ийде-күч кожулгандый болды. (П. К.) 2) **Партия** ла **Төрөл** керегинде санаалар **Валентина Гаганованы** патриотический баштагкайдын агару жолына баштаган. 3) Мындый ок шүүлтелер **миллиондор тоолу** комсомолдорды ла жииттерди жангы жерлерге, **Түндүк** полюсты ла **Арктиканы** шиндеп көрөрине аткарган. 4) «Удабас ДОСААФ-тан посылка аларыс, ол тушта авиамодельдердин кружогын **төзөөрис**» — деп, инструктор **Ефим Ильич** уулчакка каруузын берген. 5) Адам сурады: «Сен кандый жилбүлү бичиктер кычырдың, Адучы?»

86 таскаду. Керектү үндү букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Карарта базылган сөстөрдүн үндү ле туйук табыштарын айдып, толо жартап береер.

Кызыл м...ны — ишкүчиле жаткандардын бойын жайымд...ры учун тартыжузынын темдеги. К...н жангы болгон жылдарда иш-мекчи класс кызыл м...нынын алдына туруп, жайым учун тартышкан. **Гражданский** жуу болуп, өскө ор...ндордын **интервенттери** бистин ор...нго табарган өйдө, Кызыл Черүнинг ж...чылдары ол маанынын алдына туруп, жиит **Советский республиканын** өштүлери ле тартышкан. 1941—1945 жылдарда болгон **Ада-Төрөл** учун Улу ж...нын ойинде жакшынак **Советский Черү** кызыл м...нынын алдына туруп, бойынын **Төрөлинин** магы учун ла кемнег де кам...ны жок болоры учун ат-нерелү тартышкан.

Кызыл мааны советский албатынын коммунизмге барып жаткан жолын жарыдып жат.

В. И. Лениннин адын аданган пионерский **организация** кызыл маанынын алдына туруп, **жүрөт, үрөнет ле иштейт.**

(Пионерлердин ступеньдеринен.)

87 таскаду. Кычырып, адалгыштарды, жарталгыштарды, солумаларды, глаголдорды көргүзүп береер. Олордын кажызынан ла бир сөстөн чыгара бичип алала, үндү ле туйук табыштарын ылгап береер.

Пионерлер кукуруза өскүрүп алдылар.

Пионерлер школдын участогына кукуруза үрендеерге шүүнип алдылар. Бу ишке белетенип, олор күскиде 20 тонна өтөк жууп алгандар. Жаскыда, май айда, олор жерди сүреле, тобоголорды уужап, кукурузанын үренин талдап алдылар. Кукурузаны олор колло, квадратно-уялап, ортозын 70 сантиметрден отургустылар.

Кенетийин таандар ла такаалар көптөп келерде, пионерлер каруул тургустылар. Кукуруза жакшы өскөн.

Кукурузанын кыразын пионерлер эки катап одоп, эки катап жаптылар. Бир ай өткөн соңында суйук өтөк урдылар, минеральный удобрениеле база азырадылар.

Кукуруза жыш агаштый койу ла бийик өсти. Балдар 168 цент-

нер кургак тобого ло 800 центнер јажыл бӯр јууп алдылар. Олор бойларынын ӧскӯрип алган бастыра тӯжӯмин колхозтын правлениезине табыштырды. Олорго колхоз баалу сый берди. Кукуруза ӧскӯрген балдар јуртхозвыставканын туружаачылары болды.

Бистин ороондо пионерлер колхозторго јаан да, кичинек те керекте кӧп болужып јат. Андый пионерлерден јозок алаар.

88 таскаду. Улгерди лаптап кычырала, кажы ла эрмектин баштаачызын (оны јартап турган сӧстӧриле јаба) айдылаачызыла кожо чыгара бичип алаар. Айдылаачылар кандый ӧйдӧ, тоодо ло јӱзӱнде турган глаголдорло айдылганын јартап береер. Карарта базылган сӧстӧрди уйлелерине канайда бӧлирин кӧргӱзип береер.

Эрте кӱс.

Јарамык јараш алтын кӱс
Бастыра тындуны тӱйметти.
Килеңкей эмес корон кыш
Јууктап келгенин билдиртти.
Сыгын айга кӧкигилеп,
Сыгын аңдар мантажат;
Тус-кујурга келгилеп,
Ун алыжып ойногылайт.
Чайбалып јаткан балыкту кӧл
Јанар кушты кӧӧрдӧт.

Тынарга јенгил ару кей
Кижини эмди чыйрадат.
Јерине тойынган турна куш
Чанкыр тенгериде куркулдайт;
Тӱрген учушту суугуш
Тӧрӧлин жерип ајыктайт.
Саргара берген јалаңда
Алтын клаттар телтейди,
Јаан идирген јанында
Ышталып, машина кӱӱледі.

(А. Саруева.)

89 таскаду. Глаголдорды тургуза, ӧткӧн, келер ӧйлӧргӧ тургузып, кӧргӱзӱ аайынча бичигер. Кандый табыштан башталган кожулталар кошкноорды јартап береер.

1. Кӧдӱр: кӧдӱрет, кӧдӱрди, кӧдӱрген, кӧдӱрер.
2. Кунук: ...
3. Ӱрен: ...
4. Солы: солып јат, солынды, солыган, солыыр.
5. Кору: ...
6. Бӧли: ...

90 таскаду. Кычырала, карарта базылган сӧстӧр неннг учун јаан буквадан бичилгенин јартагар. База кандый сӧстӧр јаан буквадан бичилип јат, кожуп айдаар. Адалгыштарды јартаачы сӧстӧриле кожо чыгара бичигер. Олордын ӱндӱ ле туйук табыштарын јартагар.

Кӱренг кӱс Алтайдын ӱстӱне бойынын јараш кеен чӱмдерин чачып ийди. Кырда турган ағаштар ак-сары, кызыл-сары кийимдерин кийип ийдилер. Кескен арбанын саламынын тӧстӧрин атпайып турды. Мал јайлаган јердинг ӧлӧндӧри куу-сары боло бергиледи. Јаңыс ла Аза-Јалан, Јолду ла Марчалу — эки суунын јарады — јажыл торко јажангла бӱркӧнген јатты. Эрте тургускан обоолор јанмырга карарып каларда, јажанглар оног до јажыл немедий билдирет. (П. К.)

91 таскаду. Кўс керегинде кандый ўлгерлер, куучындар, журуктар билеригер, эске алынаар. Берилген планды тузаланып, кўс керегинде кыска куучынды бойоор бичигер. Слердин билетен ўлгерлерде ле куучындарда кўс керегинде айдылган чечен сөстөрдн тузаланаар.

П л а н .

1. Кўстинг келгени.
 2. Ар-бүткеннинг кубулганы.
 3. Куштар жылу жерге учканы.
 4. Тындулардын кўски жүрүми.
 5. Улустын кўски ижи.
-

МОРФОЛОГИЯ

Морфология сөстөрдин кубулар ла бүдер ээжилерин үренип јат.

СӨСТИН БУДУМИ

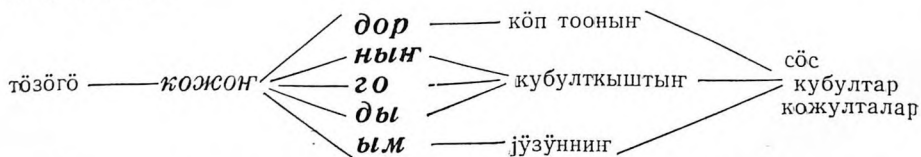
10 §. Төзөгө лө сөс кубулар кожулталар.

Куучын-эрмекте сөстөр өскө сөстөрлө колбожып, кубулып јат, темдектезе, адалгыштар, глаголдор кубулып јат: 1) *Мен турага кирдим, сен турада отурдын, бис турадан чыктыбыс.*

Јарталгыштар ла кубулбастар дезе эрмекте кубулбай јат, темдектезе: 1) **кызыл** мааны, **кызыл** мааныла, **кызыл** мааныга; 2) машина **түрген** мантап јат, самолёт машинадан **түрген** учты, ракета ончозынан **түрген** учат.

Сөстин кубулып, сөстөрдн колбоштырып турган бөлүгин сөс кубулар кожулта деп айдар, темдектезе: адалгыштардын кубулткыш ла жүзүннинг мензинер кожулталары, глаголдордын өйлөринин ле жүзүндердин кожулталары.

Сөстин сөс кубулар кожулталарынан өскө бөлүгин төзөгө деп айдар, темдектезе: **бала-га, агаш-ты, малчы-ны, ко-жондо-ды.**

Кезик сөстөр јангыс ла төзөгөдөн турар, темдектезе: **кыр, айу, анчы, кызычак, отур, көктө.**

92 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдн төзөгөзин ле сөс кубулар кожулталарын көргүзип береер.

Бир неделенин бажында кичинек **јуртты** эбиреде курчаган туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын јабынып, чек

ле кубула бердилер. Өзөктин суузына калың тош тура берди. Кенетийин түшкөн соокторго өзөктин суузы буулып, жолдорды, жаратка жуук турган чеден-кажагандарды туй алып ийди. Өзөктө карарып турган аралда койондордун баштапкы истери чоо-кырлана берди. Анчылар кере ле түжүнө кеткин эликтер кетеп, тере чаналарыла кырлардын жүзінде карды чалый-телий истеп тургулайт. Жаан улус уулчактарды элик агыртып турар ой башталды. Карабаш аспактан эткен эски чаназынын кайыштарын жаңыртып жаап алала, анчылардын кычыртузун сакып отурган. (Л. Кок.)

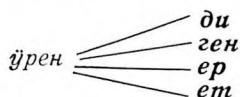
93 таскаду. Божодылган кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алаар. Кожулталардын чын бичилерин жартагар.

Эрте күстө балдар бир канча астраларды тазылы... казып алдылар. Ол астралар... балкашту горшоктор... отургузып, тура... кийдирип алдылар. Туранын ичинде астралар узак туруп чечекте...

Тура... ичинде өскөн чечектер... балдар алдындагызынан артык кичеген. Олор чечектер.. балкажын күбүредип турды. Чечектер... бойынын ойинде сугарып, жалбырактарынын тоозыны... арчып турдылар.

Чечектер өскүрөтени — тузалу иш.

94 таскаду. Берилген глаголдордун төзөгөзүн ле сөс кубултар кожулталарын схемала көргүзип салаар.

Бичиди, бичиген, бичиир, бичийт.

95 таскаду. Берилген сөстөргө керектү кожулталар кожоло, эрмектер тургузып бичигер. Баштаачылардын алдыла бир, айдылаачылардын алдыла эки чийү тартыгар.

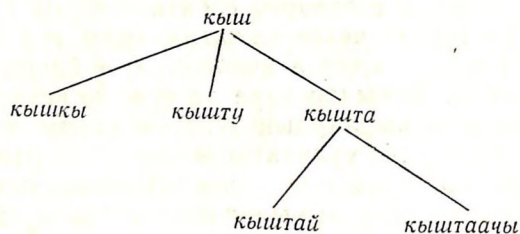
1. Пионер, кызыл, галстук, чеберлеп јат. 2. Ак, чамча, јака, алды, кызыл, галстук, кий. 3. Отряд, флажок, школ, пионерский кып, тур. 4. Мен, сбор, парад, демонстрация, торжественный вечер, пионерский, форма, барып јат.

11 §. Тазыл ла сөс бүдүрер кожულта.

Тилдеги бар сөстөрдөн жаңы сөстөр бүдүп јат, темдектезе: *кыш* деп сөстөн *кышкы*, *кышту*, *кышта* деп сөстөр бүткен; *кышта* деп сөстөн *кыштай*, *кыштаачы* деп сөстөр бүткен.

Кандый бир сөстөн бүткен сөстөрдү угы жаңы сөстөр деп айдар.

Угы јаныс сөстөр.

Угы јаныс сөстөрдө төс бөлүк бар болор. Ол — угы јаныс сөстөрдүн текши бөлүги. Сөстөрдө, текши бөлүктөн өскө, јаны сөстөр бүдүретен бөлүктөр бар болор.

Угы јаныс сөстөрдүн төс учурлу текши бөлүгүн тазыл деп айдар, темдектезе: **кышкы**, **кышту**, **кышта**, **кыштай**, **кыштаачы** деп сөстөрдүн тазылы — **кыш**.

Тазылдын кийининде туруп, **јаны сөс бүдүретен бөлүктү сөс бүдүрер** кожулта деп айдар, темдектезе: **кышкы**, **кышту**, **кышта**.

Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта сөстин төзөгөзине жирип јат. Сөстин төзөгөзінде бир эмезе эки де сөс бүдүрер кожулта болор, темдектезе: **бичик-чи**, **үред-ү-чи**.

Сөс кубултар кожулталар сөстин төзөгөзине кирбей јат, јаны сөстөр бүдүрбей јат. Олор јүк ле сөстөрдү колбоштырып турар, темдектезе: **тууга чыкты**, **тууны ашты**, **туудан түшти**.

Ајару. Јаныс тазылдан турган сөстин төзөгөзін төзөлбөгөн төзөгө деп айдар, темдектезе: **кыш**, **иш**, **ан**, **бар**; **көр**, **ак**, **көк**. Тазылдан ла сөс бүдүрер кожулталардан турган төзөгөнү төзөлгөн төзөгө деп айдар, темдектезе: **анчы-га**, **агда-ган**, **бичик-ти**, **баштаачы-га**.

96 таскаду. Таблицаны кычырыгар. Бойыгар сөстөр таап, таблицага бичип алаар.

Төзөгө		Сөс кубултар кожулта
Тазыл	Сөс бүдүрер кожулта	
ан	—	—
ан-	—	-нын
ан-	-чы-	-га
бар-	—	-ган
тур-	-гус-	-ты-м
бичи-	-к-	-тер-ди
бичи-	-к-чи-	—

97 таскаду. Кычырып, сөстөрдүн тазылын көргүзип береер. Тазылдардын алдыла чийү тартып, бичип алаар.

1) Ишчи, иштү, иштен, ишке; 2) јелер, јелзе, јелиш, јелиштү, јелишкир; 3) басты, басса, базыт, баскын, базытту, базыткыр;

4) сууга, суулар, суулу, сууза, суузымак, суузын, суула; 5) таскаган, таскаду, таскат, таскап, таскадып, таскадулу.

98 таскаду. Тазылы түңей сөстөр талдап, бичип алаар. Бичинир тушта тазылдардын алдыла чийү тартаар.

- 1) Ташталар,,
- 2) Таштарга,,
- 3) Тошторго,,
- 4) Билелү,,
- 5) Билер,,

Талдап алар сөстөр: *таштан, таштап, билези, ташла, ташта, билелер, ташту, билдим, таштадылар, таштый, билзе, биленин, таштагандый, тоштор, тоштоң, таштанты, билезин, билгир, тошло, билгени, билеечи, билижер, тошту, тожы.*

99 таскаду. Тазылдарынын алдыла бир чийү, сөс бүдүрер кожулталарынын алдыла эки чийү тартып, сөстөрдн бичип алаар. Карарта базылган сөстөрлө эрмектер тургузып айдыгар.

- 1) Эмчи, **талайчы**, эртечи, менденкей, **киленкей, озочыл, эпчил, сүмелү, чайзак, сескир, жерлик, јошкын;**
- 2) **баскыш, кыргыш, капкы, кышкы, ышту, ээлгир.**

100 таскаду. Кажы ла номерде эки башка тазылду сөстөр бар. Ол тазылдарды таап, түңей тазылду сөстөрдн бир аай чыгара бичип алаар. Карарта базылган сөстөрлө кыска эрмектер тургузып айдыгар.

- 1) **Оорулу, оорыган, ооруны, ооры, оорыыр, оорыза, оорузы, оорулар, оору, оорыды, оорулап.**
- 2) **Корыган, корыыр, коруда, корыза, кору, корула, коруланган, корып, коры, корыды, коруланып.**

101 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдн тазылын ла кожулталарын көргүзип береер. Түңей тазылду сөстөрдн талдап, чыгара бичигер.

Оттын јанында.

Пионерлердин отряды үредүчизиле кожо походко экинчи күн **барып јаткан. Олор** карагайлу јерле өттилер. Эниргери **суунын** јарадына **келдилер.** Ыраакта **тура** турды, ого јетире бир километр кире бар. **Балдар** түргендеп бастылар. Удабай **олор** турага једип келдилер. Туранын јанында **балыктайтан** шүүн-дер **јатты.**

Балдардын үнин угала, **турадан** **балыкчы, анчы** Фома Кузьмич чыгып келди. **Јаскыда** ла јайгыда орой күске јетире **ол** колхозына **балык** тудуп, кышкыда айу **андап** турган кижн. Ол **балдарла** јалакай **јакшылажала, оду** эдер өптү **јерди** көс-төп берди. Балдар кургак **төңөш** экелеле, будактарды **јууп, от** салдылар.

Кузьмич суу эжелеле, балыктын мўнин асты. От чокту кўйет. Удабай балык кайнады.

Балдар ажанып аларда, Кузьмич ологго јилбўлў куучын айтты.

102 таскаду. Точкалардын ордына керектў кожулталар кожуп, бичип алаар. Кандый кожулталар кошконогарды айдып береер.

I. Алан анчадала јайлу... кўчўрин тын сўййтен. Энези ол тушта колхоз... уйларын саап туратан. Ол јаантайын Согонолу кыр... ары јанында, Марчалунын ичин..., јайлайтан.

Бастыра ферма кўчўп браадар болзо, Алан кўкип, ичин... сўўнчизи торт ло кайнап туратан. Озо баштап уй... мўбрўжип баргылайтан. Онын кийининенг айылдардын ичин тарткан аб-ралар, бозу... баргылайтан.

Бозулар... кўрўргў сўреен јараш бол... Чоп-чоокырлары бар, кара, ўлў, буурыл, килин-кара, ак — ончолорын кўрўргў сўўнчилў де, сўрлў де. Јаш мал качан да ўнжўк ине, кижии... кару-зыыр кўўни келер.

II. Јайлу... кўчўп келген кўн энезининг саап турган уйлары... эки уй тўрўгўн. Бир бозу... Јайлу деп адагылаган, экинчизи сўрекеј јараш бозу болгон: апагаш, эки кўзи кап-кара. Оны Ак-Чечек деп адагылаган. Јаңы туткан айылдар... јанында ак чечек... база сўреен кўп болгон.

(Э. Палкин.)

103 таскаду. Кычырып, сўс бўдўрер кожулталарды кўргўзип береер. Чыгара бичигер: озо баштап кижини темдектеген сўсўрди бичигер, онын кийининде — кичинектедип ле эркеледип айткан сўсўрди.

Малчы, элигеш, башчы, балачак, ијдичек, јабызак, чичкечек, кўрегеш, јуугаш, чибичек, јурукчы, койонок, кураанака, ўренчик, казанчы, сўмелў, ајагаш, кайучы.

104 таска ду. Кожулталарынын алдыла чийў тартып, озо сўс бўдўрер бир кожулталу, онын кийининде сўс бўдўрер эки кожулталу сўсўрди бичип алаар.

Ўредўчи, кырачы, кўдўчи, ўредў, айылдаш, баштаачы, кичеенкеј, ўзўмдў, башта, кожончы, иштенкеј, колхозчы, мергендўчи, јўгўрўк, кожондоп, башкару, уулчагаш, корулап, јакыл-та, јакару, сўзлик, ўзўм, азырал, азыралду, јукачак, јазал, јазалду, отургуш, суучак, корула, отур, сўрткўш, туткалу.

105 таскаду. Тўзўгўзин сўс кубултар кожулталардан чийўчекле бўлип, карарта базылган сўсўрди чыгара бичигер. Тўзўгўзи кандый бўлўктерден турганын айдып береер.

Бистинг колхозтын ўлўн белетеп турган јери **Кўркўрек** деп суунын јараттарын јакалай барган **бўктерде** ле **јиктерде**.

Кўркўректин башталып аккан јери бистенг ыраак эмес болгон. Ол, эмдик ат чылап, туйлап, чындап та **кўркўреп-кўўлеп**

түшкен суу. Өлөн чабатан ой — ол сыраңай ла суунун кирер тужы. Таштан ташка калып, кумактарды аңдандыра согуп ойногон суунун көбүгү саргарып калган айланыжып браадатан. Эңиргери бу суу там ла кирип, тал-табыжы тыңгый бергенинен улам мен уйуктап болбой жадатам. Чанкырайып, тымый берген тун бойынын жылдыс көстөриле бистин жапашты ширтеп туратан...

Айла бистин жапаш суунун жарадынан чик жок ыраакта да турган болзо, толкунун табыжы чек ле жаныска једип келеле, ойто јана бурылып тургандый билдиретен.

(Ч. Айтматов.)

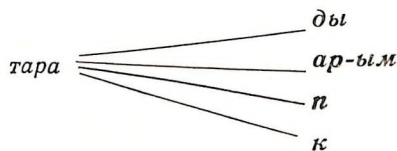
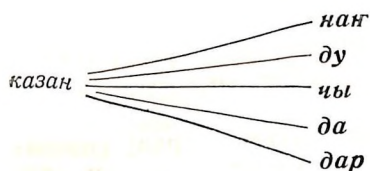
106 таскаду. Берилген адалгыштарга келишкедий сөс бүдүрер кожулталар кожуп бичигер. Куучын-эрмектин кандый бөлүктери бүткенин айдып береер. Бүдүрүп алган сөстөргө башка-башка сөс кубултар кожулталар кожуп, эрмектер тургузаар.

Эм — эмчи, эмдү, эмде. Мал, кузук, јол, јай, иш, јал, баш, кай, эңир, мак, айыл.

107 таскаду. Кажы ла бөлүгүн чийүчекле бөлип, сөстөрдн бичип алаар.

Күд-ү-чи-лер-ди; төзөөрим, төзөөчилер, төстү, адаручы, адарулар, адаручак, адарулу, учар, учуш, учулады, кырачызы, кыралар, кыралаар, кыралу, јорукчы, јорукта, јоруктап, јорукту, тырмаган, тырмаар, тырмууштар, көмүрлү, көмүри, көмүрди, кеткин, бичиктү, бичиштилер, көрүш, көрүшти, көрүжип.

108 таскаду. *Күн, балык, сура, үрен* деп тазылду кандый түңгей сөстөр билеригер, көргүзү аайынча схема эдип бичигер.

109 таскаду. Согулталарга ајару салып, кычырып береер. Кажы ла сөскө сурак тургузып, омор кандый кожулта алынганын јартагар. Кажы ла сөслө кыска эрмектер тургузып бичигер.

Кайчыла — кайчыла, буула — буула, камчыла — камчыла, суула — суула.

110 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдн бүдүмин ылгап береер: 1) төзөгөзин ле сөс кубултар кожулталарын, 2) төзөгөзинен тазылын ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзеер. II бөлүгүнн токтој түжер темдектерин јартагар.

I. Кызым маанычактары эзинге араайынан јалбырап, пионерлердин отряды јууктап желди. Омордын јараш үнгүр кожоньнын сөстөри өбөгөндөргө јарт угулды. Бу пионерлердин ко-

жоңын Санабай алдында Кимнен угала, сөстөрүнүн жаражын кайкаган. Эмди де ол таныш кожонды угуп, күлүмзирене берди.

II. Отряд **өбөгөндөргө** жууктап келерде, балдар жаңыс үнлө кыйгырдылар:

— Э-э, таадактар, бисле кожо барактар!

Санабай каткырып, колыла жаңып айтты:

— Эйт, слерге кем **једижетен**? Бисле кожо слерге кунукчыл да болор.

Пионерлер кокур-каткыла көндүрө өттилер. Бир пионер кайра бурылала, Санабайга кыйгырды:

— Таадак, энирде бис слерге чөрчөк угарга келерис!

(С. Суразаков.)

12 §. Сөстин тазылын ла кожулталарын чын бичири.

I. Кожулталардын үндү ле туйук табыштарын чын бичири.

Кожулталардын үндү ле туйук табыштары сөстин тазымында турган табыштардан камаанду болор.

1. Сөстин тазылы тунгак туйукка токтозо, кожулталары база тунгак туйуктан башталар: *јас-кы, эт-ке, ап-тү, көк-төн, ырт-па.*

Сөстин тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтозо, кожулталары үнгүр туйуктан башталар: *төн-дөр, тон-до, жайгы, эне-ден.*

2. Сөстин тазылында кату үндү табыштар турза, кожулталарынын үндү табыжы база кату болор: *албаты-лар-дын, кож-ул-та.*

Сөстин тазылында јымжак үндү табыштар турза, кожулталарынын үндү табыжы база јымжак болор: *кеме-чи-лер, өлөн-дү.*

Ајарулар. 1. Орус тилден кирген сөстөргө алтай тилдин кожулталары база бу ээжилер аайынча кожулар, түндегер: *спутник-тер, печать-ту, класс-та, журнал-да, комбайн-га.*

Је орус тилдеги ээжи аайынча сөстин учында турган *б, в, г, д, ж, з* деп үнгүр туйуктар тунгак болуп айдылар, онын учун мындай туйуктарга токтогон сөстөргө алтай тилде тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулып јат (*герб-тер, дробь-ко, Чапаев-тий, четверг-те, Волгоград-та, тетрадь-тар, тираж-та, совхоз-тор*).

2. Орус тилден кирген сөстөргө кожулган кожулталардын үндү табыжы ол сөстөрдүн калганчы үйезинде турган үндү табыжынан камаанду болор; сөстин калганчы үйезинде кату үндү табыш турза, кожулталарынын үндү табыжы база кату болор; јымжак болзо — база јымжак болор, темдектезе: *дружина-нын, стадион-го, пекарня-да; машинист-тер-ге, вторник-те, вторник-тин.*

111 таскаду. Кычырала, карарта базылган сѳстѳрдин бѳдѳмин ылгап береер. Кожулталарынын чын бичилерин база јартагар.

Ўренчи алдында ыраак **чѳлдѳргѳ** кѳп катап учуп **јѳрген**. Анда ол **тураларда јуртап јаткан орус улусты кѳргѳн**. **Јаскыда** олар **јерди сѳрѳп, аш чачатан**. Ўй улустары дезе изѳ **печкеде** калаш быжыратан. Учуп **јѳрген ѳренчилерди калаштын** оодыктарыла кѳндѳлейтен.

Ўренчи бу мыны эске алынала, сѳѳнчилѳ секирип, **тууларда јаткан улуска айтты**: «Мен **слерге** болужарым». Анайда айдала, ѳренчи **чѳлдѳр** јаар учуп **јѳре берди**. (*Чѳрчѳктѳн*.)

112 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, эрмектерди бичип алаар.

Кажы ла городто Киров...ын адыла адалган оромдор бар. Киров деп атту город то бар. Советский улус эң артык коммунистин, Сергей Миронович Кировтын, адын сѳѳп, баалап јат. Сергей Миронович Киров—бис...ин албатынын јадыны кѳннен кѳн...е јаранзын деп, советский балдар јер ѳстѳнде эң ле ырысту болзын деп кѳчин кысканба...ан киж.

Сергей Миронович Ленинград...ын улuzu анчадала тын сѳѳп, ундыбай јат. Олор нѳкѳр Кировло кожо кѳп јакшы керектер эткен: завод...ор, туралар, школ...ор туткан. Ыраак тѳндѳк...е јангы город...ор тѳзѳгѳн, бистин Тѳрѳлистин байлыгын кѳптѳт...ѳн.

С. М. Киров керегинде, байла, сен де билерге јадын. Онын ѳскѳни ле ѳренгени керегинде, ол канайда турумкай революционер-коммунист боло бергени керегинде А. Голубеванын «Сергеја Костриков керегинде куучындар» деп бичигин...е айдылып јат. Бу бичик...и кычырба...ан болзон, ундыбай кычырып ал.

113 таскаду. Сѳстин учында турган ѳнгѳр туйуктарды чын айдып кычыраар. Олорды энчилеечи ле беречи кубулткыштарга тургузып, бичип алаар. Кандый туйуктан башталган кожулталар кожулганын јартагар.

Клуб, зоб, коллектив, отряд, сад, параж, Кавказ, колхоз.

114 таскаду. Экиленген туйук табыштардын алдыла чийѳ тартып, эрмектерди бичип алаар. Экиленген учурын јартап, сѳстѳрди чын кычырып береер.

1) Киш јакалу Караты-Каанды ѳскѳзек аттан антара тартты. 2) Тогус јылга тартыштылар, тобракка бирѳзи де јыгылбады. 3) Байрам гимннен башталды. 4) Койоннын тамажы кышкыда јайгыдагызынан јалбак, јаан боло берет. 5) Уулчак бойынын бичигенинен бир де јастыра таппады. 6) Агын суулардын тожы тѳшкелекте, теректердин бѳрчѳктери кѳѳп чыккан. 7) Кѳнкузуктын алтын-сары баштары чеденнен де бийик болгон. 8) Кѳк тенериде самолѳттордын канаттары, мѳнгѳн чилеп, јалтырай берди.

II. Сөстин тазылынын учындагы туйук табыштарды чын бичири.

Тазылы тунгак туйук табыштарга токтогон сөстөргө жүзүн-жүүр кожулталар кожулганда, ол тунгак туйуктары үнгүр эжерине көчөр дө, көчпөс тө учуралдар бар.

1. Сөстин тазылынын учындагы тунгак туйук үндү табыштын кийининен турганда, кожултазы үндү табыштан башталганда, ол тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *сурак—сурагым, iöp—jöби, ис—изи, ыт-ыды, учуш—учужы.*

Орус тилден кирген сөстөрдүн учындагы тунгак туйук табыжы база бу ээжи аайынча үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *самолёт—самолёды, отличник—отличниги, укроп—укробы.* Жүк ле *ф* деп тунгак үнгүр эжерине көчпөс: *шкаф—менин шкафым, сенин шкафын.*

2. Сөстин тазылынын учындагы тунгак табыш туйук табыштын кийининде турганда, кожултазы үндү де табыштан башталза, ол тунгак туйук үнгүр эжерине көчпөй жат, темдектезе: *журт—бистин журт-ыс, төрт—төрт-инчи, курт—агаштын курт-ы, полк—онын полк-ы, диктант—менин диктант-ым, сырт—сырт-ы.*

А жарулар. 1) Эки түней тунгак туйуктарга токтогон орус сөстөргө үндү табыштан башталган кожулталар кожулганда, эки тунгак туйуктын бирүзи түжүп, экинчиси үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *компресс—компреси, конгресс—амыр-энчүнин конгресси.*

2) Орус тилден кирген ымжак туйук (*ть*) табышка токтогон сөстөргө үндү табыштан башталган кожулталар кожулганда, *ь* темдеги түжүп, тунгак *т* үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *руть—онын руд-и, печать—школдын печад-и. сть* деп табыштарга токтогон сөстөрдүн *ть* табыжы, *ст* деп табыштарга токтогон сөстөрдүн *т* табыжы түжүп, *с* табыжы үнгүр эжерине база көчө берет, темдектезе: *область—менин облаз-ым, промышленность—городтын промышленноз-ы, артист—кинонын артиз-и.*

Ымжак туйук табыштарга (*ть, дь, ть, ль, рь, бь*) токтогон сөстөрдүн калганчы үйезинде турган үндү табыжы кату да болзо, ымжак үндү табыштан башталган кожулталар кожулар, ненин учун десе түже берген *ь* темдектин ордына туйук табыштарын алтай тилде кожултанын үндү табыжы ымжадар (*фонарь—фонарим, тетрадь—тетрадим, печать—печади, пароль—пароли, дробь—дробь*). Туйук табыштан башталган кожулталар бу сөстөргө текши ээжилер аайынча кожулар.

115 таскаду. Карарта базылган сөстөрдүн тазылын таап, чын бичирин жартап береер.

I. Арыштын чечектери кичинек, јакшы билдирбес. Олор бир мажакка јуулып калган. Чечектелип божогон кийининде мажакта јүрен бүдет. Арыштын сабы (саламы) үйелү, өзөгү көндөй. Арыштын јалбырактары чичке, узун. Олор бойынын алтыгы бөлүгиле сапты курчап алат.

II. Кит — тындулардын эн жааны. Онын узуну одус метрге једип, онон до узун болуп јат. Киттин **бажы**, оозы сүреен жаан, ого жеке де **бадар**, је **тамагы** десе кичинек. Киттин **көзи** тын жаан эмес, уйдын көзиненг эмеш ле жаан.

116 таскаду. Кажы ла сөскө озо үндү табыштан башталган кожолта, онон туйук табыштан башталган кожолта кожуп, бичип алаар.

I. *Табель — табелим, табельдер, табельге.* Бинокль, вратарь, моторист, национальность, Марс, талант, порт, портфель, лагерь, печатъ.

II. *Күкүрт — күкүрти, күкүрттен.* Күзүрт, курт, јурт, сырт, сүрт.

117 таскаду. Сөстөрдүн төзөгөзінде турган туйук табыштарга ажару салып, кычырып береер. Бу сөстөрдүн чын бичилерин ундыбагар.

I. Кожолта, малта, алтын, салтар, белтир, былтыр, колтук, шылтак, толтыра, јалтыркай, күртүк, өртөк, бортук, кортук, чортон, торсук, куркун, түрткүн, тулку, толку, салкын, мылтык, чалкан, түлкү, јалку, бүркү, торко, тарка, арка, курсак.

II. Меке, така, өрөкбөн, бака, токум, уйку, үкү, чокол, јакы, түкүр, сокы, сокор, отур, јети, эки.

118 таскаду. Эжер сөстөрдүн бичилгенине ле учурына ажару салып, кычырып береер. Ол сөстөрлө кыска эрмектер тургузып бичигер.

Малта — малда, талкан — талган, арка — арга, меке — меге, сокор — согор, экү — эгү.

119 таскаду. Кычырып, карарта базылган сөстөрдүн төзөгөзін көргүзип береер. Орус тилде ол сөстөрдүн төзөгөзи кандый болор, айдып береер. Төзөгөзи кубулып турган база кандый орус сөстөр билереер, кожуп айдыгар.

1) Карабаш газетти колына алала, учынан ала кычырып баштады. 2) Школдын ачык көзнөктөрүнөн көп кыстардын кожонгы угулат. 3) Эртең тура деремнеден чыккан жаан јолло арказында јүктенчиктү балдар чуркуражып, боочы јаар чөйилип бардылар. (Л. Кок.) 4) Гавриловто беш гранат ла колмылтык бар болгон — бойынын жүрүмин ол тегин бербеске сананган. (С. Смирн.) 5) Јуунын кату ойинде балдар агаш таманду батинка, таардан эткен штан кийип үренген. 6) Михаил Ботвинник — шахмат ойноорыла телекейдин чемпионы болгон. 7) Телефоннын бийик столмозына кондырып койгон репродуктордон оромго омок музыка јайылып турды.

120 таскаду. Берилген сөстөрдн алтай тилге көчүрүп, көргүзү аайынча бичигер.

Армяне — армян-дар; крестьяне, граждане, англичане.

13 §. Элес үндүлөр лe олорды чын бичири.

Тапчы үндү табыштар (**ы, и, у, ү**) кезик сөстөрдүн согулта жок үйезинде (анчадала **р, л, н** табыштардын алдында) жарт айдылбас, кыскарта, элес айдылар. Je бичиир тушта олорды темдектеер керек: *жалт(ы)рап, өскүрг(и)леп, уд(у)ра, өтк(ү)рө.*

Жарт айдылбай турган элес үндү табыштарды чын темдектеп бичиирге, согулта жок үйеге согулта түшкөдий эдип сөсти кубултып ийер эмезе андый ок тазылду сөс таап көрөр, темдектезе: *жаст(ы)ра — жастыр, айланд(ы)ра — айландыр, толт(ы)ра — толтыр, кий(и)нинде — кийин, ай(ы)лы — айыл.* Кезик элес үндү табыштарды бу эпле жартап болбос, темдектезе: *жалб(ы)рак, баст(ы)ра, өскүрг(и)леп* — олордын чын бичилерин ундыбас керек эмезе сөзликтен көрөр керек.

121 таскаду. Сөстөрдүн элес үндү табыштары жарт айдылгадый эдип кубултып, бичип алаар. Элес үндүлөрдүн алдыла чийүчөк тартыгар.

Жалтырап — жалтырт; өткүрө, сыйыны, ортозынан, жызыраган, келиштире, таадазынын, ажыра, жастыра, толтыра, айландыра, айылы, кийининде.

122 таскаду. Элес үндүлөргө ажару салып, сөстөрдү кычыраар. Кажыла сөслө кыска эрмектер тургузып бичигер.

Бастыра, жалбырак, кайзырык, жалтырап, күлүмзиренип, өскүргилеп, кичинек, чакырым, сыраңай.

123 таскаду. Кычырып, сөстөрдөгү карарта базылган буквалар кандый табыштарды темдектеп турганын жартап берер.

1) Төмөн, бистин алдыбыста, бир түңей тошту ээн чөл чөйилип жатты. 2) Булуттын ортозынан ачык жер көрүнөр болор бо деп, мен төмөн көрдим. 3) Бис сыраңай ла полюстын үстүндө учуп турдыбыс. 4) Барчакталып, бийик тонгон тошко түртүлбөске, мен экинчи лётчикти төмөн көрзин деп айбылап, булуттар сыраңай тошко жетире болзо, меге ажындыра айдып турзын дедим. 5) Булут өткүрө тош элес эдип көрүнөле, ойто көрүнбей барды. 6) Мен жаан жалбак тошты бедрей бердим. 7) Ак кардын үстүнчө кара ыш жайылып, меге удур келди. 8) Машина куйругун түжүрүп, эки секундтын туркунына бир метр бийигинде браатты. 9) Самолёт 240 метр ичкери жыгылап барала, токтой берди. Бис полюста!

124 таскаду. 123-чи таскадунун эрмектерин кычырып, карарта базылган сөстөрдүн бүдүмин ылгап берер: төзөгөзін ле сөс кубултар кожулталарын көргүзөер, олордын чын бичилерин жартагар.

14 §. Эрин үндүлөрдүн чын бичилери.

Сөстөрдө эрин үндүлөрдүн бичилери бирлик ээжиге келишпей жат: кезик учуралда эрин үндүлөр сөстин төзөгөзінде бастыра үйелеринде турар, кезикте бу ээжи сөстин экинчи ле үйезинде бузула берер.

1. Эрин үндүлөр сөстинг төзөгөзинде бастыра үйелеринде турар учуралдар:

а) төзөгөзи эки үйелү сөстөрдө, темдектезе: **өдүк, бөрүк, бөлүк, көмүр, жорук, толук, конус, солун, кулун, туйук**.
 Je бир кезек туйук үйелү сөстөрдө бу ээжи бузулып јат: **орын, одын, колыш, сөзлик, коныч, козыр**;

б) төзөгөзи экиден көп үйелү сөстөрдө, темдектезе: **отургуш, жүгүрүк, коржуду, кулугур**.

2. Төзөгөзи эки үйелү сөстөрдө эрин үндүлөр экинчи үйезинде турбас учуралдар:

а) ачык үйелү сөстөрдө: **кобы, сокы, топчы** — адалгыштар да; **толы, солы, бөли, коры, өнжи, чочы, коркы** — глаголдордо;

б) сөстинг баштапкы үйезининг үндү табыжы **о** бололо, **й** табышка токтогон болзо, темдектезе: **ойын, мойын, ойдык**, је: **суйук, туйук, куйук, куйун**;

в) баштапкы үйезинде узун үндү табыш турза, темдектезе: **жуучын, тоорчык, чоокыр**;

125 таскаду. Эрин үндүлерге ажару салып, кычыраар. Сөстөрдинг төзөгөзи канча үйелү, эрин үндүлөр канча үйеге јетире бичилген, јартагар. Олордын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

комус	бөрүк	сулук	күмүш
конус	өдүк	јулук	јүстүк
орус	бөлүк	кулун	түлкү
одус	бөрү	кусун	күртүк
тогус	өмүр	кујур	мүркүт

126 таскаду. 125-чи таскадуның јакылтазындый ок јакылта.

толук	көмүр	будук	куйук
толку	көгүс	турун	бүрчүк
јорук	өскүс	тулун	түдүн
олут	јөдүл	тулку	үлгү
солун	мөңкү	тумчук	үлү
бортук	көбүк	учук	
корум	булут	ужук	

127 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, төзөгөзининг алдыла чийүчек тартып, эрмектерди бичигер. Күчсингедий болзогор, 125-чи ле 126-чы таскадуларданг эмезе сөзликтен көригер.

I. Ак бул...тты өдүп калган
 Мөңк... тошту тууларданг
 Ак көб...ги анданган
 Чамал чыкты олордон.

Көк чырайлу мөңк...ден,
 Кор...м ташты аралап,
 Салкын, куштан эм түрген
 Чамал түшти мантап. (П. Куцияк.)

II. 1) Бис кууч...ннын кажы ла бөлмгине бажалык таап бичидис. 2) Айунын шулм...с балдары бийик мөшкө чыга берет. 3) Өткөн жайда үз...к жок жүк...рттү жанмыр жаады. 4) Түргөн уч...шту суугуш төр...лин керип аяктайт. 5) Жажарып чыккан жараш туу, күм...ш чилеп, мызылдайт. 6) Тайгада жаткан малчылар сол...н-собур табышты радиодон угат. 7) Бөл...к ташты аралап, бөр... уулып келди. 8) Түн кире берерде, түлк... жедип желди. 9) Шүлтүрлү агаштан чыгып, шүл...зин магтап база келди. (Чев.) 10) Күзү...ни табыжы шыгырап, күнүн сайын угулат. Куз...кчылар көжондожып, үзүк жоктон өткүлейт. (Ч. Чун.)

128 таскаду. Үндү табыштарына ажару салып, кычыраар. Сөстөрдүн үндү табыштарынын чын бичилери кандый ээжилерге келишип жат, жартагар.

орын	кобы	солы
одын	сокы	бөли
томыр	корты	толы
коныч	топчы	көки
козыр	боркы	чочы
озык	бөлжи	коркы
сөзлик	коры	

129 таскаду. 128-чи таскадуда берилген сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер. Андый ок сөстөрдн орфографический сөзликтег бойоор таап айдаар.

130 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, алдыла чийүчек тартып, бичигер. Буквалар кошкон сөстөрдн чын бичилерин жартап береер.

1) Кеден кон...чту жеңил өд...гин алган бойынча түргөн кийди. (П. К.) 2) Куул... чөйгөнине чайды асты, бачым кайнаарын сакый берди. (П. К.) 3) Сөстин кожулталарын чийүчөк-ле бөл...п, бичип алдыбыс. 4) Кеен жараш жай келерде, узун тул...нду келиндер көк...п, жыргал жүрдилер. 5) Кар түжүп, жол чыгарда, өд...н-өлөннн колхозчылар тартты. 6) Озодо алтай улус кандыкты, чом...рды оз...кка каскан. 7) Сууны жакалай барган ор...к жол бүктөр жаар бурылат. 8) Жайгыда мен энемнин орд...на боз...лар кабырдым. 9) Айылдан чыгып, ойноп браадала, кажы бир ак айылдын түн...гинен ыш чыкканын көрүп ийеле, колдо-рыстан тудужала, ол айыл жаар казалап жүгүретенис. (С. Тока.) 10) Жоктулардын ачу ком...далын угар неме чыкпайтан! Уч...ктый сенин жолунды садучу байлар өдөтөн. (П. К.)

131 таскаду. Үндү табыштарына ажару салып, кычыраар. Үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар.

ойын	суйук	куулы
мойын	куйук	туулы
койын	куйун	жуучыл
койрык	куйрук	тоорчык
ойдык	чөйбөк	чоокыр
туйук	куучын	тоозын

132 таскаду. 131-чи таскадуда берилген сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

133 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, алдыла чийүүчөк тартып, эрмектерди бичигер. Буквалар кошкон сөстөрдүн чын бичилерин жартап берер. Карарта базылган сөстөрдүн бичилерине база аяру салаар.

1) Улу Лениннин адын телекейдин ишкүчиле жаткан албатызы качан да унд...бас. 2) Туу...нын омок кожоңы Байкаранын жыжына жаңыланды. (Ч. Чун.) 3) Курт-кон...с та сүйүнип, ой...н эдип жыргайды. 4) Тоорч...к деген кучыйак соот эдип кожондойт. 5) Бөр...кке толо балдарлу бөдн... эмеген кожондойды. (М.-Эд.) 6) Балданын жеңүзүн айдарга корк...ган көрмөзөк таадазына барды. (П.) 7) Мең дезде казанчыларга чок...м мынайда айткай эдим. (Кр.) 8) Тог...с күн Иванушка оор...ды, онынчы күнинде жада калды. (Н.) 9) Бастыра билеге төж...к эдип, чибинин бүрин ле кургак өл...н төжөп салган. Онын кийининде, уй...ктаарга жылу ла жымжак болзын деп, үстүнчө кургак өт...к төгүп салды. (С. Тока.)

134 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдү чыгара бичигер: озо сөс кубултар кожулталу сөстөрдү, оного сөс кубултар кожулта жок сөстөрдү чыгара бичигер. Ундү табыштарынын чын бичилерин жартап берер.

1) Өзөк-жикте кыйналган өңжибес журтыс ундылды. Өмөликке жуулышкан колхоз журтыс тынгыды. (Н. Ул.) 2) Агаш баштап суйук болгон, же канча ла кире ырап барганыста, там ла бүрүнкүй болуп турган. 3) Кузук ошкош козыр ажы алаканына толо болды. (Ч. Чун.) 4) Суунын ол жанында, койу арканын ортозынан жылагаш туруп келген немедий, куу сойоктын бажы өчөмик кызарып турды. (Л. Кок.) 5) Будына кийип жүргени булгайры өдүк болды. 6) Кодурлу апшыйак эмегенин једингенче эезинбас журтынан ырап, көс көргөн јерге јүрө берди. Онын айрыбас најызы, сары көстү ийт, ачу-корон улыйла, оны ээчий јелип ийди. (Чөрчөктөн.)

135 таскаду. Сөстөрдү кычырала, чын бичилерин жартагар. Адалгыштарга јарталгыштар кожуп, јарталгыштарга адалгыштар кожуп, бичип алаар.

Сүйүнчилі ойын, суйук көчө; јорук, солун, кујур, јөдүл, куйун, бөлји, сөзлик, жүгүрүк, корум, түдүн, туйук, мойын, кулугур, томыртка, јозок, күлүк, олут, колыш, үлдү, томырак.

136 таскаду. Кычырып, үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар. Глаголдорго керектү кожулталар кожуп, кыска эрмектер бичигер.

Көргүзү. Күдүчини јаштан барбак мөш корыды.

Коры, бөли, чоки, чочыба, коркыба, көки, өңжи, буры, үрки, ооры, толы.

137 таскаду. Сөстин төзөбөзине ле кожулталарына керектү буквалар кожуп, эрмектерди бичигер. Ненин учун андый буквалар кошконоорды жартап берер.

1) Бир боро кушкаш кенетийин уч...п келеле, кара ат...ын бажына от...рып алала, мандайынын өңзирегенине чок...й берди. 2) Кааннын малынан бир кул...н саска бадалып калган эмтир.

Социалистический ороондо план јок јадарга јарабас болгон. Јадын-јүрүмди јарандыра тѳзѳѳри керегинде улу планды баштап ла бистинг ороондо тургускан... 4) Чалчык Анчинович Чуннижековтын «Апкыр» деп куучынында Туулу Алтайда Совет јан учун тартыжу тушта болгон учуралдар бичилген. 5) Јердинг кўн чыгып турган талазын кўнчыгыш деп айдар, кўн ажып турган талазын кўнбадыш деп айдар. 6) Агашту јерлерис алтан, јетен гектарга јетире чѳйилип барат. 7) Ак ѳлѳнг деп от ѳлѳнг бар.

139 таскаду. Кажы ла эки сѳстѳнг кѳргүзү аайынча бир колболу сѳс бѳдүрип бичигер. Сѳстѳрдин чын бичилерин јартагар.

1. Он, кўндѳк — онкўндѳк.	8. Јуу, јепсел — ...
2. Беш, он — ...	9. Кара, кўреѳ — ...
3. Ач, кѳс — ...	10. Тон, ѳдѳк — ...
4. Башкы, кўн — ...	11. Қурт, конгус — ...
5. Јети, јылдык — ...	12. Кылык, јан — ...
6. Ак, чек — ак-чек.	13. Кыскылым, сары — ...
7. Калык, јон — ...	14. Амыр, энчѳ — ...

140 таскаду. Берилген сѳстѳрди кожуп, эрмектер бичигер. Эрмектерди кычырып, баштаачыны ла айдылаачыны кѳргүзип береер.

Ар-бѳткен, су-кадык, колмылтык, коларткыш, мендей-шиндей, бут-бажына, ачу чалкан, эрте чакта, колплат, јаш тужы, Кан-Оозы, эртен-ѳнѳр.

141 таскаду. Эрмектерге керектѳ колболу сѳстѳр кожуп, бичип алаар. Кошкон сѳстѳрдинг алдыла чийѳ тартыгар. Орус тилден кирген колболу сѳстѳрди кѳргүзип, кандый эпле бѳткенни јартагар.

1) Орус черѳлердинг азыйдагы ... тартыжулары ла јенѳлерни Суворовтынг адыла колбулу болуп јат. 2) ... баштапкы јуу 1812 јылда болгон. 3) Балдар ... јүгүрѳжип желеле, аппарат-тынг чике алдына отургылап алды. 4) Тоозы јок суулар, јаан иштер бѳдүрип, ... агып јадылар. 5) Эмди јангыс ла тѳндѳк талайларда, ... тенгисте ле ... полюсты эбиреде талайларда, Антарктикада кѳп киттер бар. 6) Кадыннынг јарадында, ... , пионерский лагерь бар. 7) Бистинг Кремльдинг јүрегининг согулганын ... миллиондор тоолу улузы угуп туру. 8) Машиналар ... болуп јат: автомобильдер, тракторлор, самолѳттор эдип турган машиналар база пластмасса, турбиналар, генераторлор ло станоктор эдетен машиналар.

Кожор сѳстѳр: атту-чуулу, Ада-Тѳрѳл учун, тѳни-тѳжиле, анан-мынан, Тошту Тѳндѳк, Тѳштѳк, јүзѳн-јѳѳр, Себи-Оозында, јер-телекейдин.

16 § Кыскартылган колболу сөстөр.

Алтай тилге кыскартылган колболу сөстөр орус тилден кирип жат. Олордын айдылары ла бичилери орус тилдин ээжилери аайынча болор, темдектезе: *сберкасса, совхоз, вуз, СССР*.

Кыскартылган колболу сөстөр эрмекте өскө сөстөрлө колбожып, алтай кожулталар алынып жат.

Сөстөрдин баштапкы букваларынан бүткен, јаан букваларла бичилип турган кыскартылган колболу сөстөрдин кожулталары чийүчек ажыра бичилип жат (*РСФСР-дин, ДСО-до*); сөстөрдин баштапкы табыштарынан ла бөлүктөринен бүткен сөстөрдин кожулталары жаба бичилер (*вузка, совхозто, медпунктка*).

Кыскартылган колболу сөстөргө кожулталар алтай тилдин ээжилери аайынча кожулар, темдектезе: *стенгазетке, стенгазеди, комсомолго, сберкассага, вузка, СССР-дин (эсэсэсэрдин)*. (Кожулталардын гуйук ла үндү табыштарынын чын бичилерин 12 §-тан көригер).

142 таскаду. Кыскартылган колболу сөстөр кандый толо сөстөрдөн бүткен, айдып берер. Кыскартылган колболу сөстөрлө эрмектер тургузып айдыгар.

Сберкасса — сберегательная касса; профсоюз, партбилет, компартия, пионеротряд, грампластинка, партком, комсомол, морфлот, лесхоз, сельмаг, пединститут.

143 таскаду. Кычырып береле, бичип алаар. Кандый толо сөстөрдөн бүткенин айдып берер. Буквалардын адынан бүткен сөстөрдн чын айдыл кычыраар, темдектезе: *КПСС—капээсэс*.

СССР, РСФСР, УССР, КПСС, ВЛКСМ; вуз, втуз, тюз; профбилет, совхоз, детсад.

144 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар тургузып, эрмектерди бичигер. Колболу сөстөрдин алдыла чийү тартаар. Олор канайда бүткенин жартагар.

1) Жол жазаачылар кумакты «ЗИС-585» танмалу самосвал автомашиналарла түрген тартып алдылар. 2) ДЭУ... коллективи РСФСР... Верховный Советине ле јербойындагы Советтерге выборлор болотон күнди иштин јангы једимдериле уткыдылар. 3) Кош-Агаш аймакта Чаган-Оозы јуртта алты јүстөн ажыра улус јуртайт. 4) Анна Афанасьевна — он бир баланын энези, СССР... Верховный Советинин Указы аайынча ого Героиня-эне деп ат-нере адалган. 5) Китейдин тундүк-күнчыгыш јаны јаар чөлдөрдө «Дружба» деп госхоз төзөлип, чек сүрбеген јерлерди тузаланып туру. Бу хозяйствоны төзөөргө Советский Союз болужып, Китейга эн керектү техника ла јазалдар берген. 6) Пионер бойын ВЛКСМ... членине кирерге белетеп јат.

17 §. Сөстөрдү жаңы жолго көчүрө ээжилер.

Сөс жолго батпай калганда, онын жезигин жаңы жолго көчүрүп жат.

1. Сөстөрдү жаңы жолго үйелер аайынча көчүрө, темдектезе: *је-нү-чи-лер, түр-ген, спут-ник, жай-ым, й* букваны онын алдында турган үйеден айрыбас: *ой-но, чый-рак, кий-ин-ин-де*.

Же бир букваны жолдо артырарга да, көчүрөргө де жарабас. Онын учун бир буква, үйе де бүдүрүп турган болзо, оны коштой турган үйеге кожуп көчүрө, темдектезе: *ада-лар, оро-лор, ме-нийи (улус, койу, үйе, жай* деп сөстөрдү көчүрөргө бөлип болбос).

2. Узун үндү табыштарды темдектеп турган эки түнөй букваны бой-бойынан айрыбас, темдектезе: *куу-чын, ждд-ждд, сү-реен*.

3. Сөстөрдү экиленген үндү табыштар бар болзо, оларды бой-бойынан айрып та көчүрө аргалу, темдектезе: *коры-ыр* эмезе *ко-рыыр; ойно-ор, ой-ноор; башта-ачы, баш-таачы*. Же экиленген туйук табыштарды жаантайын бөлип көчүрө, темдектезе: *от-тор, жуун-нын, чык-кан, көргүс-се*.

4. Сөстө бир канча туйуктар коштой турза, оларды бой-бойынан келишкенче бөлип көчүрө, темдектезе: *билдир-тпеди* эмезе *билдирт-педи; кычыр-ткан* эмезе *кычырт-кан*. Же сөстин төзөгөзи токтоп турган эки туйук табышты бой-бойынан айрыбас, темдектезе: *кү-күрт-ке, жарт-ын, кол-арт-кыш*.

145 таскаду. Чыгара бичигер: озо жаңы жолго көчүрилбес сөстөрдү, онын кийининде — арткан сөстөрдү.

Једимдер, ажыра, пропрамма, жайлу, төрөгөндөр, эптү, јалакај, оду, боду, аайы, томыртка, козыр, эне, ээзи, сүреен, кеен, эјемдийи, тойу, түүр.

146 таскаду. Көчүрөри аайынча чийүчекле бөлип, сөстөрдү бичип алаар.

Кайзырыкту, каймакту, солыыр, арифметика, куйун, божот-колок, шакпыртту, ойногончо, профессия, келгежин, јаратта, көргүссин, эниргери, түжүм, өткүрө, булуттан, түрүп, терекке, ооктоор, октябрьда, ойын-јыргал, үчинчи, јирмезинчи.

147 таскаду. Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөрдүн бүдүмин ле бир жолдон жаңы жолго көчүрөрин јартап береер. Су-кадык болорго база не керектү, оной ары кожуп, куучындап береер.

Су-кадык болорго ару кейле тынар керек. Туранын ичин, төжөк-јастыкты ла бойын ару тудар керек.

Су-кадык болорго физкультура база болужат. Физкультура кижинин эди-канын тыгыдып, изүден ле сооктон коркыбас эдип тазыктырат.

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӖРӖР ТАСКАДУЛАР.

148 таскаду. Кычырып береер. Карарта базылган сӖстӖрдинг бӖдӖминн ылгаар. Карарта базылган буквалардын чын бичилерин жартап береер.

Кыштын учы.

Февраль ай — кыштын калганчы айы. Бу айда кӱндер узап, тӱштин узуну 10 часка једе берет. Февраль айда кӱннин чогы там ла кожулып, јерди изидет; кӱнет, меес јерлерде ле агаштардын тӖзинде кар кайылып туру. Орто Азиядаг јылу салкындар согуп турганынан улам, јылу кӱндер болуп туру.

Калганчы 30 жылдын туркунына Горно-Алтайскта февраль айда 13 градус јылу бир ле катап болгон. Јери бийиксӱ ле соок Кош-Агаш аймакта 1937 јылда февраль айда 1 градус јылу болгон. Мындый ӧйлӖрдӖ куштар кожондоп, айыл-јурттын куштары јымыртка саларын баштап јат. Чай деп куштар тӖстӖк јерлерге келип, чайдын ойыны ӧдӖтӖн агаштардын баштарына отуарга кӱӱнзеп јат. Онон јерге тӱжӱп, карга јорголоп, канаттарыла карды чийе тартат.

Кӱртӱктер агаш аразынан учуп чыгала, кӱнет јерлердеги агаштарга конуп, кӱннин чогына кӱнзейт. Тӱнде агаш аразында ӱкӱнин ле мечирткенин ӱндери угулар.

Айас кӱндерде эликтер, сыгындар кӱнге изинерге сӱреен јакшызынат.

Февраль айда айулар терен уйкуда. Је бу айдын экинчи јарымынан ары тижи айулар тӖрӖп јат. Февральда тарбаган, ӧркӖ уйкуда ла јадат. Кезик ӧйлӖрдӖ февраль айда Арктикадаг соок кей келип, сооктор тура берет. 1931 јылда февраль айда Горно-Алтайскта 44 градус, Кош-Агашта 50—51 градус сооктор болгон.

Је февраль айда сооктор до болуп турган болзо, кыш там ла тӱгенип, ар-бӱткен тынданып клееткендий билдирет.

149 таскаду. Лаптап кычырып береер. Карарта базылган буквалардын чын бичилерин јартагар. СӖстӖрдинг чын бичилерин ле токой тӱжер темдектерди ајаруга алып, ӱлгерди эске ӱренип алаар. Бичикти јаап салала, ӱлгерди бичип алаар; токой тӱжер темдектерин тургузаар.

Јенӱге кычыарарым.

Эне, мен чыдазам,
Эбире улусла таныжарым.
Қажы ла кижиге јолуксам,
Қарындажым деп јадаарым.
Эне, мен чыдазам,
Эрте ишке чыгарым.
Иште јенӱлер алзам,
МӖрӖйгӖ улусты кычыарарым.

150 таскаду. Кычыраар. Қолболу сөстөрди чыгара бичип алаар. Қанайда бүткенин, чын бичилерин јартап береер.

1) Чарас ичинде Мөндүр-Сокконнын ар-бүткени—Алтайдын кеен-јараш мөнкү тайгаларынын сүрлү деген јерлеринин бирүзи. 2) Түрген-Суу, Шангый, Қочкыр, онон до өскө терен капчал өзөктөрдү төмөн толголып түшкен чакпынду суулар тайгалар јүзине тебинип агат. 3) Андагы тайгалардын агаш-тажынын, аң-кужынын байлыгын тоолоп то болбозын. 4) Чаргы — јолдын ичинде турган јаан јурт. Мында аң өскүрер совхозтын төс фермазы, он бир јыл үредүлү школ, совхозрабкооп ло өскө до учреждениелер бар.

151 таскаду. Божодылган букваларды кожуп, эрмектерди бичигер. Колболу сөстөрдүн алдыла чийү тартаар. Кычырала, кандый буквалар кошконоорды ла колболу сөстөр кандый эпле бүткенин јартап береер.

1) МНР... калганчы өйдө промышленность тыгып өзөт. 2) Каникулда балдар бичик кычырып, ада-энелерине айыл ижинде болужып јадылар. 3) Волгоград...а керептер эдер завод «Великий» деп адалган танкер эдип чыгарган. 4) Байчыл Кестелова—иштин баатыры, ат-нерелү койчы. 5) Аймактын озочыларынын фотојуругыла кееркедилген Күндүлү досконын јанына базып келеле, мен јаар төп көрүп отурган таныш кижини танып ийдим. Ол кижі—озочыл механизатор, колхозтогы комсомольский организациянын качызы.

152 таскаду. Берилген сөстөргө алтай кожулталар кожуп, эрмектер тургузып бичигер. Кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Вокзал, депутат, костюм, преподаватель, макарон, вермишель, механик, милиция, оркестр, пылесос, паровоз, перрон, билет, документ, дневник, газет.

153 таскаду. Кычырып, кандый буквалар божодылганын көргүзип береер. Күчсингедий болзоор, орфографический сөзликтен көрүп, сөстөрдү бичип алаар. Сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузаар.

Түлк..., бөр...к, өд...к, јор...к, көм...р, ор...с, үр...п ийди, од...с, сол...н, јөд...л, толк..., тулк..., јүст...к, уч...п кел, жум...ш, тууж..., тумч...к, јүр...п јат, уч...к, куј...р, чуг...л, туй...к, кул...р, јууч...л, кон...ч, чоок...р, куй...н, кууч...н, кулуг...р, көр...п ал, од...н, сөз...л...к, тур...п јат, ой...н, куйр...к, мой...н, көжн..., уйк..., кон...с, өск...с, бөл...п сал, сол...п ий.

154 таскаду. Берилген эрмектерди члендери аайынча ылгагар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылганын көргүзип береер.

1) Күскиде аяс күндөр узак турат. 2) Пионер балдар колхозчыларга јилбүлү ойын-јыргал көргүсти. 3) Самолёт ээн чөл-

дөрдинг үстүлө учты. 4) Бис яблоняны, грушаны, кара јиилектү белени садыбыска отургузып алдыс.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИНГ БӨЛҮКТЕРИ.

18 §. Алтай тилде куучын-эрмектинг бөлүктери он: олордыг алтузы алдынанг учурлу сөстөр, үчүзи—учуры јок, болушчы сөстөр. Куучын-эрмектинг алдынанг учурлу ла болушчы бөлүктери-нен өскөзи — кыйгылулар.

Куучын-эрмектинг алдынанг учурлу бөлүктери: 1) адалгыш (*үренчик, спутник, ан, өлөн*), 2) јарталгыш (*көк, јаны, тату*), 3) тооломо (*он, онынчы*), 4) солума (*мен, сен, бистин, бу*), 5) глагол (*үренер, бичиди, амыраган*), 6) кубулбас (*түрген, бүгүн, кенетийин*). Куучын-эрмектинг алдынанг учурлу бөлүктери эрмектинг члендери болуп турат.

Куучын-эрмектинг болушчы бөлүктери: 1) улантылар (*учун, јаар*), 2) колбоочылар (*ла, ле, је, дезе*), 3) бөлүгештер (*ба, бе, да, ла, ле*). Куучын-эрмектинг болушчы бөлүктери эрмектинг члендери болбой јат.

Кыйгылулар куучын-эрмектинг ағылу бөлүги болуп јат. Олор немени адабай, јүзүн-јүүр сезимдерди (чочыганын, кайкаганын, сүйнгенин) көргүзип јат; темдектезе: *Јоо! Калак! Батаа! Эх!*

155 таскаду. Чөрчөкти кычырала, карарта базылган сөстөр эрмектинг кандый члендери болуп јат, куучын-эрмектинг кандый бөлүктери ле айдылып јат, айдып береер.

Јалку, мекечи кижі јуртаган. Ол кышкыда јолдонг куу јарын тапкан. Ол јарынга жарды ла канды јапшырып алды. Онон бир айылга кирип келди. Ол айылда казанда эт кайнап јаткан. Мекечи кижі айылдың ээзине айтты:

— Қазанаарга эттү јарынды салзам, слердинг эт менинг эдимди јибес пе?

Айыл ээзи айтты:

— Јибес. Јизе, эртен бир койымды тудуп бергейим.

Этти чыгардылар. Је мекечи кижининг эди јок болды. Мекечи кижі калактай берди:

— Ой калак! Эдимди слердинг эдигер јип салтыр.

Айыл ээзи бир койын ого берип ийди.

АДАЛГЫШ.

19 §. Адалгыштардың учуры ла грамматический темдектери (тоозы, кубулткыштары ла мензинер кожулталары).

Предметтерди көргүзип, *бу кем? эмезе бу не?* деп сурактарга каруу берип турган сөстөрді адалгыштар деп айдар; тем-

дектезе: койчы, бала, космонавт, комбайн, туу, отургуш, куш, кулун.

Адалгыштарда эки тоо бар: *јангыс тоо (көзнөк, сыйын, тура, кижн), көп тоо (көзнөктөр, сыйындар, туралар).*

Адалгыштар жүзүндөрдүн мензинер кожулталарын алынып турар, темдектезе: *менин эне-м, сенин эне-н, онын эне-зи; бистин эне-бис, слердин эне-гер, олордын эне-зи.*

Эрмекте адалгыштар өскө сөстөрлө колбошкондо, кубулткыштарла кубулат: *јренчик бичийт, јренчиктин бичиги, јренчикке берди.*

Эрмекте адалгыштар баштаачы, јартаачы, толтыраачы ла айалга болуп турар: *Малчы колхозтын уйларын кобыда кабырды.*

156 таскаду. Адалгыштарга сурак тургузып, тоозын, мензинер кожулталарын көргүзип береер.

Тийин, өрүм, аарчы, төөлөр, (онын) жүрүми, курут, алтын, каратайлар, (менин) төрөлим, орын, көрүктөр, (сенин) кырларын, ойындар, кејим, буудай, (слердин) ижигер, портфельдер.

157 таскаду. Берилген адалгыштарды көп тоого тургузып бичигер.

Кайын—кайындар; конус, табышкак, корум, терек, көзнөк, јол, кобы, ат, отургуш, сымда, шүлүзин, чөрчөк, топшуур, магазин.

158 таскаду. Эрмектерди кычырып алаар. Карарта базылган адалгыштар кандый суракка каруу берип јат, кандый тоодо, кандый жүзүннн мензинер кожултазын алынат, кандый кубулткышта туруп јат, јартагар.

Бис, карый берген улус, слерге, јашөскүримге, социализмди бүдүрүп бергенис. Темдектеген амадуга једип аларга биске канча кире уур-күч айалгалар, једикпес-тутактар учурабады деп айдар. Олорды сөслө айдып та болбозын.

Эмди карый берген улустын слерге бүдүрүп берген јаан керектериле оморкоп жүрүгер. Јангыс ла јараш сөстөр айдып оморкоор эмес, бойоор јакшынак керектер эдеер, иштин мактулу јенүлерине једеер. Слер коммунизмде јуртайтан улус, онын учун коммунизмди слер бүдүреригер. Јадын-јүрүмеер макталзын, бисти чыдадып өскүрген партияга ла бистин ленинский мааныбыска чындык болоор.

(Н. Г. Загладанын письмозынан.)

159 таскаду. Карарта базылган адалгыштардын алдыла чийү тартып, текстти бичигер. Адалгыштар кандый тоодо ло кубулткышта турганын јартагар.

Кан-кереде ле киске.

Деремненин тыштында киске балдарыла ойноп турган. Кенетийин кайдаг да јаан кан-кереде учуп келеле, кискенин бир

балазын тудуп алды. Өрө көдүрилип учарга жеткелекте, кiske ого селбектене берди. Казыр куш тудуп алган жемидин таштап ийеле, **кискеле** согужа берди.

Јаан канатту, курч чокушту ла корчок узун тырмакту кан-кереде **кискени** јенип турды: онын терезин үзе тартып, бир кө-зин ойо чокып ийди. Је кiske калганчы күчин салып, онын он канадын үзе тиштеп ийди. Онын кийининде ол кан-кередени **јерге** антарып, бажын база үзе тиштеп ийди. Онон бойынын да балузын керекке албай, балулаткан балазын јалай берди. Кан-кереде **кiskeге** күчи јетпей, өлүп калды.

160 таскаду. Берилген сөстөрлө эрмектер бүдүреле, бичип алаар. Адалгыштар кандый члендер болуп турганын үстүне бичип салаар.

Өдө берди, јас, келди, јай, изү. 2) Јажыл, бүркелди, бүр, агаштар. 3) Бүктер, өсти, өлөн, јажыл. 4) Чечектер, отурат, көбөлөктөр, сары адарулар. 5) Јайгыда, быжып јат, арыш, буу-дай, арба. 6) Балдар, агаш аразына, јүрген, мешкелер, терерге. 7) Малчы, кабырат, мал, кобы.

161 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды цүүлте аайынча керектү кубулткышка тургузып, эрмектерди бичигер. Ол адалгыштар кандый тоодо ло кубулткышта турганын јартагар.

1) Бака, желескен ле јарганат — (*сад*) најылары. 2) Рис (*суу*) сүйүп јат. Улус кырага (*канава*) суу божодып, рис ча-чып јат. 3) Ристинг (*саламы*) јакшынак шляпа эдип јадылар. 4) Кастарды ла куштарды (*кукуруза*) азыраганда, олор түрген өзүп, семирип, көп јымыртка салат. 5) (*Күнкузук*) үренинен сарју эдип јадылар. 6) Бистинг садөскүреечилер соокко до, күй-гекке де чыдамкай (*јуилек*) агаштарын өскүрип јат. 7) Уренчик-тер (*кыра*) мажак терип јадылар. 8) Уренчик нөкөрининг (*болужы*) бодолгоны бодоп ийди. 9) Көбөлөктин (*јымыртказы*) чыккан курттар агаштын јалбырагын јип јат.

162 таскаду. Берилген адалгыштардан кем? деп суракка каруу берип тургандарын бир столбикке, не? деп суракка каруу берип турган-дарын экинчи столбикке бичип алаар.

Пионер, горн, барабан, водолаз, мүркүт, космонавт, фанера, эгү, кайучы, экскаватор, маска, экскаваторщик, бозу, мичури-нец, колхозчы, байрам, таадак, конус, базыт, согуш, тоо, агро-ном, лётчик, үредүчи, уй саачы, шофёр, прицепщик, горнист, сарлык, јыргал, каткы, ада-эне.

163 таскаду. Кычыраар, јүзүн-јүүр предметтерди темдектеп турган сөс-төрдү бойоор кожуп бичигер.

1. Улус: эмчи, уренчик, ...
2. Тындулар ла куштар: слон, турна, көрүк, ...
3. Өзүмдер: мөш, арба, балтырган, ...
4. Јацениелер: соок, јанмыр, каан, ...

5. Эдилгелердин ады: күреш, базыт,
6. Јүрүмнин жүзүн-јүүр айалгалары: амыр-энчү, фестиваль, тартыжу,

164 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган сөстөргө сурактар тургузып, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөри болуп турганын јартагар.

1) «**Соок** меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыјок бойында айдатан. Карлу кырлардын **соок** тыныжы јаландарга түжүп, јердин кыртыжын тоңурып ийгенде, колхозчылар уйуктаарга јаткылайтан. 2) **Изү** күн бийик кырдан көдүрүлип келеле, койу өлөңдөгү чалынды кургадып ийди. **Изү** өйинен өткүрө болгон. 3) **Атты** камчылап ийеле, Андрей мантада берди. Макыш андап жүреле, айу **атты**. 4) Энем картошко **касты**. **Касты** јакшы азыраан, көп эт, көп јун аларын. 5) Грипп — југуш **оору**. **Оору** кижги тургуза ла больницага барар учурлу. 6) Бистин колхоз пилорамала јос, плаха, рейка **јарды**. **Јарды** суу јара јиди. 7) Бистин колхоз государствого **этти**, сүтти, јымыртканы көп табыштырат. Адам малтага сап **этти**.

165 таскаду. Эрмектерди бичип алаала, адалгыштардын сурагын көргүзип, олор эрмекте кандый члендер болуп турганын айдып береер.

Туунын эдегинде јараш чечектү агычак Адыјокты ла онын ада-энезин сүүнчилү уткыды. Олор јайлуга јеткиледди. Олордын јайлузы эки суунын белтиринде болгон. Таштан ташка согулып турган суунын табыжы, кушкаштардын кожоңы, јерден өзүп јаткан чечектердин јараш јыды Адыјокты эзиртип турды. Адыјок эмди ле јердин агындый таштан ташка, кырдан кырга жүгүрө берерге турды. (П. К.)

166 таскаду. Берилген сөстөрдөн эрмектер тургузып, бичип алаар. Карарта базылган сөстөрдү баштаачы эдип тузаланар.

1) **Ўредүчи**, балдар, партизандар, керегинде, куучындады. 2) Айылчылар, кызыл галстукту, **уулчактар**, пионерский, салют, уткып турдылар. 3) Бис, колхоз, бийик ўредүлү, **зоотехник**, келди. 4) Кир, ле, чык, улам, кижги, **оору** табылатан. 5) **Суу**, кижги, жүрүм, сүрекей, јаан, учурлу неме, болуп јат.

20 §. Адалгыштардын тоозы.

Адалгыштардын көбизи эки тоодо туруп јат: јангыс тоодо ло көп тоодо (*кайа — кайа лар, күй — күйлер, эм — эмдер, соок — сооктор*). Је кезик адалгыштар жүк ле јангыс тоодо турат, темдектезе: *тенери, алтын, сүт, јашоокүрим, базыт, сахар, узуну, јалбагы*.

Адалгыштардын төзөгөзи үндү табыштарга, *й* ле *р* табыштарга токтозо, көп тоонын кожултазы *л* табыштан башталар: *кайа-лар, өркө-лөр, кой-лор, күй-лер*.

Адалгыштын төзөгөзи туйук табыштарга токтозо, көп тоонун кожултазы **д** эмезе **т** табыштардан башталар (**-дар, дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -тор, -төр**): *жалан-дар, эм-дер, кол-дор, кас-тар, торбок-тор, бөс-төр*.

Сөстин төзөгөзінде **о** эмезе **ө** деп үндү табыш турза, көп тоонун кожулталарында база **о** эмезе **ө** турар: *өркөлөр, көнөктөр, согонолор*.

Төзөгөзи **ь** токтогон орус тилден кирген адалгыштарга көп тоонун кожултазы кожулганда, **ь** түшпей жат: *автомобиль-дер, циркуль-дар, печать-тар*.

Ажарулар. 1) *Бала* деп адалгышка көп тоонун кожултазы кожулганда, учындагы **а** түже берет: *балдар*.

2) Орус тилде **йүк** ле көп тоодо турган адалгыштар алтай тилде жаңыс та тоодо, көп **тө** тоодо турар: *час, частар; каникул, каникулдар* (орусла: *часы, каникулы*). Орус тилде **йүк** ле көп тоодо туратан кезик адалгыштар алтай тилде көп тоонун кожулталарын алынып турар, же бу тужунда олордын учындагы **и** ле **ы** табыштары түже берер эмезе өскө табыштарла солына берер, темдектезе: *Карпаты — Карпаттар, Гималаи — Гималайлар Пиренеи — Пиренеялар*.

167 таскаду. Озо баштап **йүк** ле жаңыс тоодо туратан адалгыштарды чыгара бичип алаар, онын кийининде жаңыс тоодо ло көп тоодо туратандарын бичип алаар.

Агаш, спутник, тенгис, кулур, туу, кыр, тоомжы, элгек, күйүниш, карануй, тенгери, чой, керосин, кей, самын, буудай, күн, сүт, нефть, талкан, газ, адыш, кандык, нажылык, оору-жобол, таары, ырыс, мөндүр, базыт, кору, темир, жарындаштык, электростанция.

168 таскаду. **йүк** ле жаңыс тоодо туратан 3—4 адалгышты бойыгар сананып эмезе сөзликтег таап, көргүзү аайынча кожуп бичигер.

1. Веществолорды көргүзип турган адалгыштар: *јес, сүт, каймак, сарзу, . . .*

2. Бир канча улусты эмезе предметтерди бириктире айдып көргүскен адалгыштар: *јашөскүрим, интеллигенция, ар-бүткен, . . .*

3. Эдилгелерди ле айалгаларды көргүскен адалгыштар: *уйку, согуш, тартыжу, күкүрт, . . .*

169 таскаду. Адалгыштарды көп тоого тургузып бичигер. Көп тоонун кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Туу, кобы, станок, темене, лобзик, бала, тийин, спираль, деталь, өрүм, төгөзөк, вагон, час, каникул, газет, албаты, тон, карагай, таар, шүлүзин.

170 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Көп тоонун кожулталарынын алдыла чийү тартып, олардын үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар.

Слер ичип турган тустаг башка, кижиге тузалу ла керектү өскө дө туст...р бар. Олор бастыразы сүтте бар. Сүтте база сү-

рекей учурлу немелер — витаминд...р бар. 2) Колхозчыл...р көп сүт беретен уйл...рды өскүрерине үренип алгандар. 3) Фидель Кастро иит тужунаң ала Кубаның олжолоткон албатызын өскө ороонд...рдың базынчыгынаң жайымдаары учун тартышкан. Ол бойының иит нөкөрл...риле кожо, төрөл жерин жайымдабаганча, бойына бир де кысканбай тартыжар деп чертенген.

171 таскаду. Карарта базылган адалгыштарды, келишкедий болзо, көп тоого тургузып, эрмектерди бичип алаар. Көп тооның кожулталарының алдыла чийү тартып, оlorдың чын бичилерин жартап береер.

1) **Эгир** кирип келди. Койылып келген **карануйга тайга бажы** жылыып калды. **Үүрлү** мал бышкырып, **аланушты** шылырадып, одорлу жерге араайын барып жатты. 2) **Тенгери**де кара **булут** койылып, ат кулагы көрүнбес ай карануй тура берди. **Жанмыр** жаарга турган ошкош. 3) **Жаан көзнөккө** жылу жаскы **күн** чалып турды. 4) **Эх, арка-тууның** ару **кейин** тынган кижиле! (А. Ад.) 5) **Энези сүтке чомур** кайнадып, **кандыкты отко** быжыраала, кайнаткан **сүттин каймагына** кожуп булгап, балдарын азыраар. (П. К.) 6) Сен химический **заводто** болгон болзон, чүмдү аппараттарда ла машиналарда **агаштын киреентизи канайда спирт** болуп кубулганын, **спирт дезде резина** болуп кубулганын бойың көрүп алар эдинг. (М. Ильин.)

172 таскаду. Точкалардың ордына көп тооның кожулталарын кожуп, текстти кычырып береер.

I. **Жар** текшилей кайылып, **жалаң...**, **кобы-жик...** куужайыжып калган жаткылайт. **Жаңыс** ла **тайга...**дың **баш...**ы **көс** кылбыгар ак болды. **Бүри** жок **агаш...** изү **күнге** жылынгылап, **күннинг** жылузына сүүнгендий, **мөңүн** жажы араайын төгүлүп, тамчылап турат. **Жаңыс** ла **жажыл** чиби... **ле мөш...**, **үргүлжиге** жажыл бойлоры, **байбайыжып** калган, **араай шуулашкылайт**. **Аркада** калың **сары өлөңнинг** ортозынан **кандык...**дың **баш...**ы **кыза**рып көрүнүп келди.

II. **Трактор...** эдип турган **завод...**до болгон болзон, сего кайкамчылу болор эди. Анда сен сүрекей **жаан зал** көрөр эдинг.

Залды одыра **станок...**, **городтогы** туралар чылап, көп **рядтарла** тургулайт. **Станок...**дың ортозында, **ором ошкош**, **өдөтөн** жер. Ол **ором...**ло **деталь...**ды, **трактор...**дың **часть...**рын **апаргы**лайт. Олорды **вагонетка...**га, **тегелик...**дин **үстүнде** **доско...**го салып **апаргы**лайт. **Жолой** олор, **айыл...**га **кирип чыккандый**, **станоктор**до **токтоп турадылар**. Бир **станокто** олорды **юнуп**, **экинчи** **станокто** билеп жат, **үчинчи** **станокто** **килейте** **эгүлөп** жат. **Болчок** **металл** **трактордың** **белен** **бөлүп** боло берет. (М. Ильин.)

21 §. Өс адалгыштар.

Өс адалгыштар кижининг ады-жолын, **өбөкөзин**, **чоло** адын ла **тындулардың** **чоло** адын, **городтордың**, **журттардың**,

оромдордын, талайлардын, ортолыктардын, кырлардын, колхозтордын, газеттердин ле өскө дө предметтердин бойынын адын темдектеп јат. Арткан адалгыштарды текши адалгыштар деп айдар.

Өс адалгыштар јаан буквадан башталып бичилет, темдектезе: *писатель Александр Сергеевич Пушкин, Алтай-Буучай баатыр, Көстүк деп ийт, Бийск город, Манжерок јурт, „Мухор-Тархата“ колхоз, Кадын суу, Адаган кыр.*

173 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Адалгыштарды таап, ненин учун олордын кезиги кичинек буквадан, кезиги јаан буквадан бичилип јат, јартап береер.

Революциянын кийининде Николай Улагашевич Улагашевтин јүрүми сыраңгай кубулды. 1934 јылда Н. У. Улагашев Ыжы-Бажында төзөлгөн «Кызыл Чолмон» деп колхозко кирип, онын члени болуп алды. Колхозчылар ого јангыс ла чөрчөктөри учун трудкүндер берерге јөп тургускан. Је Улагашев онызынан мойноп, колхозто бойына јарагадый иш таап алган: шлей, үйген өрөр, боожо кадар. Бу иш учун ол колхозтон аш, акча алып турды. (С. Сур.)

174 таскаду. Точкалардын ордына өс адалгыштарды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Адалгыштар ненин адын көргүзип турганын айдып береер.

1)...—беш талайдын порты. 2) Казахстаннын төс городаы —.... 3) Алтайский крайдын төс городаы —.... 4) ...ле ...—баштапкы космонавттар. 5) Павел Васильевич Кучияк ... деп јерде чыккан. 6) «Кадын» деп үлгерди ... бичиген. 7) Космонавт Андриян Николаев ... керепле учкан. 8) Менин агам ... деп машинада шофёр болуп иштеп јат. 9) Колхоз јангы јылдын байрамында менин энеме ... деп радиоприёмник сыйлап берди.

Керектү сөстөр: Барнаул, П. В. Кучияк, Москва, «Восток-3», Гагарин, Титов, «Волга», Алма-Ата, Куюм, «Родина».

175 таскаду. Чечек, сырга, октябрь, јер, ай деп сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер: кажы ла сөс бир эрмекте текши адалгыш болуп турзын, экинчи эрмекте дезе өс адалгыш болуп турзын.

176 таскаду. Сурактарга каруу беригер. Өс адалгыштарды көргүзип береер.

1. Слердин јадып турган јуртыгар ол эмезе городоор канайда адалып јат?

2. Слердин јеригерде кандый атту кырлар ла суулар бар?

3. Бистин областьта эн бийик кырдын ады не?

4. Бистин областьтын төс городаынын ады не?

5. Сен бу күндерде кандый бичик кычырып јадын?

6. Сенин ада-эненг кандый газет кычырып јат?

22 §. Мензинер кожулталу адалгыштар.

Мензинер кожулталу адалгыштар кандый бир предмет кемнинг болгонын көргүзүп жат, темдектезе: **энем, энебис; энең, энегер; энези.**

Мензинер кожулталу адалгыштар энчилеечи кубулткышта турган жүзүннинг солумаларыла колбулу. 1-кы жүзүннинг солумазыла колбулу адалгыштар 1-кы жүзүннинг мензинер кожулталарын алынып жат: *менин энем, бистинг энебис.* 2-чи жүзүннинг солумаларыла колбулу адалгыштар 2-чи жүзүннинг мензинер кожулталарын алынып жат: *сенин энең, слердин энегер;* 3-чи жүзүннинг солумаларыла колбулу адалгыштар 3-чи жүзүннинг мензинер кожулталарын алынып жат: *онын энези, олордын энези.*

Адалгыштардын мензинер кожулталары.

Тоозы	Жүзүндери	Туйуктарга токтогон адалгыштар	Үндүлөргө токтогон адалгыштар
Жаңыс тоонунг	1-кы j.	<i>менин кол-ым көз-им</i>	<i>менин бала-м</i>
	2-чи j.	<i>сенин кол-ың көз-иң</i>	<i>сенин бала-ң</i>
	3-чи j.	<i>онын кол-ы көз-и</i>	<i>онын бала-зы</i>
Көп тоонунг	1-кы j.	<i>бистинг кол-(ыб)ыс көз-(иб)ис</i>	<i>бистинг бала-быс</i>
	2-чи j.	<i>слердинг кол-ыгар көз-игер</i>	<i>слердинг бала-гар</i>
	3-чи j.	<i>олордынг кол-ы көз-и</i>	<i>олордынг бала-зы</i>

Көп тоодо турган адалгыштар база мындай ок мензинер кожулталар алынып турат: *бичиктер-им, бичиктер-ис; бичиктер-иң, бичиктер-игер; бичиктер-и.*

Көп тоонунг 1-кы жүзүннинг ле 2-чи жүзүннинг кожулталарын кыскарта айдып бичиир аргалу, темдектезе: *колыбыс—кол-ыс, колыгар—колоор.*

У эмезе **ү** деп үндү табышка токтогон адалгыштарга мензинер кожулталар кожулганда, **у** ла **ү** экилене берер: *амадуум, амадуун, үлүүм, үлүүн.*

Аярулар. 1) **Стъ** эмезе **ст** деп табыштарга токтогон орус тилден кирген адалгыштарга мензинер кожулталар кожулганда, **тъ** ле **т** түжүп, **с** десе үнгүр эжерине көчө берет: *область—облазы, тракторист—тракторизи.*

2) Эки түней тунгак туйук табышка токтогон орус тилден кирген адалгыштарга (*сс, тт*) мензинер кожулталар кожулганда, эки туйуктын бирүзи түжүп, экинчиси үнгүр эжерине көчө берет, темдектезе: *класс—клазым, клазын, клазы, клазыбыс; киловатт—киловады*.

3) Мензинер кожулталар алынган жаңыс тоодо турган кезик адалгыштардын төзөгөзи эки башка болор: *карын—карын-ым* эмезе *кардым, жарын—жарыны* эмезе *жарды, келин—келин-им* эмезе *келдим*.

177 таскаду. Улгерди кычырып, адалгыштар кандый жүзүнннг мензинер кожулталарын алынган, жартагар.

Россия.

Төрөл јерибис,
Јендиртпес јерибис,
Чактарга макталып,
Јажына чечектел.
Баатырлар јери,
Сүйүген орооным,
Сени көрөргө
Көс тө јетпес.

Кайыр тууларын,
Кебистий јаландарын
Төрт талага
Чөйилип јайылат.
Сенин төжинде
Чанкыр талайлар
Мөнгүндий суркурап,
Араайын јайканат.

(И. Никитин.)

178 таскаду. Текстти бичип алаар. Карарта базылган адалгыштардын мензинер кожулталарынын алдыла чийү тартаар. Мензинер кожулталар кандый тоонун ла жүзүнннг болгонун жартагар.

Бистин улу **башчыбыс** Владимир Ильич Ленин Симбирск деп городто 1870 жылда чыккан.

Онын **энези** Мария Александровна Ульянова ла мениг **энем** эжелү-сыйынду болгон. Володянын адазы, Илья Николаевич, албаты **училищелеринин** **директоры** болгон.

Ульяновтордын **билези** жылдын ла јайгыда Кокушкино деп деремнеге келип жүретен. Бистин бастыра **билебис** Казань городтон база ого келетен. Ульяновтор келер өйгө јетире бис деремнеге једип калатаныс. Бистин **билебис** јаан болгон. **Энем** стенографистка болуп иштеген.

(Н. Веретенников.)

179 таскаду. Учинчи жүзүнннг мензинер кожулталарын кожуп, адалгыштарды кычыраар. Олордын чын бичилерин жартап береер.

I. Космонавт, порт, шарф, фронт, парк, студент, курт, танк, класс.

II. Тетрадь, фонарь, автомобиль, область, повесть, машинист, нефть.

180 таскаду. Скобкадагы адалгыштарга мензинер кожулталар кожуп, эрмектерди бичип алаар. Мензинер кожулталардын алдыла чийү тартыгар.

1. 1) Мастерскойдын ачык эжигинен маскарлардын (*чатыл-даш*) угулды. 2) Жашоокүримнин Москвада өткөн Бастырателекейлик VI фестивалинин жүндөринде нажылыктын (*парк*) төзөлгөн. 3) Институттын (*студент*) пионерлерге јилбүлү куучын айтты. 4) Акчабайдын бичиген (*диктант*) ончозынан артык болды. 5) Санаштын (*танк*) агаш-ташты антарып, канча ла катап табаруга жүрген. 6) Сенин кийип жүрген (*галстук*) ненин учун кызыл, билерин бе?

II. 1) — Кайда, бери бурылып ийзен, (*уул*)! Сенин (*бүдүйш*) кандый саң башка неме эди! Бу элердин кийип алган (*кийим*), абыстардын (*тондор*) ошкош, кандый узун неме эди? 2) Онын (*уулдар*) аттарынан јангы ла түйшкүлөп келген. (*Г.*)

23 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулары. Кубулткыштар.

Адалгыштар кубулткыштарла кубулып, башка-башка кожулталар алынып јат. Алтай тилде јети кубулткыш. Қажы ла кубулткыш анылу суракка каруу берет.

Јаңыс тоо.

Көп тоо.

Төзөөчи	— кем? не?	койчы	аш	јылдар
Энцилечи	— кемнин? ненин?	койчынын	аштын	јылдардын
Беречи	— кемге? неге?	койчыга	ашка	јылдарга
Көстөөчи	— кемди? нени?	койчыны	ашты	јылдарды
Өмөлдөчи	— кемле? неле?	койчыла	ашла	јылдарла
Јерлечи	— кемде? неде?	койчыда	ашта	јылдарда
Чыгытту	— кемнен? неден?	койчыдан	аштан	јылдардан

Кем? деп суракты кижини ле темдектеп турган адалгыштарга тургузып јат, арткан тынду ла тын јок предметтерди темдектеген адалгыштарга не? деп сурак тургузылат, темдектезе: Бу кем? — *Ұренчик, пионер, ада-эне, космонавт, агроном, иш-мекчи*. Бу не? — *Ат, элик, шоңкор, мөш, кырлан, јурт, күй*.

Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте баштаачы болуп турат, арткан кубулткыштарда турган адалгыштар эчегни члендер болор.

Кезик адалгыштар эрмекте көстөөчи кубулткыштын сурагына каруу берип, кандый да кожулта алынбай турар; темдектезе: *Ұренчик* (нени?) *бичик кычырды*. Андый адалгыштар эрмекте толтыраачы болор, оларды баштаачы болуп турган адалгыштардан анылап, ылгаштырар керек.

Ајару. Эрмектерде адалгыштарды өскө сөстөрлө колбоштырып, кубулткыштардын кожулталарынан өскө, улантылар да турар аргалу, темдектезе: *Түйштен ала энирге јетире ургун јааш јаады*.

181 таскаду. Кычыраар. Адалгыштар кандый кубулткыштарда туруп, эрмектин кандый члендери болуп турганын айдып береер.

400 жыл мынан озо таскаган талайчы Магеллан жерди эбирип келетен эн баштапкы јорукка атанган. Керептер Тымык теңис-ле көп айдын туркунына јоруктадылар. Аш-курсактын калганчызы јиилип калды. Арга јокто жерептепи чычкандарды ла изү сууга ылбыраткан терелерди јиирге келишти. Андый курсактаң Магелланла кожо јүргендердин жезиктери оорып, өлгүлей берди. Је Јерди эбирип келетен эн баштапкы јорукты учына јетирерге Магелланга келишпеди. Ортолыктардын бирүзинин улустарыла јуу-согушта Магеллан саадактын огыла өлүмдү шыркататкан. Јерди эбирип келетен Магелланнын јоругын тирү арткан талайчылар бүдүргендер.

182 таскаду. Өрөги 181-чи таскадудан озо баштап улусты темдектеп турган адалгыштарды, онын кийининде тынду ла тын јок предметтерди темдектеп турган адалгыштарды чыгара бичип алаар.

183 таскаду. Текстти кычырып ийеер. Карарта базылган адалгыштар кандый кубулткышта ла эрмектин кандый члендери болуп турганын айдып береер.

Бистин ороон планла иштеп јат. Озодо тузазы јок болгон јерлер биске аш, күдели, көбөн берзин деп, бис састарды кургадып, эн чөл јерлерди сугарып јадыс. Чакпындалып агып јаткан суулардын ийде-күчи заводтогы машиналарды иштетсин деп, энир сайын тураларды ла оромдорды јарытсын деп, бис сууларды плотинала бууп јадыс. Кошты ла улусты орооннын бир учынан база бир учына, заводтон заводко, городтон городко суула тартарга, бис сууларды, көлдөрдү ле талайларды каналдарла бириктирип, суула јүрер јаңыс јаан јол ачып јадыс.

184 таскаду. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштардын кандыйлары кычыру сөстөр болуп туру, айдып береер. Керектү токтој түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Арбачы деп бала өскөн, ада-энези јокту јаткан. Арбачы айыл ичинде ачу ыш алтын көстөринди кызартты. 2) Кату бүткен сен. Аркыт калык јүрегин туткан. Аркыт деген кайыр өзөк кайчылардын чөрчөгине кирген. 3) Салкын куштаң эм түргөн Чамал түшти мантап. Эмди бойын јобожыйла, биске болуштын тузалу Чамал! (П. К.)

24 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулар аайы.

Јаңыс та, көп тө тоодо турган адалгыштар ла јүзүннин мензинер кожулталарын алынган адалгыштар кубулткыштарла ја-

ныс аай кубулып јат. Је кажы ла кубулткыштын кожултазы үндү ле туйук табыштары јанынан башка-башка бүдүмдү (вариантту) болор.

Кожулталардын бүдүмдери (варианттары) адалгыштын төзөгөзінде турган үндү ле туйук табыштардан камаанду болот: төзөгөзи үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтогон адалгыштарга кубулткыштардын үнгүр туйуктан башталган кожулталары кожулып јат (*мал-дын, кјүр-де, эне-ге, кино-до*), төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарга кубулткыштардын тунгак туйуктан башталган кожулталары кожулып јат (*кереп-ке, агаш-ты, автобус-та*).

Төзөгөзінде кату үндү табышту адалгыштарга база кату үндү табышту кожулталар кожулып јат (*кар-дан, тош-то, кур-ды*), төзөгөзінде јымжак үндү табышту адалгыштарга база јымжак үндү табышту кожулталар кожулат (*кјүр-де, кјос-кјо, кеме-нин*). Анайда кажы ла кубулткышта мындый бүдүмдү кожулталар болор: 1) үнгүр туйуктан башталган, кату үндү табышту ла јымжак үндү табышту кожулталар, темдектезе, *кар-га, тон-го, кеме-ге, кјол-гө*; 2) тунгак туйуктан башталган, кату үндү табышту ла јымжак үндү табышту кожулталар, темдектезе: *тус-ка, от-ко, эт-ке, кјос-кјо*.

Төзөгөзи токтогон табыштары аайынча адалгыштарды кубулткыштарла үч бөлүккө бөлип кубултар аргалу: 1) үнгүр туйук табыштарга токтогон адалгыштар (*јар, кол, ой, јүрјүм, телефон, јан*); 2) тунгак туйуктарга токтогон адалгыштар (*эт, булут, ырыс, маяк, самолёт*); 3) үндү табыштарга токтогон адалгыштар (*кижи, суу, чиби, машина*).

185 таскаду. Берилген адалгыштардан озо баштап 1-кы бөлүккө кубулар адалгыштарды бичип алаар, онын кийининде 2-чи ле 3-чи бөлүккө кубулар адалгыштарды бичигер.

Машина, туу, кејим, түлкү, тыт, өлөң, тегери, кырлар, теке, кушкаш, трактор, корголјын, тазыг, јалбырак, балкаш, бозого, кырлан, бичик, газет, журнал, комбайн, мөш.

186 таскаду. Берилген адалгыштарды кычырып, озор кандый табышка токтогон, кубулткыштарла канайда кубулар, кандый табыштан башталган кожулталар кожулар, јартап береер. Сөстөрдин кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

Шүүлте, ойындар, ороон, оору, токум, конгус, мөңкү, кобы, авнапочта, автомат, агаш, төрөлим, басня, боксёр, толук, куштар, вымпел, учук, балазы, герой, гипс, мен.

187 таскаду. Орфографический сөзликтең үнгүр туйукка токтогон, кату үндү табышту 2 адалгыш ла јымжак үндү табышту 2 адалгыш талдап бичип алаар; тунгак туйукка токтогон, кату үндү табышту ла јымжак үндү табышту 2 адалгыш талдап бичип алаар.

25 §. Үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштардын
кубулткыштарла кубулары.

Кубулт- кыштар	л, р, й табыштарга токтогон адалгыштар	м, н, нг табыштарга токтогон адалгыштар
Т.	кыл кйр кой	эм одын өлөн
Э.	кыл-дын кйр-дин кой-дын	эм-нин одын-нын өлөн-нин
Б.	кыл-га кйр-ге кой-го	эм-ге одын-га өлөн-гө
К.	кыл-ды кйр-ди кой-ды	эм-ди одын-ды өлөн-ди
Ө.	кыл-ла кйр-ле кой-ло	эм-ле одын-ла өлөн-лө
Ј.	кыл-да кйр-де кой-до	эм-де одын-да өлөн-дө
Ч.	кыл-дан кйр-ден кой-дон	эм-нен одын-нан өлөн-нөн

1. Үнгүр туйук табыштарга токтогон адалгыштар энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда эки бүдүмдү кожулталар алынат: 1) төзөгөзи **л, р, й** деп үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарга **д** деп үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулат (**кыл-дын, кйр-дин, кой-дын; кыл-дан, кйр-ден, кой-дон**); 2) төзөгөзи **м, н, нг** деп үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарга **н** деп үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулат (**эм-нин, одын-нын, өлөн-нин, эм-нен, одын-нан, өлөн-нөн**).

2. Төзөгөзи **л** деп үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын **л** табыжы өмөлөөчи кубулткышта экилене берет (**кылла, кйлле**).

3. Төзөгөзи **н** деп үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын **н** табыжы энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда экилене берет (**одыннын, одыннан, ступеньнин, ступеньнен**).

4. Төзөгөзи **л (ль), р (рь), й, м, н** деп туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштар үнгүр туйуктарга токтогон алтай тилдин адалгыштарыла түнөй кубулып јат (**залдын, кремльдин**).

5. Көп тоодо турган бастыра адалгыштар үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарла түнөй кубулат (**кылдардын, теректердин, артельдердин**).

188 таскаду. Орөги таблицаны тузаланып, берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып алаар.

Александр, чемпион, край, металл, слесарь, туннель, боочылар, јалаңдар.

189 таскаду. Карарта базылган адалгыштардын кубулткыш кожулталарынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Кубулткыш кожулталардын чын бичилерин јартагар.

1) **Шаајын** јазаарын озо ло баштап кыдат албаты тапкан.
2) Бичиирге јакшы болзын деп, чаазынды **листтерге** кезип, ого **чийүлер** тартып јат. Бу ишти **колло** эмес, машинала бүдүрер.

3) Сарлык јаан **соокторго** чыдамкай мал, ол **азыралды** да тал-дабай јат. 4) **Салкыннын** кайдаар ууланып соккон аайын **флюгердин** болужыла билип јадылар. 5) Кезикте бис **кейди** көслө көрүп жадыс. 6) Агын сууда, көлдө, **талайда** суу буу болуп кубулат. 7) Уулчак **өбөгөнгө** письмо кычырды.

190 таскаду. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожулталарынын чын **бичилерин** **јартаар**.

Корум, јазал, чемодан, сахар, кей, лагерь, юннаттар.

191 таскаду. Скобкадагы сөстөрдн керектү кубулткыштарга тургузып кычыраар. Сурактарды ла скобканы таштап, кубулткыш кожулталардын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер.

1) (Нени?) (**ар-бүткен**) үренип, кижн (неле?) (**суу**) јоруктаарга, (ненин?) (**јер**) үстүле јоруктап јүрерге, (кайда?) (**кей**) учуп јүрерге үренип алган. 2) Јадын-јүрүмге керектү немени кижн бойынын күчнле (неден?) (**ар-бүткен**) алып јат. 3) Јердин планы (кемге?) (**агроном**), агаш өскүрөөчиге, анчыга, туристке ле онон дө өскө улуска керек. Слерге де (нени?) (**план**) тузаланарга көп катап желижер. 4) (Нени?) (**чой**), темирди, болотты темир рудадап алып јат. 5) Күнчыгыш-Европейский түс јер Күнбадыш-Сибирский жабыс јерлердеп (ненин?) (**Урал**) кырларыла бөлинет. 6) (Неден?) (**таш көмүр**) торко, будуктар, эмдер ле онон до өскө көп немелер эдиш жадылар. 7) (Неден?) (**темир**) кадулар, көнөктөр, карыттар, тура јабатан талалар эдиш јат. 8) Коомой (неден?) (**үрен**) јакшы түжүм сакыба.

192 таскаду. Берилген адалгыштарды энчилеечн ле чыгытту кубулткыштарга тургузала, оморды кожуп, эрмектер бичигер.

Вагон, стадион, мастерской, Кара талай, телекей.

193 таскаду. Берилген адалгыштарды өмөлөөчн кубулткышка тургузала, оморго глаголдор кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү. **Јол**—**јолло бардым**.

Писатель, фонарь, Алтын-Көл, генерал, тоолор.

194 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып, текстти кычыраар. Ол адалгыштардын кубулткыштарын ла кожулталарын көргүзшп береер. Эрмектерди бичшп алала, адалгыштардын алдыла чийү тартаар.

Бис (**кей**) тынганыста, ол өкпөбиске кирет. Туранын ичине (**кийим**) ле (**өдүк**) арчыбас, (**јууркан**) ла (**простыня**) кактабас керек. Комнатадагы јүзүн-јүүр (**немелер**) тоозынын чыкту бөслө арчыыр керек. Оору кижн оозын бөктөбөй јөдүлдегенде эмезе түкүргенде, (**түкүрүк**) кожо көп микробтор чыгат. Түкүрүк кургап калат, микробтор дезе (**тоозын**) кожо кейге көдүрилет. Су-

кадык жижи андый (кей) бойына жийдире тынганда, ооруга таптырат. Ток веществолор ло кислород (кан) тамырлардын жукачак стенизи өткүрө жижининг органдарына өдүп жат. Органдардан дезе (кан) углекислый газ ла өскө дө каршулу веществолор кирип жат.

195 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичигер. Кычырала, кандый кожулталар кошконоорды жартап бееер.

1) Химиктер чулуктарды таш көмүр... эдип жадылар. 2) Үрөн... уутап өзөрине суу ла кислород керек. 3) План... жылунын күчиле иштейтен электростанциялар эдери темдектелген. 4) Папуастар Миклуха-Маклай... кожо андап турдылар. 5) Олор Миклуха-Маклай... таныжып алала, оны сүүгилей берди. 6) Маклай... эн жакшы наязы папуас Туй болды. 7) Жер... кебери болчок болуп турганын учёныйлар жартап көргүзип берген. 8) Уля райком... капшаай ла једерге барып јатты. 9) Балтырган..., жүзүн-јүүр сүттү өлөндөр... тойо отоп алган уйлар айдары јок сүтенгилеп, эмчектери саамчып калган јангылап клееткен. 10) Чөл... јалагыла кулун... үнгүр киштежи јайыла берди.

196 таскаду. Точкалардын ордына кубулткыш кожулталар кожуп, кеп сөстөрдү бичип алаар. Уч кеп сөс талдап алала, үренип алаар.

1) Сангыскан... уйазын састанг бедребес. 2) Чын сөс алтын... баалу. 3) Төгүн ле чын... ортозы төрт өлү. 4) Салкын тууны јемирер, сөс јон... көдүрер. 5) Кой... мўни јок болзо, койон... да мўни койу. 6) Эки койон... истезен, бирүзин де тутпазын. 7) Кудай... ижензе — куру артар, салым... ижензе — самтар жүрер. 8) Јалку јай... жадындап өткүрет.

197 таскаду. Берилген сөстөрлө эрмектер бичигер. Төзөгөзи үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын алдыла чийү тартып, кубулткыжын скоб-када көргүзип салаар.

1) Адазы, театр, азийгы, нөкөрине, јолукты. 2) Пассажир, вокзал, барып, поездтинг, атанарын, сакыгылады. 3) Сбор, пионер, јангы, кожоң, сөстөрин, үренгендер. 4) Үренчик, писатель, чыккан, өскөн, јер, экскурсияга, баргандар. 5) Вертолёт, аэродром, араай, көдүрилип, учты. 6) Кўскиде, мен, агам, кожо, комбайн, иштедим. 7) Кызыл, мааны, советский, албаты, коммунизмге, барып, јаткан, јол, јарылып јат.

198 таскаду. Берилген сөстөрдү тузаланып, кичинек куучын бичип алаар. Төзөгөзи үнгүр туйукка токтогон адалгыштардын грамматический темдектерин айдып бееер. Куучынга бажалык таап бичигер.

Күн, байрам, стадион, мөрөй, волейбол, ойын-јыргал, јарыш, сый, су-кадык.

26 §. Тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

Т.	<i>кузук</i>	<i>эт</i>	<i>область</i>
Э.	<i>кузук-тын</i>	<i>эт-тин</i>	<i>область-тын</i>
Б.	<i>кузук-ка</i>	<i>эт-ке</i>	<i>область-ка</i>
К.	<i>кузук-ты</i>	<i>эт-ти</i>	<i>область-ты</i>
Ö.	<i>кузук-ла</i>	<i>эт-ле</i>	<i>область-ла</i>
Ј.	<i>кузук-та</i>	<i>эт-те</i>	<i>область-та</i>
Ч.	<i>кузук-тан</i>	<i>эт-тен</i>	<i>область-тан</i>

1. Төзөгөзи **к** деп тунгак туйукка токтогон адалгыштардын **к** табыжы береечи кубулткышта экилене берет (*кузукка, та-ракка*).

2. Төзөгөзи **т** деп тунгак туйукка токтогон адалгыштардын **т** табыжы энчилеечи, көстөөчи, јерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда экилене берет (*эттин, оттын; этти, отты; отте, отто; эттен, оттон*).

3. Төзөгөзи тунгак ла **б, в, г, д, ж, з** деп үнгүр туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштар тунгак туйуктарга токтогон алтай тилдин адалгыштарыла түнгей кубулар: *класс-тын, заводтын, областьтын*.

199 таскаду. Берилген адалгыштарга јарталгыштар кожоло, кубулткыштарла кубултып алаар.

Јоон тыт; јозок, клуб, класс.

200 таскаду. Текстти кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын төзөгөзин, кубулткыжын айдып береер.

Қышкы түн койылды. Ада-энези эки балазын **оттон** ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сырагай ла жүч. Алтын да берейин дезе, **оттон** ырабас керек. Эмди **Адыјокты** соок **төжөк** сакып јат. Онын үстүне **отко** изиткен, буузы бурлап турган кой терези **јууркан** јабылар. Алдынан — **төжөктин** соок тыныжы, үстүнен — **јуурканнын** јылу тыныжы. Олордын ортозында энеден чыкканынан ала јунунбаган, он кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери **кендиреш** куургандый тазыражып, Адыјок јадыры. Ол түнде **соокко** тонзо, **јуурканды** **отко** кийдире теппес, ненин учун дезе онын јаткан јерин бир **сөөмнөн** терен казып койгон.

Тиштин тарсылдажы токтогон. **Төжөк** лө **јууркан** ортозы јылыган. **Адыјок** уйуктады.

(П. Кучияк.)

201 таскаду. Кычырып, карарта базылган адалгыштар кандый кубулткышта турганын, эрмектин кандый члендери болгонын айдыгар.

Карандашты графиттен эдип јат. **Графит** көмүр ошкош кара. Ол Сибирьде бар. Карандаштын агажын **мөштөн** эдип јат.

(*турага, јенјге, яблокого*). Је үндү табышка токтогон адалгыштар энчилеечи кубулткышта **-нын**, көстөөчи кубулткышта **-ны**, чыгытту кубулткышта **-дан** деп кожулталар алынар (*туранын, тураны, турадан*).

209 таскаду. Карарта базылган адалгыштардың төзөгөзін, кубулткыш кожулталарын ағылап, чын бичилерин јартап береер.

1) Јайгы күн бийик **тенериде** билдирбезинен јылып браатты. 2) Мөңкү **тайгадан** түжүре соок салкын сокты. 3) Көп жылдардың туркунына суу шахтёрлордың өштүзи болгон. Ол **шахтанын** ичине киретен, оны чыгара соордырып туратандар. Эмди бистинг ороондо **сууны** шахтёрлордың болушчызы эдип алган: суу көмүр казып аларына болужат. 4) Нефтьти јердин алдынан труба өткүре соордырып чыгарат. Оны јүстер, кезикте мундар километр јерге **трубала** агызып апарар арга бар. 5) **Электричествонын** болужыла холодильниктер, телевизорлор, радиоприёмниктер, пылесостор, кийим јунар машиналар иштеп јат. Келер өйдө бу машиналар кажы ла **биледе кижининг** чындык электрический болушчызы болор.

210 таскаду. Берилген адалгыштар кандый табышка токтогонун, олорго кубулткыштардың кандый кожулталары кожуларын јартап береер. Олорды кубулткыштарла кубултала, кожулталарын түндегер.

Јујун, көмүр, метро, таш, каду.

211 таскаду. Адалгыштарга јартаачы сөстөр кожуп, озо баштап энчилеечи ле көстөөчи кубулткыштарга, онын кийининде арткан кубулткыштарга тургузала, бичип алаар.

К ө р г ү з ү. *Звено — озочыл звенонын, озочыл звеноны. Озочыл звеного, озочыл звеноло, озочыл звенодо, озочыл звенодон.*

Мааны, јинји, ручка, торко.

212 таскаду. Скобкадагы сөстөрдү керектү кубулткыштарга тургузып, эрмектерди бичип алаар. Ол адалгыштар эрмектинг кандый члендерин болуп турганын јартагар.

1) Јердин планы агрономго, агаш (*өскүреечи*), (*анчы*), туристке ле оноң до өскө көп улуска керектү. 2) Советский Черү СССР-де ишкүчиле јаткан (*албаты*) корып јат. 3) Баштапкы самолёт 1882 јылда (*Россия*) јазалган, оны сананып тапкан кижы — Александр Фёдорович Можайский. 4) Улу Октябрьский социалистический (*революция*) озо бистинг ороонды помещиктер ле капиталисттер бийлеген. 5) Ишкүчиле јаткандар ороонын Советтер ажыра башкарып јат. 6) Советтер Коммунистический (*партия*) баштадып, промышленностью, социалистический (*јурт хозяйство*) ло (*культура*) јаан јенүлерге једип алган. 7) Володя Ульянов Волга (*суу*) јаказында турган Симбирск городто чыккан; (*гимназия*) үренип, оны божоткончо, Симбирскте јаткан. 8) Симбирский (*гимназия*) Володя алтын медальду божоткон.

213 таскаду. Божодылган кожулталарды кожуп, эрмектерди бичигер. Адалгыштардыг алдыла чийү тартып, кубулар аайын жартап береер.

I. Жаан изү айдың баштапкы күндери деремне... балдарына көп жакшынак сыйлар экелди: айыл... сыраңгай ла төриненг ала арка... түбине жетире өскөн кызылгат, уй жиилек, жер жиилек ле боронгот быжа берди. Түрген суу... жакалай өскөн јодо, боронгот ло тожыла бышкылап, теретен балдар... сакып турды.

II. Јараш јай... өдүп браатканын Карабаш сеспей де калды. Оныла кожо үренип турган балдар јайыла бригада... иштегилеп, эмди ончозы школ... барарга белетенгилеп турды. Койло аказына азык эдерге албаданып, күнүн ле ээн кыралар... мажак те-рип экелет. Энэзи арба... чыкту мажактарын печке... үстүне курадала, саанакту арба... кату алакандарыла уужап, собыра-ла, талкан өдип турды. (Л. Кок.)

214 таскаду. Берилген сөстөрдү тузаланып, куучын бичип алаар. Төзөгөзи үндү табышка токтогон адалгыштардын алдыла чийү тартаар. Кычырала, олордын кубулткыш кожулталарынын чын бичилерин жартап береер.

Чуйдың јолыла жүргени.

Өткөн, јай, бис, автобус (прузовой машина), Чуй, тракт, экс-курсня, бар. Чуй, јол, бир недеде, туркунына, жүр. Јол, ак ја-лангар, капчал, боомдор, Кадын, ташту, јарады, өт. Бис, Ка-дын, суу, јаражын, кайкап, көр. Кадын, агын, түрген, суу, соок эмтир.

Јол, көп, машина, өрө-төмөн, өт. Машиналар, жүзүн-јүүр, кош, тарт. Олор түк, тере, эт, аш, агаш, тарт, јат.

Бис, Ийин-Оозы, Чике-Таман, Себи-Бажы, Себи-Оозы, токто. Ийин-Оозы, Ийин, суу, ажыра, јараш, јенгил, күр, салынганын, кайкап, көр. Чике-Таман, ажыра, барган, кыйа-теје, койрык-тейрик, јол, јаражын, көр.

Чуй јол, Алтай, көп, јараш, јерлери, бирүзи, эмтир.

28 §. Мензинер кожулталу адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

Кубулт-кыштар	1-кы жүзүннинг мензинер кожулталарын алынган адалгыштар			
	Ј а н ы с т о о		К ө п т о о	
Т.	курым	энем	кур(ыб)ыс	энебис
Э.	курым-нын	энем-нин	кур(ыб)ыс-тын	энебис-тин
Б.	курым-а	энем-е	кур(ыб)ыс-ка	энебис-ке
К.	курым-ды	энем-ди	кур(ыб)ыс-ты	энебис-ти
Ө.	курым-ла	энем-ле	кур(ыб)ыс-ла	энебис-ле
Ј.	курым-да	энем-де	кур(ыб)ыс-та	энебис-те
Ч.	курым-нан	энем-нен	кур(ыб)ыс-тан	энебис-тен

Кубулт-кыштар	2-чи жүзүнннг мензинер кожулталарын алынган адалгыштар			
	Ж а н ы с т о о		К ө п т о о	
Т.	<i>курын</i>	<i>энен</i>	<i>курыгар</i>	<i>энегер</i>
Э.	<i>курын-нын</i>	<i>энен-нин</i>	<i>курыгар-дын</i>	<i>энегер-дин</i>
Б.	<i>курын-а</i>	<i>энен-е</i>	<i>курыгар-га</i>	<i>энегер-ге</i>
К.	<i>курын-ды</i>	<i>энен-ди</i>	<i>курыгар-ды</i>	<i>энегер-ди</i>
Ө.	<i>курын-ла</i>	<i>энен-ле</i>	<i>курыгар-ла</i>	<i>энегер-ле</i>
Ј.	<i>курын-да</i>	<i>энен-де</i>	<i>курыгар-да</i>	<i>энегер-де</i>
Ч.	<i>курын-нан</i>	<i>энен-нен</i>	<i>курыгар-дан</i>	<i>энегер-ден</i>

Жангыс тоонунг 1-кы ла 2-чи жүзүнннг мензинер кожултала-рын алынган адалгыштар береечи кубулткышта **-а, -е, -о, -ө** деп кожулталар алынат (*курым-а, көлим-е, согоном-о, төбм-ө*, *курын-а, көлин-е, согонон-о, төбн-ө*).

Кубулт-кыштар	3-чи жүзүнннг мензинер кожулталарын алынган адалгыштар (жангыс ла көп тоо)			
Т.	<i>куры</i>	<i>керосини</i>	<i>перозы</i>	<i>энези</i>
Э.	<i>куры-нын</i>	<i>керосини-нин</i>	<i>перозы-нын</i>	<i>энези-нин</i>
Б.	<i>куры-на</i>	<i>керосини-не</i>	<i>перозы-на</i>	<i>энези-не</i>
К.	<i>куры-н</i>	<i>керосини-н</i>	<i>перозы-н</i>	<i>энези-н</i>
Ө.	<i>куры-ла</i>	<i>керосини-ле</i>	<i>перозы-ла</i>	<i>энези-ле</i>
Ј.	<i>куры-нда</i>	<i>керосини-нде</i>	<i>перозы-нда</i>	<i>энези-нде</i>
Ч.	<i>куры-нан</i>	<i>керосини-нен</i>	<i>перозы-нан</i>	<i>энези-нен</i>

Жангыс тоонунг ла көп тоонунг 3-чи жүзүнннг мензинер ко-жулталарын алынган адалгыштар береечи кубулткышта **-на, -не** (*курына, энезине*), көстөйчи кубулткышта **-н** (*курын, энезин*), јерлеечи кубулткышта **-нда, -нде** (*курында, энезин-де*) деп кожулталар алынат.

215 таскаду. Озо баштап тижим, јүрүм деп адалгыштарды, онон *столын, көбөн* деп адалгыштарды кубулткыштарла кубултып, кожултала-рын түндөгөр. Түгөй эмес кожулталардын алдыла чийү тартаар. Олор не-ниг учун түгөй эмезин јартагар.

216 таскаду. Берилген адалгыштарга кубулткыштын кандый табыштан башталган кожулталары кожуларын јартагар. Олорды кубулткыштарла ку-бултып, кожулталарын түндөгөр.

Заводыс, жүрис; јөп, ырыс.

217 таскаду. Улгерди кычырып, мензинер кожулталу адалгыштарды көргүзеер. Олор кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Эй, күнибис, јаркынду чалызан,
алтын чогыгла бистерди јылытсан!

Эй, нөкөрим, жүрүмгө менгдезең,
кожонгло ичкери сен алтазаң.
Эй, салкыныс, эдисти сыймазаң,
төжиске серүүнле табарзаң!
Кажы ла кижиге сениле тынза,
жииндиркеерин, салкын, сананзаң.

(Л.-К.)

218 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын мензинер кожулталарын ла кубулткыш кожулталарын көргүзүп береер. Эрмектерди бичип, кубулткыш кожулталардын алдыла чийүү тартаар.

1) СССР-динг кейле жүрер жуучыл флоты советский улустын амыр-энчү ижин корулап жат. 2) Самолёттордын болужыла журт хозияйствонунг каршучыларыла тартыжып, кырларды удобре-ниелерле жарандырып, өскүрер агаштардын ла жыраалардын үрендерин чачып турулар. 3) Бистинг ороонынын тундук тала-зында Тошту Тундук теңис жадат. 4) Бистинг кеткин куштарыс-ка уйалар жазаарга койу жыраалар, чибилер, жаан агаштар, узун өлөңдү жерлер керек. 5) Аштын бийик түжүмин аларга, кыр-тышты жарандырып жат. 6) Тижеерди шеткала, порошокло кү-нүн сайын арчыгар. 7) Сен айыл ичиндеги иште энеге болужып турун ба? 8) Жайгы каникулда мен нөкөримге кожого өлөң ижин-де турушкам. 9) Озогы улус жаңыс ла амадап сананган жүрүм-ди сен акту бойыннын көзүңгө көрөрин.

219 таскаду. Точкалардын ордына керектү кожулталар кожуп, кычы-рып береер. Адалгыштарга кандай кожулталар кожулганын көргүзүп, оло-р-дын чын бичилерин жартагар. Бажалык сананып табала, куучындап береер.

Сева Малютин оорып турган. Ого Лида Зорина келип ту-ратан. Ол отургуштын кыры... отуруп, сумказы... ачып, днев-нигин Малютин... беретен. Малютин онын дневниги... айылга берген иш... көчүрүп бичип алатан.

Сева көзүнө... жанынча үренчиктер школ... барып жатканын көрүп, күйүнип туратан. Ол бойын нөкөрлөри..., школ... айры-лып калгандый сананып туратан. Оорып жаткан ой... туркунына ол көп кычырган.

220 таскаду. Берилген адалгыштарды жерлеечи кубулткышка тургузып, оло-р-дын болужыла эрмектер бичигер.

Дружиназы, школы, мастерскойы, участогы, бригадазы, зве-нозы, грядказы.

221 таскаду. Точкалардын ордына адалгыштардын кубулткыш кожул-тазын кожуп, текстти бичип алаар. Жүзүннүн мензинер кожулталарын ла кубулткыш кожулталарын көргүзүп береер.

Куштын потпужы кургак, жылу, ару, жарык болор учурлу. Онын ичи... эзинге жакшы соктыртып турар керек. Куштардын потпужына салам..., торф..., агаштын кургак жалбырактарын, агаштын стружтары... ла киреентизи... төжөк эдип жайар. Куш-

тый потпужындагы температура... жезем жабызадып, ойто тын бийиктедерге жарабас.

222 таскаду. Скобкадагы адалгыштарды керектү жүзүңге ле кубулткышка тургузып, текстти бичип алаар. Ого бажалык табыгар. Точкалардын ордына керектү буквалар тургузыгар.

Школдын (*пионерлер*) бойынын төрөл (*колхоз*) жаан болуш жетирип жат. Јас...ын карлу да (*күндер*), јай...ын изү де (*күндер*) одордогы мал...ын јанында кичинек балдар жүргенин көп улус көргүлейт. Школ...ын (*пионерлер*) кой до төрөөр өйдө малчылар...ын (*кышту*) келет, кураан...арды торныктыгарына (*болуш*) јетиргилейтен.

Пионерлер — малчылардын сүүген ле сакыган кичинек (*најылар*).

223 таскаду. Точкалардын ордына божодылган кожулталарды кожуп, эрмектерди бичигер. Кожулталардын алдыла чийү тартып, олар кандый кожулталар болгону јартагар.

1) Каршулу курт... көрзөгөр лө, өлтүреер. Јиилектү ағаштардын курт... јалбырактардын, чечектердин өзөгине, чобранын алдына кирип, јажынып жат. 2) Ұренчиктер диктант... јакшы бичиди. Сарыбашевтин диктант... ончозынан артык болды. 3) Эжик алдынын күрт... калын. Қарабаш ла Койло ороның үстүндеги күрт... чүрче ле күреп, тон јерди моко малтала күчүлдеде чаап, ороны ачып ийди. 4) Районный јурт... оромдорында, туралардын көзнөктөринде јаркынду оттор суркуража берди. (*Л. Кок.*) 5) Сенин јурт... кандый аймакка кирип жат?

224 таскаду. Кычырала, куучындап береер. Бажалык сананып алаар. Адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичип, олар кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Толя уйкудан 7 часта турды. Ол јаантайын бу өйдө туратан. Ол эртен тура гимнастика түрген эдип ийеле, јунунарға барды. Ол тижин арчып, јүзин јунуп, эдин чыкту коларткышла арчыйла, түрген кийинип алды. Јети час јарымда ажанарға отурды. Ажанып алала, Толя школго барды. Школдон јанып келеле, ажанып алган кийининде, ол эки час тышкары жүрди. Бу өйдин туркунына ол эжик алдын јалмаган, одын томырып кулаштаган, нөкөрлөриле ойногон. Онон ол бүдүн јарым час урокторын белетеген. Иштеер тушта Толя 45 минуттын бажында амырап турган.

Энирде ажанып алала, ол художественный бичиктер кычырган. Онон Толя комнатазын ару кейге соктыртып алала, јунунып алды. 10 часта јадып уйуктады. Толя күнди качан да тегин өткүрбейтен. Ол јакшы үренет.

225 таскаду. Божодылган букваларды тургузып кычырала, куучындап береер. Бичип алаар. Адалгыштардын алдыла чийү тартып, олордын грамматический темдектерин көргүзип береер.

Чымалылар.

Чымалылардын бир уйазы апрель айдаг ала сентябрьга жети-тире беш миллионго жуук гусеницаларды, курт-конгустар...ы ла олордын жымырткаларын жип салат. Чымалылар олорды жаңыс ла жер...ен эмес, же агаштардын өндөрүнөн де таап, жип жадылар. Бир гектар жерде чымалылардын беш кире уйазы бар болзо, агаш...ар көп курт-конгус...ардан жоруланар. Европанын кезик жерлеринде чымалынын уйаларын жаңыс та кор...п турган эмес, олорды көптөдө өск...рип те жадылар.

226 таскаду. Божодылган букваларды тургузып кычырала, куучындап береер. Карарта базылган сөстөрдүн бүдүмин ылгап береер. База катап кычырала, билип алганаарды бичигер.

Жалтанбас Оля.

Скопцова Оля ремесленный училищеде үренип турган. Эртең тура эрте ол үредүге мендеп, **темир жолды** куустыра бараткан. Кенетийин ол ого уд...ра клеткен паровозтын прожекторынын жаркынына темир жолдын ичинде ойноп жүргөн жичинек жызычак...ы көр...п ийди. Оля оны келип тударда, **паровоз** жанына жедип келген болгон. Кызычакты кучактап, бойына жаба тудала, рельстердин ортозына шпалага жада берди. Олордын үстүнче поезд тал-табышту өдүп турды. Коркыганына чакпыланып ыйлап турган кызычакты Оля бастыра күч...ле жаба тудуп турды.

Поезд өдө берген, же поезд эмдиге ле өткөнчө деп ого билдирип турган. Кызычакты кор...п алган учун улус Оляга быян...н айттылар.

29 §. Адалгыштардын бүдери.

Адалгыштар сөс бүдүрер кожулталардын болужыла өскө куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн бүдүп жат, темдектезе: **мал — малчы, тут — туткуш, азыра — азырал.**

Адалгыштар сөстөрдүн бириккенинен ле колбошканына база бүдүп жат: **сегисылдык (сегис, жылдык), ада-эне, казан-айак (казан, айак), кой жишлек, эр кизи.**

227 таскаду. Карарта базылган адалгыштарды үч столбик эдип чыгара бичигер: 1-кы столбикке — сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен адалгыштарды бичигер, 2-чи столбикке — эки сөстүн бириккенинен бүткен адалгыштарды, 3-чи столбикке — эки сөстүн колбошканынан бүткен адалгыштарды.

Жорук — **жорукчы**, каруул — **каруулчык**, эм — **эмчи**, бас — **баскыш**, кыр — **кыргыш**, сус — **суску**, суску — **сускуш**, азыра

— азырал, тужа — тужак, күчүк — күчүгеш, агаш — агажак, уч — учуш, јен — јенү, түүн — түүнчек.

Колдын плады — колплат, суунын кужы — суугуш, јети јыл — јетијылдык, күннин кузугы — күнкузук, уй саап турган киж — уй саачы, амыр ла энчү — амыр-энчү.

30 §. Адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталары.

Адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталары эки бөлүккө бөлинип јат.

I. Сөс бүдүрер баштапкы бөлүк кожулталардын болужыла **(-чак, -чек, -чок, -чөк; -ычак, -ичек; -аш, -еш, -ош, -өш; -ак, -ок)** адалгыштардан предметтерди кичинектедиپ эмезе эркеледип айтканын көргүскөн адалгыштар бүдүп јат, темдек - тезе: *тура — турачак, теке — текечек, кыс — кызычак, күр — күричек, өркө — өркөчөк, оро — орочок; кол — колычак, көс — көзичек, калбак — калбагаш, көзнөк — көзнөгөш, тийин — тийинеш; агаш — агажак, койон — койонок.*

228 таскаду. Эрмектерден кичинектеткен эмезе эркеледип айткан адалгыштарды таап, олордын төзөгөзін ле чыгара бичип алаар. (Көп тоонун, жүзүннүн мензинеечи ле кубулткыш кожулталарын бичибегер). Сөс бүдүрер кожулталардын алдыла чийү тартыгар.

1) Экскурсияга жүреле, тудуп алган койоногын балдар школго эжелди. 2) Балдар айылынын јанына кайыгаш отургусты. 3) Герасим күчүгешти алып, койынына сугала, јаан алтап јанып ийди. 4) Мен он эки јашту болорымда, оромнон оок уулчактарды јууп алаала, олорто кожо агаш аразына барып, түжүне ле жүретенис. (М. Г.) 5) Кайран Пөтүгежим, үнгүр јараш кожондойдын. (Кр.) 6) Јаскыда суучактар јаанап, күричектерди алып барат. 7) Герасим Мумуны мойынынан ыктачакла буулап алаала, каалга јаар басты. (Т.) 8) Кызычак Эмил ончозын јараш көрөт. (А. Сар.)

229 таскаду. Берилген адалгыштарга эркеледип эмезе кичинектедип айтканын көргүскөн келишкеди кожулталар кожуп бичигер. Кожулталар: **-чак, -чек, -чок, -чөк; -ак, -ек, -ок, -өк.** Кычырып, олордын чын бичилер ээжизин јартагар.

Абра, тийин, жазык, өркө, ийт, айрууш, койон, түлкү, кап, оро, чиби, жөрүк, келескен, көөш, көнөк, јалбырак, аяк, бала, кураан, күр.

230 таскаду. Берилген адалгыштардан кичинектеткен ле эркелеткен адалгыштар бүдүрип, олорто эрмектер сананып алаар. Ол адалгыштар эрмектин кандый члендери болгонын, алдыла чийү тартып, көргүзеер.

Кыс, көнөк, чечек, суу, кулун.

II. Сөс бүдүрер экинчи бөлүк кожулталардын болужыла адалгыштар глаголдордон до, адалгыштардан да бүдүп јат:

а) глаголдордон адалгыштар бүдүрер кожулталар:

1) **-ачы, -ечи, -очы, -öчи (-аачы, -еечи, -оочы, -ööчи):** башкараачы, көчүрөөчи, кезеечи, тазалоочу, баштаачы;

2) **-к, -ак, -ык, -ук, -үк, -дык:** бичик, ыртык, үзүк, томырак, ойдык;

3) **-кыш, -киш, -куш, -күш (-гыш, -гиш, -гуш, -гүш):** тергиш, аскыш, сүрткүш, отургуш, аяк-салгыш;

4) **-уш, -үш:** согуш, жулуш, көрүш;

5) **-у, -ү:** табару, чийү, кечү;

6) **-л:** жобол, ыргал;

7) **-ым, -им, -ум, -үм, -м:** түйжүм, чайнам;

8) **-нты, -нти (-ынты, -инти):** солынты, уланты, күренти, жайынты;

б) адалгыштардан адалгыштар бүдүрер кожулталар:

1) **-чи, -чы:** балыкчы, ишчи;

2) **-даш, -дош:** айылдаш, жолдош;

3) **-тык, -тик, -тук, -дык, -дук, -лык:** түйштүк, тундук, жылдык, айлык, жерлик, нөжөрлик.

231 таскаду. Берилген адалгыштар кандый сөстөрдөн, кандый кожулталардын болушына бүткенин көргүзүп береер. Сөс бүдүрөтөн кожулталарын тазылынан чийүүчөккө бөлип, бичип алаар. Чын бичилерин база жартагар.

Кий-им, сад-у-чы. Эмчи, жүрүм, азырал, бажалык, жастык, ийнелик, нажылык, өмөлик, чирик, жазал, кечү, чыгым, күлү, кычыру, кийим, көктөбүчү, жетиру, аскыш, мергендүчү, тартыжаачы, койчы, жерлик, базыт, тартыжу, азыранты, кижилдик, түүнчек, комудал, суралта, некелте, жакылта, базыт.

232 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын сөс бүдүрөтөн кожулталарын көргүзүп, чын бичилерин жартагар.

1) Жаскыда таадам жинлектү садычагында иштенет. 2) Жонунун ижинен бистин жадын-жүрүмиске сүүнчи, байлык келет, Төрөлсө ийде-күч кожулат. 3) Городтун оромдорунда жак толо албаты, кайдаар ла көрзөөр — ойын-ыргал. 4) Кижилдиктин адына ат-нерелү жалтанбас героизм эткен Гагариннин жакшынак подвигин советский улус кайкап, чактап чакка эске алар. 5) Аштын түйжүмүн бийиктедерге куштардын болушу сүрекей жаан. 6) Советский башкаруу жуу-жепселди бастыразын чек жоголтор учун турумкай тартыжат. 7) Бистин школдын пионерлери «Аралык» деп теплохоттун талайчыларына письмо алыжып жат. 8) Командир стол жаар жууктайла, бойунун сумказын ачып, онон кичинек кызыл бичигешти чебер чыгарып алды.

233 таскаду. Берилген глаголдордон *-ачы, -ечи, -очы, -öчи* деп кожулталардын болушына адалгыштар бүдүрөтө, бичип алаар.

Туруш, кубулт, кабыр, айда, азыра, тазо, башта, көчүр, өчүр, көктө, аста, астат.

234 таскаду. Берилген сөстөрдөн *-чак, -чек, -чок, -чөк (-ычак, -ичек)* деп кожулталардын болужыла адалгыштар бүдүреле, бичип алаар. Адалгыштардын чын бичилерин жартагар.

Уул, тура, өркө, теке, кеме, бөрү, айу, кыр, кас, кыс, кос, көк, сап, бут, ийт, мүүс, сад.

235 таскаду. Точкалардын ордына керектү сөс бүдүрер кожулталар кожуп, эрмектерди бичип алаар. Кожулталардын чын бичилерин *жартап* береер.

1) Владимир Ильич бойынын бастыра жүр...ин революцион-
ный тартыж...да өткүрген. 2) «Уулым керегинде повесть» деп
бичик аайынча библиотекада *жит* бичик кычыр...лардын конфе-
ренциязы болды. 3) Ченемелдү койчы бойынын ижинин че-
немелин, эп-аргазын *ла* једип алган јед...дерин чокум куучын-
дап берген. 4) Колхозтын кукуруза өскүретен бастыра механи-
заторлоры бийик туж... аларга белетенгилейт. 5) Јол јаза...лар-
дын коллективи бир жылга тургузылган јакы...ларды ойинен озо
бүдүрдү. 6) Орыннын јанында отур... турган. 7) Бистин јос
јабынтылу кичинек тура...ыс кийинибисте ыраак артты. 8) Кол-
хоз...лар бойынын эн артык бозу азыра...зын депутатка туткан.

236 таскаду. Кычыраар. Карарта базылган адалгыштардын бүдүмин
ылгап береер: тазылы, сөс бүдүрер *ле* сөс кубултар кожулталарын көргү-
зеер. Ол адалгыштардын *јук* *ле* төзөгөзин чыгара бичип алаар.

1) Бистин ороон бийик *ле* ыраак **учушта** телекейде баштап-
кы јерде туруп јат. 2) Ар-бүткенди **кубултаачы** улу учёный
И. В. Мичурин көп тоолу јаңы плодовый ағаштар өскүрип алган.
3) **Амыр-энчү** учун **тартыжаачылардын** тоозы там *ла* көптөп јат.
4) Женька *ла* Алёшка јайгы каникулда Матвейч **адаручыга** бо-
лужып турган. (Н. Никон.) 5) Нефтьтен керосин, бензин, ма-
шинанын **сүрткүжин** *ле* онон до өскө тузалу көп продукталар
белетеп јат. 6) Бистин ороондо сүт *ле* сүттен эткен курсақтар
көп болзын деп, јаңыс *ла* **уй саачылар** тартыжып турган эмес.
Уй саачыларга жүзүн-јүүр профессиялу **ишчилер** болужып јат —
малчылар *ла* зоотехниктер, јалан ижинин **ишчилери** *ле* меха-
низаторлоры.

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

237 таскаду. Скобкадагы адалгыштарга шүүлте аайынча керектү ко-
жулталар кожуп, кычыраар. Кожулталардын учурын жартап береер.

(Ором) кем де јок, бастыра улус (*иш*). Каа-јаада (*парата*)
алдынан (*тумчук*) чыгарып, ийт үрет. Бийик (*тура*) каткы,
чичке үндү ый, (*ойынчыктар*) калырты угулат. Анда ясля болго-
дый. (*Кузница*) масканын үзүк јок чатылдаганы угулат. Чочко
азырап өскүрер фермада (*чочко*) балдары чынгырыжат.

238 таскаду. Точкалардың ордына адалгыштардың кубулткыш ко-
жулталарын кожуп, керектү букваарын тургузып, эрмектерди бичип алаар.

I. Былтыр он бир класс... божодоло, бойынын күүниле, ком-
сомолдың путёвказыла жолхоз... иштеерге келген Андрей Байры-
мов радиоприёмник... жанында отурды. Ол радиоприёмник... иш-
тедип, онын тыркыраган табы...ын бирде тыгыдып, бирде араай-
ладып, кандый бир радиостанция... солун үн...н тулуп аларга, те-
герик регулятор... ары-бери толгоп турды. Радиоприёмник...
бирде жараш музыка, бирде ёскө ороон... радиостанциязынын
үни угулып турды. (А. Ад.)

II. Ленин... адыла адалган площадька город... баст...ра пио-
нерлери жу...лыжып келди. Пионерлер Лениннин памятник...-
не чечек...ер салды. Олор памятник... жанынча строй... өтті.

239 таскаду. Берилген куучынды кычырала, онын ары бичигер. Адал-
гыштардың алдыла чийү тартып, олардың грамматический темдектерин көр-
гүзип салаар.

Жаңы жылды байрамдаарга шыйдындыс. Школго жаан жажыл
чиби экелди. Оны школдың залынын ортозына тургустыс...

240 таскаду. Кычырала, бойоордың сөзигерле бичип салаар. Адалгыш-
тардың алдыла чийү тартып, олардың грамматический темдектерин көргүзүп
береер.

Үргүлжиге амыр-энчү болзын!

Эртен тура жакшынак айас күн болгон. Көп ороондордон Ар-
текке амыраарга келген балдар жуулып, талайдың жарадына
келди. Олор талай жаар барып жаткан чыгартулу балдарды
үйдешти. Бу брааткан балдар суу кирбес эдип жакшы бөктөп
салган жүстер тоолу болуштопторды талайга чачар. Телекей-
дин бастыра балдарына кычыру эткен письмо талайларла, те-
нистерле агып, жер-телекейдин бастыра толуктарына једер.

Орус, английский, французский ле немецкий тилдерле бичий-
ле, болуштоптын ичине сугуп салган кычыруда мынайда ай-
дылат: «Бастыра ороондордың ла континенттердин балдары!
Бис бой-бойыстан ыраак журтап, башка-башка тилдерле куу-
чындажып јадыс, је биске ончобыска амыр-энчү сүрекей баалу.
Амыр-энчү — ол јүрүм! Јуу — ол өлүм! Бис миллиондор тоолу
балдардың адынан ак-чек санаалу бастыра улуска, јер үстүнде
амыр-энчү ле ырысту јүрүм учун тартыжып тургандарга жаан
быяанысты айдып турус.

Најылыктын письмозы ороонног ороонго учуп јүрзин. Улус-
ты сүйүп, тооп јүрерге, бистинг најылыкка бүдүмчилү болорго
кичеенеликтер.

Күн жаантайын јаркынду чалызын!
Јүрүм үргүлжиге ырысту болзын!
Јаантайын амыр-энчү болзын!»

241 таскаду. Жүзүнннг мензинер кожулталарын алынган адалгыштардын алдыла чийүчек тартып, эрмектерди бичип алаар.

Жылдың 1-а Октябрьский байрамда энгирде Нева сууда кепринг бийик сомы көдүрилет. Онын корпусу, мачталары, орудиелери ле үч узун трубазы бастыра жанынан жүзүн-жүүр электрический отторло чүмделген. Ол — крейсер «Аврора», революциянын жакшынак, качан да ундылбас кереези. (Евг. Юнга)

242 таскаду. Скобкадагы адалгыштардын кубулткыш кожулталарын тургузып, эрмектерди кычыраар.

1) Лениннинг өткүрген сүреен жаан ижи жерегинде жуучындап турган (фотожуруктар), (бичиктер), (альбомдор) ла оной до өскө (экспонаттар) музейге келген көп тоолу улус сонуркап көргүлөйт. 2) Тан адып, (кырлар) баштары иле көрүнүп келди. 3) (Кайындар) ла (карганалар) бүри салкынга араай шуулап, (газондор) чечектер элбендешип турды. 4) Козактар (кирпичтер) ле (таштар) мергедегилеп, төрт күн тартышкандар. (Г.)

243 таскаду. Божодылган үндү букваларды тургузып, берилген сөс-колбууларды бичигер. Кошкон буквалардын чын бичилерин жартап береер. Ол сөс-колбууларды тузаланып, эрмектер тургузып алаар.

Үч тол...к, жымжак отург...ш, талайдын толк...зы, темир ор...н, тыт од...н, ат кон...с, вареньенин көб...ги, ыраак жор...к, бычкак өд...к.

Жилбүлү ой...н, алтай туу... , таш көм...р, тату жул...к, чолтук куйр...к, торко уч...к, коз...р тус, тере кон...ч.

244 таскаду. Берилген сөстөрдөгү эрмектер бүдүрүп, куучын бичип алаар. Адалгыштардын алдыла чийү тартып, тазылын, сөс бүдүрер ле сөс кубултар кожулталарын көргүзүп береер.

1. Каан, жан, тужунда, Туулу Алтай, ишкүчиле жаткандар, жүрүм, шыралу, ла, карагуй, болгон. 2. Эмди, ишкүчиле жаткандар, медицинский, болуш, жегирери, там ла, жаранат. 3. Больница-лар, санаторийлер, ле, улус амыраар туралар, тоозы, улам ла, көптөп жат. 4. Улус, эмди, жарык, туралар, журтап жат. 5. Эмди, алтай, кыстар, ла, уулдар, медицинский техникум ла институт божодоло, врачтар, ла, өскө, дө, медицинский ишчилер болуп, иштегилеп жат.

245 таскаду. Темалардын бирүзүн талдап алала, жаан эмес сочинение бичигер: 1) «Производствого экскурсияга жүргени»; 2) «Мен айылымда жаан улузыма канайда болужып жадым». Сочинениедеги адалгыштардын алдыла чийү тартып, оордын грамматический темдектерин көргүзүп береер.

ЖАРТАЛГЫШ.

31 §. Жарталгыштардын учуры.

Предметтердин темдектерин көргүзүп, *кандый?* деп суракка каруу берген сөстөрдү жарталгыштар деп айдар, темдектезе: *ак жаан тура, жаңы жерлер, сүйүнчилү балдар.*

Жарталгыштар эрмекте адалгыштарла колбожып жат, темдектезе: *Алтайда бийик кырлар көп. Кырлар кандый? — Бийик.*

Жарталгыш эрмекте адалгышты жартап, бойы тооло до, кубулкышла да, жүзүндерле де кубулбас, темдектезе: **кызыл чечектер; кызыл чечектин; кызыл чечекке; кызыл чечегим, кызыл чечегин.** Же предметтерди темдектеп, адалгыштарга көчкөн жарталгыштар десе кубулкышла, тооло, жүзүндерле кубулып турар, темдектезе: *Жакшы учун жаманын жетирбе. Жаңыны жазап кий, эскини эптеп кий. Спортивный мөрөйдө бөккөлөр жүрөшүлөр.*

Орус тилден кирген жарталгыштар **-ий, -ый** деп кожулталу бичилер, темдектезе: *пионерский лагерь, космический ракета, коммунистический бригада.*

Жарталгыштар эрмекте жартаачы ла айдылаачы болор, темдектезе: *Алдыбыста жалбак жол жадат. Тенгери айас.*

246 таскаду. Кычырала, жарталгыштар табыгар, озор предметтин кандый темдектерин көргүзип турганын жартагар.

Мен жаан жолло брааткам. Жаскы жүн болгон. Көк өлөң өзүп калган. Жаланда тракторлор жер сүрүп турган. Жолдын кырында кичинек такта турды. Оны пионерлер жазаган эмтир. Мен ого отуруп, амырап алдым.

247 таскаду. Жарталгыштарды колбожып турган сөстөриле кожо чыгара бичип алаар. Жарталгышла колбошкон адалгыштар кандый кожулталар алынган, жартагар.

1) Пионерский галстук—бистинг кызыл мааныбыстын бөлүгү. 2) Ажанып алган кийининде оосты жылу суула жайып ийер керек. 3) Уйуктаар алдында форточканы ачып, туранын ичин ару кейле соктырып турар. 4) Тусты тусту көлдөрдөн, талайдын суузынан, жердин алдынан алып жат. 5) Ак той балкаштан шаајын аяктар эдип жат. 6) Бистинг ороондо рудалу жерлер көп. 7) Айулар койу агаштардын ортозында жажынып жүрөт.

248 таскаду. Эрмектерди бичигер. Адалгышка көчкөн жарталгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, озор кандый кожулталар болгону жартагар.

1) Сары каан жараны актан ылгап болбос болгон. (Чөрчөк.) 2) Энези тыт одыннын жылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендй болды. (П. К.) 3) Атомный кереп сүреен бийик, онын бийиги он эки этаж турадый. 4) Бир катап үч уулчак жажынып ойногон. Бедреерге ортонына келишкен. Жааны чанактын алдына кирген, кичинеги колодецтин срубына калып чыгала, армакчыдан тудунып, куру көнөккө жалып ийди. Бис уулчакты колодецтен түргөн чыгарып алдыс. (М. Г.) 5) Кызылдарга кыстаткан актардын айалгазы коомойтыган. 6) Энем магазиннен жүзүн-жүүр өңдү бөстөр садып алды: каразынан 5 метр, агынан 6 метр,

кызылынан 4 метр. 7) Африканский страус — јер үстүндеги куштардын эн јааны.

249 таскаду. Эрмектерди кычырала, јартаачы эмезе айдылаачы болуп турган јарталгыштарды таап, көргүзип береер.

1) Јетијылдыктын планы улу ла јаан. 2) Телекей үстүнде иште эн ле кыска недеде советский улуста болор. (С. Б.) 3) Атомды амыр-энчү јадын-јүрүмге иштедерин элден озо бистин ороон баштады. 4) Алмаз — јердин үстүнде эн ле кату минерал. Алмазтын болужыла кату металлды кезип, жандый ла кату деген ташты өрүмдеп јат. Якутияда алмазный промышленность төзөлгөн. (В. Захарч.)

250 таскаду. Точкалардын ордына шүүлте аайынча керектү јарталгыштар тургузып, эрмектерди бичип алаар. Јарталгыштар эрмектин кандый члендери болгонын јартап береер.

1) Сахар тату, мырч дезе ... 2) Огурчын јажыл, морковь дезе ... 3) Кар ак, балкаш дезе ... 4) Карагай бийик, кайынаш дезе ... 5) Эртең тура соок болгон, түште дезе ... 6) Обога јаан, бугул дезе ... 7) Күк кичинекей, је үни ... 8) Суу тайыс, је ... 9) Бистин јерде кышкыда соок, јайгыда дезе ...

32 §. Качественный ла относительный јарталгыштар.

Бир предметтин темдеги, база бир предметтин темдегине көрө, көп болгонын тыгыда айдып көргүзөр јарталгыштар бар, темдектезе: *јаан тура — сүрекей јаан тура, эн јаан тура*. Предметтин темдектерин тыгыда айдып көргүзөр јарталгыштарды качественный јарталгыштар деп айдар: *чанкыр, кеен, эски, јыңыр, соок, керсү*.

Качественный јарталгыштар мындый эп-аргаларла бүдүп јат: 1) јарталгыштын 1-кы үйези такып айдылала, *п* деп табыш алынар: *кып-кызыл мааны, јап-јажыл өлөн*; 2) такып айткан эки јарталгыштын баштапкызы чыгытту кубулткыштын кожултазын алынар: *јаныдан јаны техника, улудан улу кижси*; 3) јарталгыштарга *эн, сүрекей, сүреен, оноң, ончозынан* деп сөстөр кожулуп бүдөр: *эн бийик кыр, оноң бийик кыр, ончозынан бийик кыр, сүреен бийик кыр, сүрекей бийик кыр*.

Предметтин кезик темдектерин *эн, сүрекей, сүреен, оноң, ончозынан* деп сөстөр кожуп айдып болбос; темдектезе: *јес чөйгөн, кумакту јер, чанакту ат*. Андый јарталгыштарды относительный јарталгыштар деп айдар. Относительный јарталгыштар предметтер ортодогы колбуны көргүзөр: предмет неден бүткенин, неден јазалганын, неле колбулу болгонун (бйлө бө, јерле бе): *темир кыр, кайын одын, ээрлү ат, тайгадагы мал, јайгы күй, чаналу бала*; предметти түндештиргенин көргүзөр: *баатырдык чул, тууча жоозо, ат бажынча алтын*.

251 таскаду. Јарталгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичип алаар. Качественный јарталгыштардын алдыла койрык чийү, относительный јарталгыштардын алдыла бир чийү тартыгар.

1) Горно-Алтайскта көп кирпич туралар тудулат. 2) Кышкы түн узун. 3) Бистинг орооныс Октябрьский революциядан озо јер үстүнде сыраңай ла уян өзүмдү ороон болгон. Эмди дезе ол сыраңай ла јаан ийде-күчтү байлык ороон боло берди. 4) Владимир Ильич Ленин албатыны шыралу жүрүмнөң јайымдаары учун тартышкан. 5) Күнчыгыш Сибирьде сүрекеј јаан, јердин үстүнде көлдөрдин ончозынан терен көл — Байкал јадат. Көлдү айландыра бийик туулар турат. Онын суузы ару, сүрекеј жарык, соок. 6) Быјыл јаскы иш эрте башталды. 7) Володя Ульяновтын кыбында јаан карта илип салган туратан.

252 таскаду. Эрмектерди кычырала, качественный јарталгыштарды таап, олор кандый эп-аргала бүткенин јартап береер.

1) Бистинг советский социалистический государство — эң демократический государство. 2) Мен кайынған сүрекеј чичке будак кезип алдым. (*Пришв.*) 3) Јоннын ижин бүдүрип, коммунистический Ада-Төрөлине ийде-күчин берип турганы — советский кижиге эң бийик ырыс. (*В. Захарч.*) 4) Памир — Советский Союзтын сыраңай түштүк толуктарынын бирүзи. 5) Албаты эң артык кожондорын улудан улу Ленинге учурлап чүмдеди. 6) Тымык тенгис — јер үстүнде эң јаан тенгис. 7) Алтын-Көл — Алтайда эң терен көл.

253 таскаду. Берилген јарталгыштардан качественный јарталгыштар бүдүрип, бичип алаар.

Көргүзү. Јаан кјр—эң јаан кјр; јакшы јренчик—сүрекеј јакшы јренчик; керсј бала — керсјден керсј бала.

Кыска армакчы, јалтыркај јылдыс, тузалу иш, күчтү јереп, ыраак тенгис, озочыл жолхоз.

254 таскаду. Берилген јарталгыштарга адалгыштар кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Јангыдан јангы, куп-куу, керсјден керсј, кап-кара, ыраактан ыраак, онон ыраак, онон јаан, ончозынан артык.

255 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, озо баштап качественный јарталгышту сөскөлбууларды, онон относительный јарталгышту сөскөлбууларды бичип алаар.

Изү суу, шумл...с уулчак, мөң...н час, тере тон, јилбүлү кууч...н, ор...к јол, кирпич тура, јайгы күн, кају кыр, бийик ман, идиргендеги аш, чанжыр тенгери.

33 §. Јарталгыштардын бүдери.

Јарталгыштар башка-башка эп-аргаларла бүдүп јат.

Јарталгыштар көп сабазында сөс бүдүрер кожултаалардын бо-

лужыла бүдет, темдектезе: *жуулу* эт, *жабызак* отургуш, *ээлгир* агаш, *мендеги* бичик.

Жарталгыштар сөстөрдүн бириккенинен де бүдөр, темдектезе: *ак-боро*, *joon-joon*, *янгыдан* *янгы*, *оок-тобыр*.

I. Сөс бүдүрөр кожулталардын болужыла бүдөр жарталгыштар.

Жарталгыштар адалгыштардан, глаголдордон, солумалардан, кубулбастардан мындай кожулталардын болужыла бүдет:

1) *-зак*, *-зек*, *-зок*, *-сек*: *ан—анзак*, *эје—эјезек*, *көчө—көчөзөк*, *эт—этсек*;

2) *-ду*, *-дү*, *-тү*, *-ту*, *-лү*, *-лу*: *мал—малду*, *мен—мендү*, *ук—укту*, *сүт—сүттү*, *кыр—кырлу*, *сүме—сүмелү*;

3) *-гы*, *-ги*, *-кы*, *-ки*: *жай—жайгы*, *јас—јаскы*, *эртен—эртенги*;

4) *-дый*, *-дий*, *-тый*, *-тий*, *-ча*, *-че*: *бала—баладый*, *теке—текедий*, *таш—таштый*, *јенес—јенестий*; *олор—олордый*; *турача* *таш*, *адазындый* *уулчак*;

5) *-гыр*, *-гир*, *-кыр*, *-кир* (*-гур*, *-гүр*, *-кур*, *-күр*): *үн—үнгүр*, *базыт—базыткыр*; *јыл—јылгыр*, *ээл—ээлгир*, *сес—сескир*;

6) *-к*; *-чак*, *-чек*; *-чан*, *-чен*; *-мкай*; *-нкай*, *-нкей*: *ойло—ойлок*; *үркүйн—үркүйнчек*, *коптон—коптончок*; *уруш—урушчан*, *кериш—керишчен*; *ооры—оорынкай*, *терле—терленкей*, *киле—киленкей*, *чыда—чыданкай*; *турумкай*.

7) *-чыл*, *-чил*: *јуу—јуучыл*, *шок—шокчыл*; *озо—озочыл*, *чек—чекчил*.

Жарталгышка кожулып, онын учурын бир эмеш кубултып та турар сөс бүдүрөр кожулталар бар:

а) *-чак*, *-чек*; *-ак*; *-ош*: *јукачак*, *чичкечек*; *жабызак*, *оогош*;

б) *-зу*, *-зү*, *-су*, *-сү*; *-зымак*, *-симек*: *терензү*, *күрензү*, *тенексү*; *суузымак*, *сүтсимек*.

256 таскаду. Кычырыгар. Жарталгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүгүнөн бүткенин жартагар. Көчүрүп бичийле, кожулталарынын алдыла чийү тартып салаар.

Бүгүнгү газет, эртөнги сбор, ыйлак бала, бийиркек киж, оорынкай карганак, буурзак киж, көнөктөгү суу, уйалчак кызычак, чаналу анчы, малду колхоз, оогош балдар.

257 таскаду. Эрмектерди кычырып, жарталгыштарды таап алаар. Олор кандый кожулталар ажыра бүткенин жартагар.

1) Айдың көксимек жаркыны көзнөк өткүрө чалыды. 2) Той балкашту жердин картошказы суузымак ла оогош болор. 3) Бистин деремненин јанында јабызак мөштөр бар. Олорго кичинек

балдар да чыгып жат. 4) Бистин жерде бийиксү жерлер көп. 5) Тусту кыртышта боржон өлөн өзөт, бу өзүмнүн амтаны ачузымак. 6) Борозымак сууны тымыктырып арутаар. 7) Үрөнчиктин айылы школго жуугаш. 8) Сооктор түшкенде, түүнти сууларды жукачак тоштор бүркеп ийет. 9) Водород — жеңилчек газ. 10) Таш көмүр жаразымак өңдү, көп сабазында кара өңдү. 11) Бистин область—туулу жер. 12) Мыклай тайгада чаналу андап жүргенде, жардындагы мылтыгынын кындагы карды ырып туратан.

258 таскаду. Эрмектерди бичигер. Жарталгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын алдыла чийү тартыгар, олор жарталгыштарга кандый учур алындырып турганын жартагар.

1) Ийде-күчтү орооныс жылдын жылга өңжийт. 2) Туулу жерлерде капчалдар көп. 3) Ару кейлү Алтайда алтын тагдак жарыды. 4) Салкынду күнде агаштардын баштары шуулажып турат. 5) Яблонялардын ла ранеткалардын ээлгир будактарын алдынан өрө тиргиштеп салган. 6) Колхозчылардын жалаңдарында бийик түжүмдү аш бүдет. 7) Ару алюминий — ак өңдү металл.

259 таскаду. Скобкада берилген кожулталарды кожуп, жарталгыштар бүдүригер. Кажы ла жарталгышка шүүлте аайынча адалгыштар табыгар. Бичип алала, жарталгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Кöргүзү. Агаш (тагы, ту) — агаштагы кузук, агашту жер.

Абра (лу, дагы), сас (ту, тагы), жүс (ки), тегери (деги), кой (лу, дый), магазин (деги), радио (лу), балкаш (ту), уйал (чак), иште (нкей), буурза (к).

260 таскаду. Он жанындагы столбиктен шүүлте аайынча керектү жарталгыштарды точкалардын ордына тургузып, эрмектер бүдүрүп бичигер. Жарталгыштардын сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилерин жартап береер.

...жанмыр жере түжүне жаады
Бистин жер....
Менин адам....
...кижи андап барды.
...салкын көзнөккө соккон.
...жаратта турдым.

чугулду
иштенкей
кумаксу
анчы
күски
бийиксү

261 таскаду. Сөс бүдүрер кожулталар кожуп, жарталгыштар бүдүригер. Жарталгыштарга шүүлте аайынча келишкедий адалгыштар таап бичигер. Бүдүрүп алган жарталгыштардын чын бичилерин жартап алаар.

Күс — күски күн. Сонзун, кыш, ан, кир, эп, сен, уйал, иште, күй, тетрадь, яс, чиби.

262 таскаду. Адалгыштарга учурыла келишкедий жарталгыштар кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Куучын — јилбүлү куучын. Туулар, талай, пионерлер, албаты, ойындар, буудай, агаштар.

II. Колболу јарталгыштардын бүдери.

Сөстөрдин бириккенинен ле такып айдылып бүткен јарталгыштарды колболу јарталгыштар деп айдар.

Колболу јарталгыштар башка-башка эп-аргала бүдер: 1) јарталгыштардын төзөгөзи такып айдылып, чийүчек ажыра бичилер: **коо-коо тыттар, терен-терен суулар**; 2) эки башка учурлу јарталгыштар колбожып, чийүчек ажыра бичилер: **ак-боро ат, кара-күрен өң, энтү-јөнтү најылар**; 3) сөс бүдүрер кожулталардын болужыла јарталгыштар колболу да сөстөрдөн бүдер: **кызылгаттый јилек; күнчыгыштагы албаты; той балкашту јер, кара суулу јер**.

263 таскаду. Эрмектерден колболу јарталгыштарды таап, учурын, бүткенин ле чын бичилерин јартагар.

1) Нефть — үстү суйук неме. Онын өңи кыскылтым-күрен, сарызымак-јажыл ла кара болор; кезикте чек өң јок нефть туштап јат. 2) Торф күрен, борозымак-күрен, кезикте кара-күрен өңдү болот. 3) Бийик-бийик тууларда јайгыда да кар јадат. 4) Ада-энедий кару Төрөлис ырысту јүрүмге бисти апарат. 5) Каракумда саксаул агаштар учурап јат. Онын өңикойрыктейрик, јарылып калган. 6) Пржевальский — атту-чуулу јорукчы.

264 таскаду. Берилген јарталгыштарга эрмектер сананып табала, бичип алаар. Олордын чын бичилерин јартагар.

Кара-көк, кайыр-кайыр, ийде-күчтү, кызыл-күрен, кызылгатту, күнбадыштагы, той балкашту.

265 таскаду. Орфографический сөзликтег 5—6 колболу јарталгыштар табала, олорто эрмектер бичип алаар.

266 таскаду. Берилген адалгыштардан ла глаголдордон јарталгыштар бүдүреле, ололды тuzаланып, «Кышкы күн» деп сочинение бичип алаар.

Кар, тош, соок, чана, кыр, мөңүн, башта, коркы, чыда.

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

267 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болуп турганын айдып береер.

1) Јаңы јерлерге көчүп келген улуска школду, клубту, библиотекалу ла больницалу јурттар тудулат. 2) Југуш оорулардан чеберленерге ажанар алдында колды самындап јунар керек. 3) Аштын јакшы түжүмин аларга улус јердин кыртыжын сүрүп, тырмап јат. Мынайда эткени кыртышты күбүредет. Күбүр кыртышка суу ла кей јакшы өдөт. Андый кыртышта үрен түргөн өзүп чыгат. 4) Алюминий темирден он үч катап јенил. Алюми-

ний кожуп кайылткан металлдардын бескези жеңил. 5) Тундрада кыш соок. Тундранын бастыра тындулары койу түктү, онын учун соокко алдырышпай жат. Олордын түги кышкыда ак өңдү.

268 таскаду. Точкалардын ордына керектү буквалар тургузып, эрмектерди бичигер. Жарталгыштын алдыла койрык чийү тартыгар.

1) Бистинг орооннын эн бийик сүмерлери Памирде. Олордын кезиктеринин бийиги 7000 метрге жедет. 2) Нефть — од...рантан баалу неме. Ол жүйгөндө, жылуны торфтон ло таш көм...рден көп берип жат. 3) Жаскы күн күнүн сайын там ла тыгыда жылыдып жат. Жер топсып, жажыл өлөн өзүп, агаштардын бүри жайыла берди. 4) Советский Союзтын көп тоолу жаан сууларында күчтү электростанциялар тудулат. 5) Тундрадагы ак-кийиктер атты, уйды ла коиды солып жат: олорло жор...ктап жадылар, олордын эди ле сүди аш-курсака болуп жат, терезинен жылу өдүк ле кийим көктөп жадылар. 6) Жылгыр иштинг шылтузында жылдан жылга жөөжөбис көптөп жат. 7) Бистинг колхозто кара-күрөң уйлар көп. 8) Бийик-бийик кырлар бистинг Алтайда көп эмей. 9) Мыклай жаштан ала сүрөкей жакшы анчы болгон: тийинди, терезин үрөбөсө, бажына ла адатан.

269 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Жарталгыштардын алдыла чийү тартып, оло эрмектин кандый члени болгонын жартагар.

1) Бригаданын одузына жашан ала күске жетире тудуш ла сүүнчилү тал-табыш угулат. (С. Б.) 2) Кыраны сүргөндө, каршулу курт-конустардын жымырткалары ла личинкалары жердин үстүнө чыгып келедилер. Олорды куштар жип салат. 3) Тундрада састу жерлерле уур абралу өдүп болбозын. Онын учун жайыкыжыла жеңил нарта-чанактарла жүрүп жадылар. Андый чанактарла жардын ла жеңестинг үстүлө жүрөргө жакшы. 4) Ээн чөлдөрдинг тындуларынын өңи кумактын өңи ошкош. 5) Колодецтеги суу агын суудан ару. 6) Эмди советский албаты агашту ла састу жерлерди тузаланып туру. 7) Бийиксү жерлерди картада сарызымак будукла темдектеп көргүзөт. 8) Олег кара көстү, узун кирбиكتү, жалбак жабакту, күргүл чачту болгон. 9) Ак-кийиктер — жараш мүүстү, коо сынду андар. 10) Ак кардый көбөңгө бөс согуп жат.

270 таскаду. Берилген сөстөргө кайра учурлу сөстөр кожуп, эжерлеп бичип алаар.

Жеңил—уур; жаан, кадык, жирлү, карануй, эрте, кунукчыл, чичке, узун, ачу, койу, араай.

271 таскаду. Эрмектерди бичирип тушта скобкадагы жарталгыштардын чын бичилер ээжилери аайынча бичигер.

1) Жарышчылар (*түн, түс*) жолло мантаттылар. 2) (*Алтын, сары*) ай ажа берди. 3) Саксаул агаштын өңи (*койрык, тейрик*). 4) Кара талайдан Каспийский талайга жетире Кавказ-

тын (*бийик, бийик*) кырлары чөййилип барган. 5) Колхозчылар јос јарарга (*коо, коо*) карагайлар јыктылар. 6) Карагуланын түги кумактын өнгиндий (*борозымак, сары*). 7) (*Јажыл, сары*) көстү кiske столдын алдында отурды. 8) Тусту кыр-тышта өзүп турган борјон өлөннин өни (*өткүн, јажыл*).

ТООЛОМОЛОР.

34 §. Тооломолор керегинде текши билери.

Предметтердин турган тоозын эмезе ээчий тоозын көргүскен сөстөрдү тооломолор деп айдар, темдектезе: *эки көз-нөк, экинчи көзнөк*.

Предметтердин тоозын көргүзүп, канча? деп суракка каруу берип турган тооломолор турган тоозын көргүзөтөр тооломолор деп адалар, темдектезе: *бир бала, эки карындаш, он төрт буул, бир муң тогус јүс алтан үч жыл*.

Предметтердин ээчий тоозын көргүзүп, канчанчы? деп суракка каруу берген тооломолор ээчий тоозын көргүзөтөр тооломолор деп адалар, темдектезе: *экинчи тура, он алтынчы парта*.

Ээчий тоозын көргүзөтөр тооломолор турган тоозын көргүзөтөр тооломолордон *-ынчы, -инчи, -нчы, -нчи* деп кожулталардын болушыла бүдет: *бежинчи, тогузынчы, јетинчи*.

Тооломолор эрмекте адалгыштарла колбулу болор. Тооломолорло колбулу адалгыштар јангыс тоодо туруп, кубулткыштын кожултазын ла јүзүннин мензинер кожултазын алынар, темдектезе: *үч балам, үч балага*.

Ајару. Биринчи эмезе баштапкы деп эки тооломо ээчий тоозын көргүзөтөр тооломо болуп јат, је баштапкы деп тооломоны баштамы деп јарталгыштаң ылгаштырар керек: *баштапкы парта — баштамы школ*.

272 таскаду. Кычырып, табышактарды таап алаар. Озо баштап турган тоозын көргүскен тооломолорды, онын кийининде ээчий тоозын көргүскен тооломолорды чыгара бичип алаар.

1) Тогузон кат тонду Тондой таадак отуры. 2) Бирүзи јадалык дейт, экинчизи баралык дейт. 3) Төрт карындаш бир бөрүктү. 4) Јүс кушкаш көл карайт. 5) Эки карындаш јүзүн көрүшпес. 6) Одус аак ат, ойлок јеерен ат. 7) Эки карындаш јол кечире јуртап јат, бирүзи бирүзин көрүп болбойт.

Табатаны: *капуста, таш ла суу, отургуш, көс, ээрдин каштары, тиш ле тил*.

273 таскаду. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Тооломолордын алдыла чийү тартып, озор кандый тооломолор болгонын јартагар.

1) Баштапкы космический спутник төрт...нчи октябрьда бир муң тогус јүс бежен јети јылда учуп чыгала, тогузон төрт күн

учуп, Јерди бир мун төрт јус төртөн катап айланган. 2) Сантиметр метрдин јүз...нчи үлүзи, миллиметр десе метрдин мун...нчи үлүзи. 3) Бир мун тогус јус алтан эки жылда июнь айда Горно-Алтайский автономный область төзөлгөнүн ала төртөн...нчи жылдыгын темдектеген. 4) Айдын ары жаны кандый бүдүмдү болгону билерге, советский учёныйлар автоматический межпланетный станциялу үч...нчи космический ракета божоткон. 5) Юрий Гагарин — баштапкы советский космонавт, экинчиси десе — Герман Титов.

35 §. Тооломолордын бүдүми.

Турган тоозын көргүзөр ле ээчий тоозын көргүзөр тооломолор бүдүми жанынан тегин ле колболу болуп жат.

Бир тазылду тооломолорды тегин тооломолор деп айдар, темдектезе: бир, эки, үч; он, жүрме, одус, јус; баштапкы, экинчи, онынчы, одузынчы...

Эки эмесе бир канча тазылду тооломолорды колболу тооломолор деп айдар, темдектезе: төртөн (төрт, он), бежен (беш, он), тогузон (тогус, он), он јети, јус жүрме беш, төртөн сегизинчи.

Колболу тооломолордын алтузы жаба бичилер (төртөн, бежен, алтан, јетён, сегизен, тогузон), арткандары десе башка бичилер, темдектезе: он үч, он беш, јус он төрт, бир мун тогус јус алтан үч.

Ажарулар. 1) Турган тоозын көргүзөр кезик тооломолор бүдүн предметтин үлүзүн көргүзүп турар аргалу, темдектезе: бир карандашты үч үлүге үлейле, бир үлүзүн алза, мынайда айдар: үч үлүнүн бир үлүзи ($\frac{1}{3}$). Андый тооломолорды дробный тооломолор деп айдар.

Эки үлүнүн бир үлүзи ($\frac{1}{2}$) эмесе нуль бүдүн он үлүнүн беш үлүзи (0,5) деп айдардын ордына кыскарта жарым деп айдарга жараар. Онон улам $1\frac{1}{2}$ эмесе 1,5; $2\frac{1}{2}$ эмесе 2,5 деп тооломолорды бүдүн жарым, эки жарым деп айдарга ла бичирге жараар.

Эки үлүнүн бир үлүзи деп дробный тооломону бир экинчи деп айдарга жараар, алты үлүнүн эки үлүзи деп тооломону эки алтынчы деп кыскарта айдарга жараар.

2) Турган тоозын көргүзөр бир, эки, үч, төрт, беш, алты, јети деп тооломолорго -у(-ү) деп кожулта кожулар аргалу: бирү, экү, үчү, төртү, бежү, алту, јетү. Олор көп тоонун мензинер кожулталарын база алынып турар, темдектезе: экү-бис, экү-гер, экү-зи.

у(-ү) деп кожулталу турган тоозын көргүзөр тооломолор канча-канча предметтин кезигин ле алып, бөлип, анылап турганын көргүзөт, темдектезе: 1) Чаналу жарышта жүрме үренчик турушкан. Олордын бежүзи бистин школдо үренип жат. 2) Эки уултактын бирүзи конёкло јакишы жыгылап жат.

3) Эки, үч, төрт, беш, алты, јети деп тооломолорго -лезе (-лазы) деп кожулта кожулат (экилезе, үчүлезе, төртүлезе, бежүлезе, алтылазы, јетилезе). Андый кожулталу тооломолор укташ немелердин турган тоозы

бириктире айдылганын көргүзет, темдектезе: *Карындажымнын эки уулы эки-лези* аягы болгон.

274 таскаду. Кычырала, турган тоозын көргүзөр тооломолорды ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолорды көргүзүп береер. Озо баштап тегин тооломолорды, онын кийининде колболу тооломолорды чыгара бичип алаар.

Он эки, он алты, үч, төрт жүс, сегис, он беш, эки жүс алтан, он тогус, јетен, он, эки, он сегис, сегизен сегис, сегис жүс тогузон, он биринчи, он јетинчи, төртөнинчи, сегизинчи, эки жүс тогузон сегизинчи, он төртинчи, экүзи, үч жүс јетен сегизинчи, экинчи, үчү, сегизен, бежинчи, јетилеги, јети жүс сегизен тогузынчы.

275 таскаду. $\frac{2}{3}$; $\frac{4}{5}$; $2\frac{3}{5}$; 0,5; $10\frac{1}{2}$ деп дробный тооломолорды сөстөрлө солып бичигер.

276 таскаду. Эрмектердеги цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар.

1) Ада-Төрөл учун Улу јуу 1941 јылда башталып, 1945 јылда токтогон. 2) Москва 1147 јылда төзөлгөн. 3) Баштапкы космический спутник-керепти 12-чи апрельде 1961 јылда учурткандар, экинчизин — 6-чы августта 1961 јылда. 4) Экинчи спутник-кереп јерди 25 час 18 минуттын туркунына 17 катап эбирип, 700 мун километр учкан. 5) «ТУ-114» самолёт 120 пассажирден ала 220 пассажирге јетире көдүрип учар аргалу. 6) «Ленин» ледаколдын сыны 134 метр, тууразы 28 метр, бийиги 16 метр. 7) 1929 јылда Москвада болгон баштапкы Бастырасоюзный пионерский слётко 6000 делегат келген. Өскө ороондордон пионерлер база болгон. 8) Звеньева Евгения Долинюк 1959 јылда бойынын звенозыла кажы ла гектар јерден 223 центнер кукуруза алган. 9) Сибирьде свёкла өскүрөөчи Ф. Г. Сидорчук 1961 јылда 27 гектар јердин кажызынан ла 474 центнер сахарный свёкла алган, 15 гектар јердин кажызынан ла — 677 центнер. 10) Сахарный свёклада 16—20 процент сахар бар. 11) Бир гектар јерге 200 килограммга јуук буудай чачып турулар. Күскиде ол ок јерден 2000 килограмм аш јууп јадылар. 12) Туулу Алтайда 3500-ке јуук көлдөр бар. Олордон 3 көл кышкыда тонбойт. 13) Бистин областьта 100-тен ажыра библиотекалар иштеп јат.

277 таскаду. Бичигер. Тооломолордын алдыла чийү тартып, олоркандый тооломолор болгонын јартагар.

1) Ярославский укту Вена деп уй бир конокко сегизен беш литр сүт берген — бу төрт жүс јирме беш стакан сүт. 2) Агаш аразына үч уулчак мешкелеп барды. Учүлөзи јалтанбас балдар болгон. Олордын экүзи мешкени корзиназына толо терип алды. 3) Африканский страустын бийиги эки метр јетен беш сантиметрге једер, бескези јетен беш килограммга

92

жуук. 4) Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня аттар кабырып барган. Энгирде бежүлези оттын јанында отурдылар. 5) Қара баарчыктын билези кўнине үч жүс беженге жуук куртконус јип салат. 6) Адам ла энем экилези колхозто малчылар болуп иштеп јат, мен јайгыда ологро болужып турадым. 7) Колхозчы Кыдыев алты бала өскүрип чыдаткан, эмди олог алтылазы бойынын колхозында иштеп, ада-энезине болужып јадылар.

36 §. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Турган тоозын көргүзер тооломолор адалгыштардан башка турганда, кубулткыштарла кубулар.

Тооломолор кубулткыштарла, адалгыштар чылап, ок, үч бөлүкке бөлинип кубулар.

Үнгүр туйукка токтогон тоозын көргүзер тооломолор үнгүр туйукка токтогон адалгыштарла түней кубулар, темдектезе: *бирдин, үчүжердин*.

Тунгак туйукка токтогон тоозын көргүзер тооломолор тунгак туйукка токтогон адалгыштарла түней кубулар, темдектезе: *сегиске, јетіўиске*.

Үндү табышка токтогон тоозын көргүзер тооломолор үндү табышка токтогон адалгыштарла түней кубулар, темдектезе: *јетинин, үчүјнин, экилезинин*.

278 таскаду. Берилген тооломолорды столбиктерле бичип алаар. Баштапкы столбикке үнгүр туйукка токтогон адалгыштарды бичигер, экинчизине — тунгак, үчинчизине — үндү табышка токтогон тооломолорды.

Бир, беш, јети, үч, алты, јетен, төрт, сегис, бежен, төртү, тогус, төртүгер, алтан, јирме, төртүзи, одус, тогузон, төртүлези, он, төртөн, сегизен, жүс.

37 §. Турган тоозын көргүзер тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Үнгүр туйукка токтогон тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Т. бир	төртөн	мун
Э. бирдин	төртөннин	муннын
Б. бирге	төртөнгө	мунга
К. бирди	төртөнди	мунды
Ө. бирле	төртөнлө	мунла
Ј. бирде	төртөндө	мунда
Ч. бирден	төртөннөн	муннан

Төзөбөзи **н** деп табышка токтогон тооломолордын кожулталары энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда база **н**

табыштан башталар, онынг учун эки **н** коштой бичилер: *төртөннин, төртөннөн; оннын, оннон.*

279 таскаду. Тооломолордын божодылган кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер. Кубулткыш кожулталардын чын бичилерин жартагар.

1) Тогузон... төртөнди айрыза, бежен артар. 2) Он... бешти айрыыр. 3) Сегизен... төртинчи үлүзи — жирме. 4) Төртөн... одусты кошсо, јетен болор. 5) Јүс болзын деп, алтан... канчаны кожор керек? 6) Жирме артсын деп, јетен... канчаны айрыыр?

280 таскаду. Јетен, сегизен деп тооломолорды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузала, эрмектер сананып бичигер.

38 §. Тунгак туйукка токтогон тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Т.	төрт	тогус
Э.	төрттин	тогустын
Б.	төрткө	тогуска
К.	төртти	тогусты
Ө.	төртлө	тогусла
Ј.	төрттө	тогуста
Ч.	төрттөн	тогустан

Т табышка токтогон тооломолор энчилеечи, көстөөчи, јерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда эки **т** ажыра бичилер: *төрттин, төртти, төрттө, төрттөн.*

281 таскаду. Он төрт деп тооломону энчилеечи, көстөөчи, јерлеечи, чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичигер.

282 таскаду. Берилген арифметический действиелерди сөстөрлө бичигер. Тооломолордын кубулткыш кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

$$4 + 9; \quad 8 - 4; \quad 4 - 3; \quad 5 + 4; \quad 14 + 5.$$

39 §. Үндү табыштарга токтогон тоозын ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Т.	алты	јетинчи	үчү	экүзи
Э.	алтынын	јетинчинин	үчүнин	экүзинин
Б.	алтыга	јетинчиге	үчүге	экүзине
К.	алтыны	јетинчини	үчүни	экүзин
Ө.	алтыла	јетинчиле	үчүле	экүзиле
Ј.	алтыда	јетинчиде	үчүде	экүзинде
Ч.	алтыдан	јетинчиден	үчүден	экүзинен

3-чи јүзүннинг кожултазын алынган, турган ла ээчий тоозын көргүзөр тооломо 3-чи јүзүннинг мензинер кожултазын алын-

ган адалгыштарла тўнгей кубулып жат, темдектезе: **экўзине, экўзин, экўзинен, экинчизинин.**

283 таскаду. *Јети, тўртў, бежўзи* деп тооломолорды кубулткыштарла кубултала, кожулталарын кўргўзип береер, олардын кезигиле эрмектер тургузып алаар

284 таскаду. Колболу тооломолор ло дробный тоолорды кўргўзип турган тооломолор кубулткыштарла канайда кубулганын таблицадан кўрўп, јартап береер.

Т.	јўс он	јирме тўрт	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзи
Э.	јўс оннын	јирме тўрттин	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзинин
Б.	јўс онго	јирме тўрткў	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзине
К.	јўс онды	јирме тўртти	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзин
О.	јўс онло	јирме тўртлў	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзиле
Ј.	јўс ондо	јирме тўрттў	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзинде
Ч.	јўс оннон	јирме тўрттўн	сегис	ўлўнинг	ўч	ўлўзинен

285 таскаду. Тооломолордын кубулткыш кожулталарынын алдыла чийў тартып, эрмектерди бичип алаар.

Сўтте кижиге керектў ончо немелер бар: ўс ле сахар, белок ло суу, тустар ла витаминдер. Бир стакан сўттин тогус онынчы ўлўзи суу болор. Сўтте ўс јўс ўлўнинг ўч жарым ўлўзинең эмеш кўп, ол ок кире белок бар. Сўтте сахар — јўс ўлўнинг беш ўлўзине жууж, тустар дезе јўс ўлўнинг бир ўлўзиненг ас. Сўтте витаминдер ас учун, олар стаканда чек ле билдирбейт. Мун килограмм сўтте олар он граммнан ас болот.

286 таскаду. Арифметический примерлерди кўргўзўлер аайынча кычырыгар. Олорды сўстўрлў бичип алаар.

а) $125 + 6$; $8 + 4$; $94 + 36$; $155 + 100$; $37753 + 1650$.

б) $1780 - 15$; $7 - 4$; $80 - 30$; $175 - 43$; $1846 - 60$.

в) $6\frac{6}{7} + 3\frac{4}{7}$; $\frac{11}{13} + \frac{2}{13}$; $13\frac{3}{5} + 6\frac{11}{12}$.

Кўргўзўлер. а) Јўс јирме бешке алтыны кожор.

б) Бир мун јети јўс сегизеннен он бешти айрыыр.

в) Алты бўдўн алты јетинчиге ўч бўдўн тўрт јетинчини кожор.

287 таскаду. Берилген тооломолорды кубулткыштарла бичибей кубултыгар. Кубулткышта экиленип бичилетен туйук табышту тооломолорло эрмектер тургузып бичигер.

Алтан, јетен тўрт.

288 таскаду. Кўргўзў аайынча эки расписка бичигер. Кўргўзўдеги берилген тооны ўскў тооло солыгар.

Расписка.

Мен, Чунижеков Кырачы, спортко керектў немелер аларга Горно-Алтайск городтын 1-кы № школынан 46 (тўртўн алты) салковой акча алдым.

Кол салганы.

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КЌРЌР ТАСКАДУЛАР.

289 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Бистин журтта тўртўн...ўн ажыра ўрўкў бар. 2) Бистин ороондо жетиўылдыктын учында журт хозайство јылына он...он он бир миллиард пудка жетире аш алар. 3) Тўрт...и тўрткў катаптаза, он алты болор. 4) Адарда ўч уул, олор ўч...лези малда иштеди. 5) Эк...нчи онўылдыктын учында коммунизмнинг материально-технический базазы тўзўлип калар. 6) Эмдиги ўйдў СССР-де кажы ла тўрт...чи кижи ўренип јат. 7) Новосибирский областта Надя Пинегина школдын куш ўскўрер фермазын тўзўгўн. Балдар ол фермада иштеп, экиўылдыктын туркунына куштын беж...н ўч мунг балдарын ўскўрип алган. 8) Бир мунг тогус јўс алтан ўч јылда ўч... мартта РСФСР-дин Верховный Советине сегис јўс сегиз...н тўрт депутат тудулган.

290 таскаду. Јетўзи деп тооломоны кубулткыштарла кубултып, эрмектер тургузып алаар.

291 таскаду. Божодылган букваларды ла токтой тўжер темдектерди тургузып, цифраларды сўстўрлў солып, эрмектерди бичип алаар.

1) Ўредўчи сурады Балдар, СССР-дин јаан сууларынын узуну канча киреден? Петров кар...зын берди: Обьтын уз...ны 4070 километр Амурдын — 4480 километр Енисейдин — 3350 километр Волганын — 3700 километр Сыр-Дарьянын — 3350 километр Уралдын — 2530 километр.

2) Класка баштанып, ўредўчи сурады Балдар, СССР-дин тўрт јаан кўлд...рин адап, олордын кажызынын ла ўсти канча квадратный километр, айдып береер. Семенов каруузын берди СССР-дин јаан деген кўлдўри мындый: Каспийский талай Аральский талай, Байкал, Ладожский кўл. Каспийский талайдын ўсти — 424 300 квадратный километр Аральский талайдын ўсти — 68700 квадратный километр Байкалдын ўсти — 31 500 квадратный километр ле Ладожский кўлдин ўсти — 18 400 квадратный километр.

292 тас каду. Сурактарга каруу берип, бойоордын клазыгар керегинде кууын тургузыгар.

Бистин класс.

Бистин школды качан туткан? Ол канча этажту? Школдо канча класс? Бистин класс кандый этажта? Бистин класстын сыны, тууразы ла бийиги канча метр? Анда канча кўзнўк?

Класста канча парта? Класста канча үренчик? Олордын канчазы кызыкчактар, канчазы уулчактар? Слердин класста канча үредүчи? Күнүн сайын канча уроктон болот? Школдо баштапкы урок канча часта башталат? Қалганчы урок качан бо- жойт? Јаан перемен канча кире болот?

293 таскаду. Турган ла ээчий тоозын көргүзер тооломолорды тузала- нанып, «Бистин школ» деп темага кичинек сочинение бичигер.

294 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, бичигер. Цифра- ларды сөстөрлө солыгар.

1956 жылга јетире Кәлиновка јуртта гектар јер...енг кар- тошконы 60 центнерден көп албайтан. Је 1957 жылдан бери, картошко өск...ерин ле јуунадарын механизировать эткен сонгында, онын түж...ми 150—225 центнерге једе берген. Онын б...зы да јабызаган. 1960 жылда колхоз...о бир центнер картошконы иштеп аларына 2 сальной 78 ақча чыгымдалган, 1962 жылда дезе — жүк ле 2 сальной 2 ақча.

Картошко өскүрер иш...ерди бастыразын машиналар бүд...- рип јат. Квадратно-ујалап салган картошконы машинала одоп, јаап јат. Кажы ла гектар јерге 30 тоннадан өтөк тө- гүп јадылар. Картошконы салган кийининде оны жарчий- терчий тырмап јадылар. Онон оны канча-канча катап тыр- майла, культивировать эдип турулар. Онын кийининде кар- тошконы јаап јат. Картошконы квадратно-ујалап салганда, бир гектар јерге 20 мун төс кирет. 1963 жылда Калиновка јурт...ын колхозчылары 80 жыра јердин кажызынан ла 200 центнер картошко аларга молјонгондор.

СОЛУМА.

40 §. Солуманын учуры ла грамматический темдектери.

Уулап көргүскен эмезе суракту сөстөрдү солумалар деп айдар, темдектезе: *бу, ол, андый, бойы, кем? не? канча? кандый?* онон до өскө. *Бу* (коштой) турада нөкөрим јуртап јат. *Ол* (нөкөрим) јакшы чаначы. *Андай* (јакшы) чаначы- лар бистин школдо көп. *Кем* келди? Пионерский галстук *кандый* өндү?

Кубулары јанынан солумалар куучын-эрмектин өскө бө- лүктериле түнгей. Кезик солумалар, адалгыштар чылап, ку- булткыштарла кубулат, темдектезе: *мен — менин, меге; сен — сенин; ол — онын, ого; кем — кемнин, кемге.* Кезик солумалар адалгыштарла қолбожып, јарталгыштар ла тооломолор чы- лап, кандый да кожулта алынбас, темдектезе: *канча бала- нын, канча балага, кандый бичикке, кандый бичикти.*

295 таскаду. Эрмектерди кычырып, карарта базылган сөстөрдүн учурын жартап, олор куучын-эрмектин кандый бөлүгү болгонун айдыгар.

1) Түниле **шуурган** болгон. Кезик туралардын жабынтызын ол учуртып апарган. 2) Журттан ыраак жок **мөш** агаштар өзүп жат. Ол агаштар жаар балдар тобоголоп жүрөт. 3) Жастын **жылу** күндери турган. **Андый** күндөр Москвада апрельдин учында болот. 4) Алтынчы класста **жирме** парта туруп жат, бистинг класс-та база **анча** ок парта.

41 §. Jүзүннинг солумалары.

Jүзүннинг солумалары: *мен, бис; сен, слер; ол, олор.*

Jүзүннинг солумалары жаңыс тоодо ло көп тоодо турат.

Jүзүндөр	Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы jүзүн	<i>мен</i>	<i>бис</i>
2-чи jүзүн	<i>сен</i>	<i>слер</i>
3-чи jүзүн	<i>ол</i>	<i>олор</i>

Кижини тооп, күндүлөп айдарга, *сен* деп солуманын ордына *слер* деп солуманы тузаланар аргалу, темдектезе: *Слер, Тамара Санатовна, жакшы жүреер бе?*

Jүзүннинг солумалары кубулткыштарла кубулып жат.

42 §. Jүзүннинг солумалары кубулткыштарла кубулары.

Кубулт- кыштар	1-кы jүзүннинг		3-чи jүзүннинг		3-чи jүзүннинг	
Т.	<i>мен</i>	<i>бис</i>	<i>сен</i>	<i>слер</i>	<i>ол</i>	<i>олор</i>
Э.	<i>менин</i>	<i>бистин</i>	<i>сенин</i>	<i>слердин</i>	<i>онын</i>	<i>олордын</i>
Б.	<i>меге</i>	<i>биске</i>	<i>сеге</i>	<i>слерге</i>	<i>ого</i>	<i>олорго</i>
К.	<i>мени</i>	<i>бисти</i>	<i>сени</i>	<i>слерди</i>	<i>оны</i>	<i>олорды</i>
Ө.	<i>мен(и)ле</i>	<i>бисле</i>	<i>сен(и)ле</i>	<i>слерле</i>	<i>оныла</i>	<i>олорло</i>
Ј.	<i>менде</i>	<i>бисте</i>	<i>сенде</i>	<i>слерде</i>	<i>ондо</i>	<i>олордо</i>
Ч.	<i>менен</i>	<i>бистен</i>	<i>сенен</i>	<i>слерден</i>	<i>онон</i>	<i>олордон</i>

Мен, сен деп солумалардын **н** табыжы, *ол* деп солуманын **л** табыжы тӱзӱӱчи кубулткыштан ӱскӱ кубулткыштарда жоголо берет, темдектезе: **онын ижи, оныла кӱжӱ.**

А јару. *Мен, сен* деп солумалар ӱмӱлӱӱчи кубулткышта эки jүзүн болор: *менле, мениле; сенле, сениле.*

296 таскаду. Эрмектерди кычырып, жүзүнннг солумалары кандый кубулткышта турганын жартагар.

I. 1) Иштеп турган албаты Ленинге баштадып, байларды жалмап койоло, бистинг орооныстын ээзи боло берген. 2) Дружинанын маанызы пионерский комнатада туруп жат. Оны старший пионервожатый ла дружинанын соведи кичееп көрүп турар учурлу.

II. 1) Мен балдарла кожо агаш аразына соодоп жүреримде, биске кара бака учурады. Менин нөкөрлөрүм оны өлтүрөргө турарда, мен жүгүрүп барала, токтодып ийдим. Кара бака кижиге кандый туза жетирип турганын мен ологго куучындап бердим. (Ю. Дмитриев.) 2) Сенин чамчангды кийим көктөөр фабрикада жезип көктөөн. Бөсти кайдан алган? Оны бөс согор фабрикада учуктан соккон. Учукты десе учук иирер фабрикада көбөннөн иирген. 3) Бистинг заводторыста да, шахталарыста да, рудниктерде де, колхозтордын жаланларында да — басты-разында машиналар иштеп жат. Олорды башкарып иштеерден ого ого үренип алар керек.

297 таскаду. Карарта базылган адалгыштарды 3-чи жүзүнннг солумаларыла солып, божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Ол солумалар кандый кубулткыштарда турганын көргүзээр.

Городтын оромыла демонстранттар браат...ылар. Демонстранттардын алдында оркестр болгон. Оркестрди ээчий рядтарла туруп алган үренчиктер брааткан. Колонналардын үстүндө маанылар элбирейт. Мааныларда алтын буква бичилгени иле-жарт көрүнөт. Көп демонстранттар чечек...ер апардылар. Чечектердинг жы...ы кейди толтырып турган.

43 §. Көргүзөр солумалар.

Көргүзөр солумалар: *бу, ол, андый, мындый, анча, мынча.* Олор адалгыштарла кожо турганда, адалгыштарды жартап, кубулткыштарла, тооло, жүзүндерле кубулбас, темдектезе: *бу күйр, бу күйрде, бу күйрле; андый тура, андый туралар.*

Көргүзөр солумалар эрмекте адалгышла колбошпой турза, адалгыштар чылап, 3-чи жүзүнннг мензинер кожултазын алынар, темдектезе: *оны-зы, андый-ы, мындый-ы, мынча-зы.*

3-чи жүзүнннг кожултазын алынган көргүзөр солумалар кубулткыштарла база кубулар.

Андай, мындай деп көргүзөр солумалар көп тоодо туруп, 3-чи жүзүнннг кожултазын база алынат: *андай-лар-ы, мындай-лар-ы.*

Адалгыжы жогынан турган көргүзөр солумалар кубулткышла да кубулып турар.

44 §. Көргүзөр солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Т.	бу	мынызы
Э.	мынын	мынызынын
Б.	бого	мынызына
К.	мыны	мынызын
О.	мыныла	мынызыла
Ј.	мында	мынызында
Ч.	мынан	мынызынан

1. Бу деп солума төзөөчи ле береечи кубулткыштардан өскө кубулткыштарда **б** табыштын ордына **м** табыштан башталат, **у** табыжы **ы** табышла солына берет: **бу—мыны**; је береечи кубулткышта **у** табыштын ордына **о** туруп јат: **бу—бого**.

Бу деп көргүзөр солума көп тоонун кожултазын алынар: **былар** (**у** табыжы **ы** табышла солына берет). **Былар** деп солума јангыс ла көп тоодо турганын көргүзөр эмес, кижини тооп, күндүлөп турганын база көргүзөр аргалу, темдектезе: **ой былар, төр јаар базып отураар**.

Былар деп көргүзөр солума кубулткыштарла көп тоонун адалгыштарыла түней кубулар: **былар—былардын, быларга, быларды**.

2. Мензинер кожулталу көргүзөр солумалар кубулткыштарла мензинер кожулталу адалгыштарла түней кубулар: **мынызын, мынызыла; мындыйынан, мындыйын**.

3. Андыйы, мындыйы деп көргүзөр солумалар кубулткыштарла көп тө тоодо туруп кубулар: **андыйлары—андыйларын; мындыйлары—мындыйларына, мындыйларыла**.

298 таскаду. Эрмектерди кычырып алаар. Көргүзөр солумалар кандый кожулталар алынганын јартагар.

1) Кажы ла уйды кичееп көрөрдөң озо, онын кылык-јанын, нени јиирге сүйтенин билер керек. Бирүзи картошконы сүйп јат, экинчизи—жмыхты. Уй саачы мыны ончозын билер учурлу. 2) Бу бичик слердин бе? 3) Мен магазиннен сыйса бөс алдым, айылдажым база мындыйынан алды. 4) Албатынын ижи-јолында сенин канайда туружатанын темдектелип, планга кирген. Кажы ла урокты үренбеген болзон, кажы ла күнди калас өткүрип койгон болзон—мынызы текши планы сен тутат. Јанын болор. Айдарда, астыкпа, ичкери барар јолды тутатпа. (*Л. Касс.*)

299 таскаду. Бу, мынызы деп солумаларды береечи, јерлеечи ле чыгыту кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичип алаар.

300 таскаду. Ундү табышка токтогон адалгышты ла көргүзөр солумаларды темдектеп алала, кубулткыштарла кубултып, кубулткыш кожулталарын түндегер.

301 таскаду. Ол деп көргүзөр солуманы бу деп солумала солып, эрмектерди бичип алаар.

1) Сен үренип турган школды да, сенин кийген тон-өдүнгинди де, күнүң сайын жип турган калашты да — ол немелерди бастыразын кижинин колы эткен. 2) Уй саачылар жакшы үредүлү болор учурлу. Көп колхозчы кыстар он классты божодо-ло, ол күндүлү профессионаы талдап алгылайт. 3) Үренчиктер жаландарда иштеп, колхозчыларла кожо аш өскүрип жат. Же ол иш ологорго жакшы үренерге чаптык этпей жат. 4) Мылтык-жепселди эдип чыгарбас деп, бастыра пушкаларды, танктарды ла мылтыктарды завод жаар ойто аткараар деп, анда десе олордон тракторлор, комбайндар, жаңы станоктор ло амыр-энчү ишке керектү инструменттер эдер деп, Н. С. Хрушев Советский башкарунын адынан жаңыс катап кычыру эткен эмес. Ол кычыруны угуп, ак-чек санаалу көп тоолу улус сүйүнгөн.

45 §. Жартаачы солумалар.

Жартаачы солумалар: *бойы, ончо, бастыра, кандый ла, кажы ла.*

Жартаачы солумалар жүзүннинг мензинер кожулталарын алынып турар, темдектезе: 1-кы ж.—*бой-ым, бой-ыбыс* (*бой-ыс*); 2-чи ж.—*бой-ың, бой-ыгар*; 3-чи ж.—*бойы, бой(лор)ы.*

Ончо, бастыра, кажы ла деп солумалар жүк ле көп тоонунг мензинер кожулталарын алынар, темдектезе: *ончобыс, ончогор, ончозы (ончолоры); бастырабыс, бастырагар, бастыразы (бастыралары).*

Жартаачы солумалар үчинчи жүзүннинг мензинер кожулталарын көп тө тоодо туруп алынар, темдектезе: *ончозы — ончолоры, бастыразы — бастыралары, кажызы ла — кажылары ла, кандыйы ла — кандыйлары ла.*

Жартаачы солумалар мензинер кожулталар алынып, кубулткыштарла кубулып жат.

46 §. Бойы деп солуманын кубулткыштарла кубулары.

Т. бойым	бойыбыс	бойың	бойыгар	бойы
Э. бойымнын	бойыбыстың	бойыңнын	бойыгардын	бойынын
Б. бойыма	бойыбыска	бойыңа	бойыгарга	бойына
К. бойымды	бойыбысты	бойыңды	бойыгарды	бойын
Ө. бойымла	бойыбысла	бойыңла	бойыгарла	бойыла
Ж. бойымда	бойыбыста	бойыңда	бойыгарда	бойында
Ч. бойымнан	бойыбыстан	бойыңнан	бойыгардан	бойынан

Мензинер кожулталу жартаачы солумалар кубулткыштарла мензинер кожулталу адалгыштарла түңей кубулар: *бойым — бойымнын, бойыма.*

Ончо, бастыра, кажы ла деп солумалар жүзүнннг мензинер кожултазын алынганда, кубулткыштарла бойы, бойыбыс, бойыгар деп солумаларла түней кубулар. ончобыс**ка**, бастырагар**ды**.

302 таскаду. Ончозы, ончобыс, бойлоры деп жартаачы солумаларды кубулткыштарла кубултыгар. Кубулткыш кожулталарын көргүзип береер.

303 таскаду. Эрмектерди кычырып алаар. Жартаачы солумалар кандый кожулталар алынганын көргүзип береер.

1) Ончогор билереер—мен жылкычы, колхозтын малын кабырар ишчи. (В. Куч.) 2) Суучак мендеп, жаан табыштанып агат, өзөктө жаткан кижиге бойынын суузын апарат. (В. Куч.) 3) Кажы ла пионер жаш пионерлердин торжественный берген сөзүн, жаш пионерлердин закондорун бүдүрөр, пионерлердин ступеньдерине үренер учурлу. 4) Онын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын өштүзүн сананып отурган. Онын өштүзи — соок. (П. К.) 5) Каргаа көөрөп, төгүндөп турды, төгүніне бойы ла бүдө берди. (С. Сур.) 6) Бистин бастырабыстын ижис өмөлү. Кажы ла кижиге ойди чеберлеп турза, бистин ороон онон түргөн өзөр, ол күнүн сайын эмес, час сайын там ла байып, күчи кожулып турар. 7) Озодогы улус жагыс ла амадап сананып жүрөтөн жүрүмди сен акту бойыннын көзүңгө көрөринг. (М. Ильин.)

304 таскаду. Солумалардын божодылган кожулталарын кожуп, эрмектерди бичип алаар.

1) Футболисттер ойноорго ончолор... жуулды. 2) Бойың... ару-чек тутсан, су-кадык жүрөринг. 3) Ол үндөр башка-башка, же ончо... омок, сүйүнчилү болды. 4) Пакетти командирдин бойы... берип ийеер. 5) Школдын жанына мааланын ажын отургузарга юннаттар агрономнын бойы... үрендер сурап алдылар. 6) 1962 жылда СССР-дин Верховный Советине бастыра... 1443 депутат тудулган. 7) Бойы... жаткан кыбына келеле, Герасим күчүктү орыннын үстүнө салып койды. 8) Олордын кажызы... ла кылык-жаңы башка болгон.

305 таскаду. Кажыгар ла, кандыйлары ла деп солумаларды кубулткыштарла кубултып салаар.

47 §. Суракту солумалар.

Суракту солумалар: кем, не, канча, кандый, кажы.

Кем, кажы деп солумалар көп тоодо турган жүзүнннг мензинер кожулталарын алынар: **кемибис**, **кемигер**, **кемизи**, **кажыбыс**, **кажыгар**, **кажызы**.

Кем деп солума жүзүнннг кожултазын алынганда, мензинер кожултанын алдына **и** табыш кожула берет: **кемибис**.

Кем деп солума көп тоо тоонун кожулталарын алынар: **кемдер**.

Не, кандый, канча, кажы деп солумалар 3-чи ле жүзүнннг мензинер кожултазын алынар: **нези**, **кандыйы**, **канчазы**, **кажызы**.

48 §. Суракту солумалардын кубулткыштарла кубулары.

Кубулткыштар	Кем	Не	Мензинер кожулталу суракту солумалар		
			1-кы жүзүн	2-чи жүзүн	3-чи жүзүн
Т.	кем	не	кем(иб)ис	кемигер	кемизи
Э.	кемнин	ненин	кем(иб)истин	кемигердин	кем(и)зинин
Б.	кемге	неге	кем(иб)иске	кемигерге	кем(и)зине
К.	кемди	нени	кем(иб)исти	кемигерди	кем(и)зин
Ө.	кемде	неле	кем(иб)исле	кемигерле	кем(и)зиле
Ј.	кемде	неде	кем(иб)исте	кемигерде	кем(и)зінде
Ч.	кемнен	неден	кем(иб)истен	кемигерден	кем(и)зинен

Кем, не деп солумалар кубулткыштарла адалгыштар чылап кубулат.

Мензинер кожулталу солумалар кубулткыштарла мензинер кожулталу адалгыштар чылап кубулат.

Нези, канчазы, кажызы, кандыйы деп суракту солумалар *кемизи* деп солумала түнөй кубулар.

306 таскаду. *Нези, канчазы, кажызы, кандыйы* деп солумаларды кубулткыштарла кубултыгар. *Кемизи* деп солуманын кубулганыла (таблицала) түндөгөр.

307 таскаду. Скобкадагы суракту солумаларга керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичип алаар.

1) Сен выставкада (*не*) көрдинг? 2) Выставкада сеге анчадала (*не*) жарады? 3) Баштапкы урокто үрөдүйчи доского (*кем*) чыгарды? 4) Сеге бөстин (*кандый*) алайын? 5) Тышкары (*кемдер*) үндери угулат? 6) Уренчиктердин (*кемизи*) каруузы жакшы болды? 7) Бөстин метрин (*канча*) алдын? 8) Олордын (*кем*) келип жүрди? 9) Сыйды олордын (*кажызы*) берген? 10) Бистин класстан Артекке (*кемдер*) ийдилер?

49 §. Относительный солумалар.

Относительный солумалар: *кем, не, канча, кандый, кажы* — ол ло суракту солумалар, је эрмекте сурак учуры жок турар, темдектезе: 1) **Кем** иштейт — ол эрикпейт. 2) **Јер** — табак, **не-ни** саларын — оңы аларын. 3) **Кажы** јолло келген, ол ок јолло ойто бар.

308 таскаду. Эрмектерди кычырып, суракту, относительный ла көргүзер солумаларды көргүзип береер.

1) Экскурсияга канча бала жүрди? 2) Энирде Надя ла Валя түжүнө кем канча деталь эткенин тоолоп көрдилер. (М. Ильин.) 3) Лабораторияда көп ченемелдерди бойын эткен жийининде ле химиктер туфляларды нефтьтен, чулуктарды таш көмүрден, жалашторды агаштаң кандый эп-сүмеле эдип турганы сеге

јарт боло берер. (М. Ильин.) 4) Чамча неден эдилгенин сен билерин бе? 5) Кем иштебес — ол жибес. 6) Школдын маалазында иштейтен үренчиктерге нени эдерин үредүчи ажындыра айдып салган.

50 §. Јарты јок солумалар.

1. *Кем-кем, не-не, кандый-кандый, канча-канча* деп јарты јок солумалар такып айдылган суракту солумалардан бүдүп јат, темдектезе: *Айылына кем-кем келер болор бо деп, карган сакып отурды.*

2. *Кем-кем, не-не* деп јарты јок солумалар кубулткыштарла суракту солумалар чылап кубулар. Бу солумалар 3-чи жүзүннин мензинер кожултазын да алынар. Жүзүндөрдүн де кожулталары, кубулткыштын да кожултазы мындый солумалардын кажыла бөлүгине кожулат, темдектезе: *кемге-кемге, кемизи-кемизи, кемизине-кемизине.*

3. Јарты јок солумалар суракту солумалардын ла *бир, да, де* деп сөстөрдүн бириккенинен база бүдет: *бир канча, кандый бир, кажы бир; кем де, не де, кандый да.*

4. *Кандый да, бир канча, бир кезек ле кезик* деп солумалар кубулткыштарла јангыс ла 3-чи жүзүннин кожултазын алынып кубулар: *бир канчазынын, бир канчазына, бир кезегин, бир кезегине, кандыйына да, кезигин, кезигине.*

Бир кезеги, бир канчазы деп солумаларга кубулткыш кожулталар калганчы ла сөзине кожулат, темдектезе: *бир канчазына, бир кезегине.*

5. *Кем де, не де, кандый да* деп солумалардын кубулткыш кожулталары баштапкы сөзине кожулат: *кемнин де, ненин де, кемге де, неге де, кандыйына да.*

309 таскаду. *Бир кезеги, не-не, кезиктери* деп јарты јок солумаларды кубулткыштарла кубултыгар.

310 таскаду. Тексттен јарты јок солумаларды чыгара бичип алаар, олор канайда бүткенин, кандый кубулткышта турганын көргүзип береер.

1) Амыраар тушта комнатаны ару кейге соктыртала, бир канча гимнастический упражнениелер эдер керек. 2) Балдардын кезипин ойында турушсын деп сурадылар. 3) Меге кандый бир солун неме куучындап бер. (Л.) 4) Бого бир кезек улус јуулган. 5) Кем де оны адап кыйгырды. 6) Јетижылдык бүдерине јетире бир јыл арткан тушта заводтордын ла фабрикалардын көп сабазында улус күнине турганы ла алты час, кезиктеринде дезе беш те час иштегилеер. 7) Бисте кандый бир јакшы, јангы эп-сүмө тапкан, оны иште тузаланган кижил ол јангы эп-сүмени бойынын нөкөрлөрине бастыра күүнине ак-чек куучындап берет.

51 §. Токтодулу солумалар.

Кем де, не де, кандый да деп токтодулу солумалар *кем, не, кандый* деген суракту солумалардын да *да, де* деп сөстөрдүн бириккенинен бүдүп жат, темдектезе: **кем де келбеди; не де көрүнбеди; кандый да** табыш угулбады.

Токтодулу солумалар кубулткыштарла суракту солумалар чылап кубулып жат, же кубулткыш кожулталары баштапкы сөзине кожулып турар, темдектезе: **кемнин де, кемге де, кемди де, кемле де, кемде де, кемнен де.**

Аја ру. *Кем де, не де, кандый да, кажы да* деп токтодулу солумаларды эрмекте андый ок жарты жок солумалардан ылгаар керек.

Токтодулу ла жарты жок солумаларды эрмекте глаголдордон көрүп ылгаштырар. Эрмекте токтодулу кеберлү глагол турза, солума база токтодулу болор, темдектезе: **Урокто кем де баштактанбады.** Эрмекте токтодулу глагол жок болзо, солумазы жарты жок болор, темдектезе: 1) **Кем де чурана ойногон.** 2) **Кандый да кижги келди.**

311 таскаду. *Кем де, не де* деп солумаларла эрмектер тургузып алаар; озо баштап олорды токтодулу солумалар эдип, онон жарты жок солумалар эдип тузаланар.

312 таскаду. Эрмектерди бичип, токтодулу солумалардын алдыла бир чийү, жарты жок солумалардын алдыла эки чийү тартыгар. Олор кандый кубулткышта туруп жат, айдып береер.

1) Кенетийин тымыкта кемнинг де үни угулды. (Л. Кок.)
2) Бис кемле де жуулажарга белетенбей жадыс. Телекейде бастыра улусла амыр-энчү журтаарга жадыс. 3) Кандый да жалтанбас, чакту кижги албатынын жүрүмин жаңыскан кубултып болбос. Кандый да жана баспас революционер, жаңыскан тартышса, жөнүгө жедип болбос, албатыга ырысту жүрүм төзөп болбос. (Л. Кассиль.) 4) Үчинчи космический ракета Айды эбиреде учала, онын кем де көрбөгөн «тескери» жанын фотографировать эделе, жерге ийе берген. 5) Жуунда турган улустан кем де куучын айтты. 6) Бурылчыктын ары жанынан кемнинг де базып клееткени угулды. (А. Г.)

313 таскаду. Сурактарды кычырып, токтодулу солумалар тургадый эдип, каруу береер.

Көргүзү. *Баратанын керегинде сен ого нени-нени айттың ба? Баратаным керегинде мен ого нени де айтпагам.*

1) Сен оныла кандый бир неме керегинде куучындаштын ба? 2) Театрга жүреле, кандый бир таныш кижиле тушташтын ба? 3) Үйде кем-кем болды ба? 4) Мында нени көрдин? 5) Ол кандый бир кижинин сурагына каруу жаңырды ба? 6) Бүгүн солун кижиден кемди көрдин?

314 таскаду. Берилген солумаларды токтодулу солумалар болгодый эдип, эрмектер тургузып бичип алаар.

Кем де, не де, кандый да, кажы да.

52 §. Солумалардын бөлинер таблицасы.

Солумалар учуры аайынча мынайда
бөлинет:

1. **Јүзүнннн** солумалары: 1-кы *јүзүн* — *мен, бис*; 2-чи *јүзүн*—*сен, слер*; 3-чи *јүзүн* — *ол, олор*.
2. **Көргүзөр** солумалар: *бу, ол, андый, мындый, анча, мынча*.
3. **Јартаачы** солумалар: *бойы, ончо, бастыра, кандый ла, кажы ла*.
4. **Суракту** солумалар: *кем, не, кажы, канча*.
5. **Относительный** солумалар — кебериле суракту солумаларга түйей, је эрмекте сурак учуры јок, темдектесе: *Кем нени эткенин ол көрүп турган*.
6. **Јарты јок** солумалар: *кем-кем, не-не, кандый-кандый, канча-канча, бир канча, кандый бир, кажы бир, бир кезек, бир канча, кезик*.
7. **Токтодулу:** *кем де, не де, кандый да, кажы да*.

315 таскаду. Эрмектерди кычырып, солумалар учуры аайынча кандый группага келижип турганын айдып береер. Олорды таблицада берилгени аайынча группаларла ээчий-деечий чыгара бичип алаар.

1) Озодо кажы ла ус бойынын ижининг төс учурын улустан јажырып туратан. 2) Эмди советский заводто мастер бойы јакшы иштеп, бойынын керегине өскө дө улусты үредип јат. 3) Мен бастыра немелерди бойым билип аларга јилбиркейтем. 4) Мен кандый бир немени билип алзам, ого ончогорды үредип ийерим. 5) Бистинг кажыбыс ла бойыннын ченемелин, билерин јажырбай, нөкөрине болужарга кичеенип јат. 6) Бастырабыстын амадубыс јангыс ине. (*М. Ильин.*) 7) Электрический теерменде бастыразын машина эдип јат, улус десе јангыс ла башкарып јат. (*М. Ильин.*) 8) Бастыра улус ырысту болорго јат. Ырыс неде? Ырыс дегени — кажы ла кижии улуска болужып, олорло кандый бир сүүнчилү санаа-шүүлтезин угужып айдыжарында болуп јат. (*Л. Касс.*) 9) Сүүген төрөлим, мен бастыра бойым сенин, санаам сенин санаангла бирикти. (*С. Сур.*) 10) Кажы ла керекти јакшы эдерге, оны сүүр керек. 11) Бистинг черү өштүннн черүзин оодо сокты. 12) Бий ле Кадын суулардын кажызы түрген? 13) Јер азырайт, бойы да сурайт. (*Кеп сөс.*) 14) Карабаштын айылынын эжигине атту кандый да улус келип түшти. (*Л. Кок.*)

316 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, солумалардын алдыла чийү тартып, тексти бичип алаар. Кажы ла солума кандый группага келижип, канайда кубулып турганын јартагар.

1) Бир катап энирде ажанып алала, Павел көзнөктинг көжөгөзин јаап ийеле, толукка от...рып кычырды. Энези онын

янына базып келеле, араайын айтты: «Сен нени кычырып отур...н?» — Павел энези жаар көрбөй айтты: «Кычыртпай токтодып салган бичиктерди кычырып жадым. Ол бичиктерди ненин учун кычыртпай токтоткон десе, олардо ишмекчилердин жадын-жүр...ми чын көргүзилип бичилген. Ол бичиктерди кепке жажытту базып чыгарып жат. Олорды менен таап алза, мени түрмеге отург...зып койор».

«Сен нени эдерге турун?» — деп, энези сурады. «Үренип алала, өскө улусты үредерге турум. Биске, ишмекчилерге, үренер керек. Жадын-жүрүм биске ненин учун уур болуп турганын бис билип, өңдөп алар учурлу».

(М. Горькийдин бичигени аайынча.)

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

317 таскаду. Скобкадагы сурактардын ордына шүүлте аайынча келишкендик сөстөрдү тургузып, эрмектерди бичип алаар. Сурактын ордына тургузылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү болгонун ла олордын грамматический темдектерин көргүзүп береер.

1) Мен магазиннен (кандый?) бөс садып алдым. 2) Бистин областта эмди (канча?) район. 3) (Кем?)—телекей үс-түндө баштапкы космонавт. 4) 1962 жылда бистин областтан (кемдер?) Верховный Советтин депутадына тудулган. 5) Советский Союзтын маанызы (кандый?) өңдү. 6) СССР-де (канча?) союзный республика бар. 7) Сен (канчанчы?) класста үренип жадын.

318 таскаду. Божодылган букваларды ла токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алаар. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү болуп жат, айдып береер.

1) Бүгүн урокто үредүчи Зоя Космодемьянская ла Александр Матросов керегинде кууч...ндады. 2) Он...он ажыра балдар жуулыжып, экскурсияга барды. 3) Сен ошон нени сурап уктын? 4) Балдар диктантты жакшы бичиди. 5) Валянын диктанты ончозынан артык бичилген эмтир. 6) Балдардын ой...нын энем көзнөкт...н көрүп отурды. 7) Андрюша, сен «Пионерский правданы» кычырып жадын...а? 8) Бисте эмди искусственный торконун фабрикалары бар, табынча искусственный курсак-тамак эдер фабрикалар болор. (М. Ильин.)

319 таскаду. Цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар. Карарта базылган сөстөрдүн кожулталарынын алдыла чийү тартып, ол кожулталардын учурын жартагар.

Ленинград 1703 жылда 16 майда төзөлгөн. Городто 65 суу ла каналдар. Нева суу Ленинградтын ортозыла 13 километр агат. Суунун жалбагы 300 метрден 600 метрге жедет. Ленинградта 500 күр. Городто эн ле узун күр — Кировский, онын

узуны 600 метр. Ленинградта эн ле бийик тура — Петропавловский **шибеениг** соборы; онын **бийиги** 122 метр.

Г Л А Г О Л.

53 §. Глаголдордын учуры ла онын төс грамматический темдектери.

Предметтердин эдилгезин эмезе айалгазын көргүзип, **нени эдил жат? канайып жат?** деп сурактарга каруу берген сөстөрди глаголдор деп айдар, темдектезе: *бичип жат, амырап алар, сооксынып жат.*

Глаголдор ойлорлө кубулып жат, темдектезе: *бичиген, бичиди* (өткөн ойдө); *бичип жат, бичийт* (тургуза ойдө); *бичиир, бичийтен* (келер ойдө).

Тургуза, өткөн, келер ойлордин глаголдоры тоолорло, жүзүндерле кубулып жат, темдектезе: *мен бичип жадым, бис бичип жадыбыс* (1-жы жүзүндө, жангыс ла көп тоодо), *сен бичип жадын, слер бичип жадыгар* (2-чи жүзүндө, жангыс ла көп тоодо); *ол бичип жат, олор бичип жадылар* (3-чи жүзүндө, жангыс ла көп тоодо).

Эрмекте глаголдор көп сабазында айдылаачы болуп турат, темдектезе: 1) *Уренчик изложение бичийт.* 2) *Кызыкчак бодолгоны бодоп салды.*

320 таскаду. Кычырала, кажы ла эрмектен баштаачыны ла айдылаачыны көргүзип береер. Карарта базылган адалгыштардын алдыла бир чийү, глаголдордын алдыла эки чийү тартып, эрмектерди бичип алаар. Глаголдордын ойлорин көргүзип береер.

1) Агаш, өлөң, ан, куштар жасты мактап **кожондоды.** Эдискилү жангы **кожондор** Алтай үстүне жайыла берди!.. (П. К.) 2) Жастын жараш **ойыны** Эртечини эрте ойгосты. (Ч. Чун.) Пионерлер школдын жанында мячик **ойнойт.** 3) Электростанцияны бүдүрерге колхозчылар текши **мөрөйлөшти.** (А. Ад.) Класстар ортодо болгон **мөрөй** сүреен жакшы өтти. 4) Жинлектин агаштары жаскыда **чечектеер.** Алтан жүзүн жараш **чечектер** жайканыжып күдүчини уткыды.

321 таскаду. Глагол-айдылаачылардын божодылган кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер. Глаголдордын ойн, жүзүн көргүзип береер.

1) Јодро, бороңот, кузук та јерге какталып түшкиле... 2) Сыгын ай јангыр..., кузуктап барар ой жел.... 3) Күле-Кааннын күмүш бажынан куу туман чөйилип јада... 4) Чы-малыдый кыймыраган улус түшкүн терип јылыж.... 5) Туујы көөркий балдарыла јарым ай кузукта... 6) Туујы омок сүү-нип, эмегенин эмди мактай... (Ч. Чун.) 7) Јиген јаак куга-рып кал..., јидирген төңөзөк јажарып өз.... (Кеп сөс.)

54 §. Тегин ле колболу глаголдор.

Глаголдор тегине ле колболу болор.

Бир төзөгөлү глаголдорды тегин глаголдор деп айдар, темдектезе: *бар, көр, јат, үрен, кычыр, иште, башкар.*

Эки төзөгөлү глаголдорды колболу глаголдор деп айдар, темдектезе: *барып јат, көрүп турды, үренип алган.*

Колболу глаголдордын баштапкы бөлүги эдилгенин төс учурын темдектейт, онын учун оны төс глагол деп айдар: *јурап јат, көктөп салар*; экинчи бөлүги дезе глаголдын учурына үеери учур кожуп, ойин, жүзүнин, тоозын ла эдилгенин божогонын ла божобогонын көргүзер, онын учун оны бо-лушчы глагол деп айдар, темдектезе: *кычырып отур, кычырып саларым, кычырып салдыбыс.*

322 таскаду. Кычырала, карарта базылган глаголдордын бүдүмин (тегин бе, колболу ба; колболу глаголдор кандый глаголдордон бүткенин жар-тагар.

Бүгүн түжиле жаңмыр **јааган**, күкүрт тын **күзүреген**. Энгир-гери булуттар карарып, өрө **бийиктей берди**. Туулардын бажынан ла аркалардан туман **көдүрилет**. Күнбадыш јаар те-нери аруталып, Согонолу кырды ажа берген күннин жаркыны бийикте булуттарды **јарыдып турды**.

Бош-Туунын ары јанынан чичке кара јолло уйлар ээчий-дечий **јанып клеетти**. Уйларды көрөлө, Алан **тура түшти**, че-моданын јерге **тургусты**. «Мыны ончозын кижии ойто көрөтөн турбай» — деп, ол **сананды**. Деремненин бери учында турган айылын көрүп ийеле, чемоданын түрген алып, менгедди.

(Э. Палкин.)

55 §. Колболу глаголдордын төс глаголынын бүдери ле чын бичилери.

1. Колболу глаголдордын төс глаголдоры мындый кожул-талар алынып бүдер: **-ып, -ип, -уп, -үп, -п** эмезе **-а, -е, -о, -ө, -й**, темдектезе: *јанып кел, өзүп тур, андап јат, јара тарт, кире кон, ойной бер.*

2. а) **-ып, -ип** деп кожулталар төзөгөзи эки эмезе бир канча үйелү глаголдорго кожулар, темдектезе: *отурып јат, көргүзип бер, жүргүзип ал, каткырып жүр, јүктендирип ал.*

Төзөгөзи жаңыс үйелү, је узун үндү табышту глаголдорго база **-ып, -ип** деп кожулталар кожулар, темдектезе: *оодып ий, јуулып јат, шүүжип отурат.*

б) **-уп, -үп** деп кожулталар төзөгөзи жаңыс үйелү эрин үн-дү табышту глаголдорго кожулар, темдектезе: *туруп јат, кө-*

рүн ал, үрүн жат, үзүн бер. Je жаңыс үйелү глаголдордын төзөгөзи **й** табышка токтозо, ого **-ып, -ип** деп кожулталар кожулар, темдектезе: *ойып ий, чөйүп сал, сойып ал, кийип жүр; й* табышка токтогон бир ле глаголго **-үн** деп кожулта кожулар: *күйүн жат.*

в) **-п** ле **-й** кожулталар төзөгөзи үндү табышка токтогон глаголдорго кожулар, темдектезе: *ойноп жат, көктөп сал, корып жат, солып ий, бөлип ий, толып ал; иштей берди, жалтанбай жүр.*

г) **-а, -е, -о, -ө** деп кожулталар төзөгөзи туйук табыштарга токтогон глаголдорго кожулар, темдектезе: *жула тарт, кечире бас, оодо сок, өдө кон.*

Ажару. 1. Төзөгөзи **п** табышка токтогон жаңыс үйелү глаголдор болушчы глаголдорго кожо турганда, олардын үндү табыштары экилене берер. Түндөгөр: *жап—жаап сал, кап—каап ал, көп—көпп жат, тап—таап ал, тең—тееп ийди.*

2. Колболу глаголдордын төс глаголынын ордына орус та тилден кирген глаголдор турар, темдектезе: *выступать эт, дежурить эт, звонить эт*—андый колболу глаголдордын болушчы глаголы **эт** деп глагол болот.

323 таскаду. Кычырала, колболу глаголдордын төс глаголы кандый кожулта алынып бүткенин жартагар.

1. Менин өскөн Ондойымнын
Колхозторы өңжип жат!
Кожонду өскөн Ондойымнын
Озочыл маяктары көптөп жат.

(А. Саруева.)

2. Туулардын баштары боромтып,
Карлу салжын шуурып келди.
Ачу јоткон јүске шыбалып,
Көс тө ачарга бербей турды.

(И. Мухачёв.)

3. Јараш сыржынду кандый да кожонды,
Сөстөрүн айтпай, жарым үнле
Энем араайын кожондоп отурды.
Карамтыгып, ойгонып, ол кожонды
Кайкаган бойым тындап јаткам...

(Н. Шатинов.)

324 таскаду. 323-чи таскадунун эрмектерин база катап кычырала, колболу глаголдорды чыгара бичип алаар. Төс глаголдордын кожулталарынын алдыла чийүчек тартаар. Ол глаголдорды тузаланып, эрмектер тургузып айдыгар.

325 таскаду. Кажы ла эки тегин глаголдын бирүзине көргүзү аайынча **-ып, -ип, -уп, -үн, -п** деп кожулталар кожуп, колболу глаголдор бүдүрип бичигер. Бичирден озо сөстин төзөгөзи токтогон тунгак туйуктар үнгүр эжерине көчөтөн ээжини эске алынаар.

Кичеенип үрен. Кожондон жүр. Бар, кел. Куучында, бер. Көр, ал. Ук, ал. Ыс, бер. Чеберле, жүр. Сус, бер. Ур, ий. Қичее,

тур. Буры, ал. Кору, јат. Сой, сал. Сүү, јат. Уч, жүр. Кон, ал. Түш, кел. Јап, сал.

326 таскаду. Кажы ла эки тегин глаголдын бирүзине көргүзү аайынча -а, -е, -о, -ё, -й деп кожулталар кожуп, колболу глаголдор бүдүрүп бичигер.

Кезе сок. Јалкуурбай жүр. Чөй, тарт. Чий, тарт. Јет, кон. Уужа, тут. Кабыр, тут. Чочы, бер. Коржы, бер. Јемир, бас. Оот, тут. Ёс, тарт. Түш, кон. Тур, түш.

327 таскаду. Божодылган кожулталарды кожуп, алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар. Кычырала, кандый кожулталар кошканыгарды јартагар.

I. 1) Бистин колхозто јангы клуб ачыл... јат. 2) Күскиде кайда-кайда барып үренерим деп, ижен... турум. 3) Мундузак столдо нени де бичи... отурды. (Ч. Чун.)

II. 1) Балдар, омок, ачык-јарык бол... жүрүгер. 2) Түл-түк бозом јаланга түж... келди. 3) Слер чөрчөктөгн баатырларды уг... жүргенигер. 4) Эмди дезе ырысту жүрүмниг күни Алтай үстүнде јажына ашпас бол... чыкты. 5) Уулы темир ат-ту келер, энезин бойына коштой отургуз... алар; онын кийининде Чуйдын боомдорыла, озо Унчулай бойынын өбөгөниле койлорды кучактанып өткүр... жүрген јерлерле, канатту куштан түрген уч... барар. 6) Уулы койу агаштардын ортозына кирип, көрүнбей жалганча, энези кийининен ары көр... турды. (П. К.)

56 §. Көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдор.

Бастыра глаголдор көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдорго бөлинип јат.

Кандый бир предметке көчүп турган эдилгени темдектеген глаголдорды көчөтөн глаголдор деп айдар. Эдилге көчкөн предметти темдектеген сөс көстөйчи кубулткышта турар, темдектезе: (кемди?) *энемди сакыдым*; (нени?) *жожонды тындадым*.

Эдилге көчкөн предметти темдектеген сөстөр көстөйчи кубулткыштын кожултазын алынбай да турар аргалу, темдектезе: *Экскурсиядаг јанган балдар јилбүлү куучын баштады*.

Эдилге көчкөн предметти темдектеген сөс јок болзо, глагол көчпөйтөн болор, темдектезе: *Арыгон сыны јеңиле берди, аштаган карды тоёо берди*.

Ајару: Эдилге предметтин бастыразына көчпөй, кезигине эмезе кандый бир бөлүгине көчкөндө, ол предметти темдектеген сөс чыгытту кубулткышта турар, темдектезе: *бала (неден?) сүттен ичти, мен (неден?) курттан амзадым*.

328 таскаду. Кычырала, көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдорды көргүзүп беригер.

Таскыл-тепсендер.

Бийик кырларда
Таскыл-тепсендер.
Мында жайым
Салкындар сымылайт.
Бажына арай ла
Тийип-тийбей,
Булуттар мынайда
Жабыс баргылайт.
Көөшпөк тумандар
Эртен тура
Жер үстүнөн
Көдүрилип жадат.

Мынан суулар
Баштарын алып,
Таскылдар сыртын
Тамырлап агат.
Мында колхозтын
Укту койлоры
Жайым одордо
Жайылып жүргүлөйт.
Күнге бышкан
Амтанду өлөңдү
Кыркый согуп,
Кыртылдада чайнайт.

(Н. Шатинов.)

329 таскаду. Скобкаларды алып, андагы сөстөрдү керектүү кубулткышка тургузала, эрмектерди бичигер. Көчөтөн глаголдордун алдыла бир чийүү, көчпөйтөндөрүнүн алдыла эки чийүү тартаар.

1) Учына жетире (кожон) уккам, кунукчыл сөстөр анда жок.
2) Пастухтын жараш кожонг ырысту (жүрүмс) чүмдейт; жажыл торко жалаңда жүргөн ак ортолыктый (койлорыс) мактайт.
3) Мен ого уткуулду жууктадым. 4) Жылдыстый көстөри суркурап, суйук (сагалы) сыймай тутты. 5) Эмди колхозто болорымда, эрчимдүү ижим ырыс экелет. 6) Ойто ло жүзүн кожондор жажыл (жалаң) толтырды. (П. К.) 7) Бүгүңги түндө нөкөр нөкөргө Жаңы жылла (уткуул) ийет. Канча жүзүн акалык-жон бу (түн) жыргалда өткүрзин. (Н. Шат.)

57 §. Глаголдордун бүдери.

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөрүнөн (адалгыштан, солумадан, тооломдон ло кубулбастан) глаголдор мындай кожулталардын болужыла бүдүп жат:

1) **-та, -те, -то, -тө; -да, -де, -до, -дө:** баш—**башта**, иш—**иште**, ан—**анда**, кожон—**кожондо**; ак—**акта**, керес—**кереесте**, жаман—**жаманда**; ас—**аста**, көп—**көптө**, төмөн—**төмөндө**.

2) **-ла, -ле, -ло, -лө:** сула—**сулала**, күндү—**күндүлө**, тоо—**тооло**, өркө—**өркөлө**, башка—**башкала**, эрке—**эркеле**, озо—**озоло**, өрө—**өрөлө**.

3) **-сын, -син, -зын, -зин:** соок—**сооксын**, көп—**көпсин**, жакшы—**жакшызын**, уур—**уурзын**, мен—**мензин**, жок—**жоксын**.

4) **-р, -ар, -өр, -ур:** каткы—**каткыр**, кыска—**кыскар**, боро—**борор**, ак—**агар**, көк—**көгөр**, жалку—**жалкуур**.

5) **-кар, -кор, -кур, -күр:** баш—башкар, от—откор, от—откүр, өв—өскүр, куу—кугар, сары—саргар (куу деп сөстин узун үндү табыжы кыска үндүгө көчө берет; сары деп сөстин **ы** табыжы түже берет).

6) **-ырка, -ирке, -үрке, -рка:** бай—байырка, бий—бийирке, кйч—кйчүрке, жакшы—жакшырка, улу—улурка, чечен—чечерке (чечен деп сөстин **н** табыжы түже берет).

7) **-а, -е, -о, -ө:** ат—ада, тйн—тйне, өрт—өртө, бай—байы; жаан—жаана, жоон—жооно, бош—божо; је: кыйын—кыйна, ойын—ойно, самтар—самтра.

А ј а р у. Ас учурап турган сөс бүдүрер кожулталар:

-за, -зе, -зы, -си: суу—сууза, буур—буурза, кйјн—кйјнзе, керек—керекси, тын—тынзы, алан—аланзы;

-ык, -ик: јол—јолык, бир—бири;

-ы, -и: тын—тынғы, кен—кенги, јылу—јылы,

-жы, -жи: өн—өнжи, калың—калыңжы, терен—теренжи,

-ча: кур—курча;

-ол: јок—јогол.

330 таскаду. Бичип алала, төзөлгөн төзөгөлү глаголдордын сөс бүдүрер кожулталарынын алдыла чийүчек тартаар. Ол глаголдор куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бүткенин көргүзеер, сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилерин тартаар.

1) **Туста, темдекте;** јомдо, макта, сондо, көстө, карамда, бийикте, јокто; 2) **јайла, эркеле, сүрле, көлөткөлө, эртеле, өс-көлө;** 3) **ассын, јөпсин, кемзин, јаманзын;** 4) **аткар, сугар, саргар, тоскыр;** 5) **күнзе, јарамзы;** 6) **кыйгыр, чичкер, кал-јуур;** 7) **чүмерке, санаарка;** 8) **јуда, јажа, јыта.**

331 таскаду. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла глаголдор бүдүрүп бичигер.

Кузук — кузукта; балык, кыш, чай, кай, туура, көрүк, боро, кара, јаан, түйей, чын, калак, кар, салкын, јангыр.

332 таскаду. Глаголдорды кычырала, тазылын ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзүп береер. Кажы ла глаголды үч ойгө тургузып бичигер.

К ө р г ү з ү. Баштап јат, баштады, баштаган, баштаар, баштайтан.

Көктө, озола, одорло, јакшызын, башкар, ада, јолык.

333 таскаду. Кычырала, карарта базылган глаголдордын бүдүмин ылтап береер: төзөгзин ле сөс кубултар кожулталарын көргүзеер, төзөгзинен тазылын ла сөс бүдүрер кожулталарын анылап береер.

1) **Тойчы кышка белетенди.** 2) **Јети койдын терезинен јангы тон көктөп отурды.** 3) **Таадам јоктулардын озогы кыйыншыралу јүрүми ле олоордын эмдиги ырысту, сүйүнчилү јүрүми керегинде сүрекеј јарт куучындады.** 4) **Оттын ортозында кос алтын топчыдый сурлап јатты.** 5) **Бир катап Адыјок айыл-**

дын эжигинде жаныскан ойноп отурган. 6) Же көп ой өткөлөктө, кар алдынан онын будын курч тиштү эки боро күчүк тиштеди. (П. К.) 7) Адыжок бир кезекке оларды истеп жүреле, таппай калган. 8) Качан ондонып келеле, көрзө, колынан кан агып жат, —база өскө дө жеринде оорункайлап турды. 9) Ол бойын бурулуша бодойло, оного ары бозуга тыг карузып, неле де болзо, бир эмеш ого жакшы эдип койорго, жаантайын күүнзеп турды. 10) Адыжоктын энези уйдын өлгөн экинчи күнинде ол бозуга «Оскүзек» деп ат адап берди.

58 §. Глаголдор глаголдордон бүдери.¹

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла глаголдор глаголдордон база бүдүп жат.

Глаголдордын төзөгөзине сөс бүдүрер аңылу кожулталар кожултанда, жаңы учурлу глаголдор бүдет, темдектезе: *көр—көрүң, тур—тургус, иште—иштендир, жарла—жарлат.*

Глаголдордон бүткен глаголдор башка-башка учурлу болор: *жандыра, алдырар, өмө, албан, такыдылар.*

1. Жандыра учурлу глаголдор *-ын, -ин, -ун, -үн, -н* деп кожулталардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: *айдын, чечин, жунун, көрүн, иштен.* Жандыра учурлу глаголдордын эдилгези өскө предметке көчпөс, эдилгени эдип турган предметтин бойына көчөр, темдектезе: 1) *Томыртка агаштын куртконустарыла азыранып жат.* 2) *Жаңы чапкан агаштан чагана жытанып турды.* (А. Коп.)

2. Алдырар учурлу глаголдор *-ыл, -ил, -ул, -үл, -л* деп кожулталардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: *ачыл, кезил, тудул, үзүл, үрөл.* Алдырар учурлу глаголдордын эдилгези өскө предметке база көчпөс, эдилгени эдип турган предмет ол эдилгеге бойы алдырып турар, темдектезе: 1) *Кожондо, кожончы, кожондо, кожонун ыраак жайылыз.* Корейде, Вьетнамда, Иранда нажыларыска угулзын. (Л. Кок.)

3. Өмө учурлу глаголдор *-ыш, -иш, -уш, -үш, -ш* деп кожулталардын болужыла бүдүп жат, темдектезе: *чабыш, кезиш, тудуш, көрүш, кожондош.* Өмө учурлу глаголдор эдилгени канча-канча предмет кожо эткенин көргүзүп жат, андый глаголдор көчөтөн дө, көчпөйтөн дө болор аргалу, темдектезе: 1) *Каа-жаа онкок терен ойдыктарда көлдөр жалтыражат.* (А. Коп.) 2) *Күскиде үренчиктер жуугындагы колхозко ого род ажын жуушты.*

4. Албан учурлу глаголдор бир канча кожулталардын болужыла бүдүп жат:

¹ Научный грамматикаларда глаголдон бүткен глаголдорды залогтор деп адап жат (жандыра залог, алдырар залог, өмө залог, албан залог, такыдылар залог).

1) **-тыр, -тир, -дыр, -дир** (**жастыр, кестир, кондыр, көрдир, жундур, үрдүр**);

2) **-ур, -үр, -ар, -ыр, -ир** (**учур, бүдүр, чыгар, ажыр, кечир**);

3) **-гус, -гүс** (**отургус, жүргүс**);

4) **-т** (**ойнот, бичит, иштет**).

Албан учурлу глаголдор эдилгени өскө предмет этсин деп некеп турганын көргүзөт; андый глаголдор көчөтөн дө, көчпөйтөн дө болор, темдектезе: **-тыр, -тир, -дыр, -дир, -дур, -дүр** **ле-т** кожулталар алынган глаголдор көчөтөн дө, көчпөйтөн дө глаголдор болор, арткандары десе жаңыс ла көчөтөн глаголдор болор, темдектезе: 1) *Эртенги коммунизм бүгүн билдирет.* (С. Сур.) 2) *Электричествонын күйи машинаны кийим де жундурат.* 3) *Пионерлер бойунун газетине бичиттилер.* 4) *Ару эзин-жаңмырлар жаш качарларды кызартты.* (А. Сар.) Же: 1) *Эмеген айылчылардын алдына кымысту көнөк экелип тургусты.* 2) *Оромло жүрер бастыра ээжилерди бүдүрүп жүр.*

5. Та кы ды л а р учурлу глаголдор **-гыла, -гиле, -гула, -гүле** (**-кыла, -киле, -кула, -күле**) деп кожулталардын болу- жыла бүдүп жат, темдектезе: **конгыла, келгиле, баскыла, өскүлө, тургула.**

Такыдылар учурлу глаголдор улам сайын такып эдилип турган эмезе бир канча предметтердин эдилгези жаңыс өйдө эдилгенин көргүзүп жат. Олор көчпөйтөн дө, көчөтөн дө глаголдор болор аргалу, темдектезе: 1) *Газеттерде солундарды ончо улус кычыргылады.* 2) *Өлөң ижине улус эрте баргылады.*

А жа ру. Глаголдордын төзөгөзінде албан учурлу эки де кожулта ко- жо турар аргалу, темдектезе: **жун-дур-т, тур-гус-тыр.** Кезик глаголдордын төзөгөзінде албан учурлу кожулталар өскө дө учурлу кожулта- ларла кожо турар: **жандыра, өмө, такыдылар, темдектезе: иште-н-дир, сог-уш-тыр, жун-ун-дыр (жун-ун-дыр-т), жары-т-кыла.** Андый глаголдор көчөтөн дө, көчпөйтөн дө болор, темдектезе: 1) *Турада изүү, кей ару эмес болзо, форточканы ачып, туранын ичин ару кейге соктыртып ал.* 2) *Алтынчы класстын балдары карточкага бастыртып алды.*

334 таскаду. Эрмектерди кычыраар. Карарта базылган глаголдор- дын төзөгөзін аңылап, олор канайда бүткенин жартагар.

I. 1) Көптөй берген малыбыс көк өлөңгө **тойынды.** 2) Түр- ген суунын чакпыны ташка тийип **чачылды.** 3) Ташту туу- ларды эдектей чанкыр **жолычак чөйилет.**

II. 1. Эмчектери байбандап,
Уйлар араай **жангылайт.**
Куйруктары чычандап,
Куу бозулар **мантажат.**

2. Жаш тужунда өскөн **жерим**
Чек башка **билдирет.**

Кўски ак өркөлөр дө
Меге солун көрүнөт.

(Э. Палкиннинг үлгеринен.)

335 таскаду. Тут, көр, чечекте, башта деп глаголдордун төзөгөзинен жандыра учурлу, алдырар учурлу ла өмө учурлу глаголдор бүдүреле, көргүзү аайынча бичип алаар.

К ө р г ү з ү. *Јун-ун, јун-ул, јун-уш.*

336 таскаду. Берилген глаголдордун сөс бүдүрер кожулталарын тазылына чийүчөккө бөлип бичигер. Олор кандый учурлу глаголдор болгонун ла кожулталарынын чын бичилерин жартап береер.

Кичеен, жайыл, ичиш, јундур, көчүр, өскүр, тургус, көргүс, таныт, келгиле.

337 таскаду. Ат, јул, бас, гут деп глаголдордун төзөгөзинен албан учурлу ла такыдылар учурлу глаголдор бүдүреле, көргүзү аайынча бичигер. Олордун кезигиле эркектер тургузып алаар.

К ө р г ү з ү. *Кеч-ир, кеч-киле.*

338 таскаду. Эркектерди кычыраар. Глаголдордун бүдүмин ылгап береер: төзөгөзин ле сөс кубултар кожулталарын, төзөгөзинен дезе тазылын ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзеер.

1) Озогызынан он артык болуп, Малчы-күлдүчи жазымды, ойноп-жыргап сүүнди, ончо бойы чечектеди. 2) Какпы таштын алдынан кызыл түлкү чыгып мантады. 3) Ак булутка једип калган ак өргөө көрүнди. (*Чөрчөк.*) 4) Өпкөн күндөрдү, тартыжу-јууларды эске алынып, олор жуучындажат... (*А. Пушкин.*) 5) Иван Сергеевич Тургенев туујыларында ла жуучындагында орус жадын-јүрүмдү чындык көргүскөн. 6) Орёл деп городто Тургеневтин јаан музейи төзөлгөн. 7) Улу орус јурукчы Брюллов Жуковскийдин портредин јураган. 8) Жуковский ол портретти лотерея ажыра садып, акказыла Шевченконы крепостной болгонынан јайымдаган. 9) Кујурлу сууларды јакалай јиилектү агаштар јайканышты.

59 §. Токтодулу глаголдор.

Глаголдордун төзөгөзине **-ба, -бе, -бо, -бө (-на, -не, -но, -нө)** деп кожулталар кожулуп, токтодулу глаголдор бүдүп јат (*барба, келбе, ичне, бичибей јат, баспай јат*).

Токтодулу глаголдор эдилге болбогонын ла болбозын көргүзип јат, темдектезе: 1) *Таадам качан да иш јок отурбаган.* 2) *Кен тон јыртылбас, кеп сөс бузулбас.*

339 таскаду. Кычырала, глаголдордун төзөгөзин аңылап береер. Токтодулу төзөгөзи канайда бүткенин жартагар. Глаголдордун өйин, јү-

зүннн база көргүзсөү. Карарта базылган глаголго аяру салаар; ненин учун экинчи бичилгенин жартагар.

Қарабаш араай турала, Қойлонын өдүктери жаар көрди: ол экинчи өдүгін жастанып алала, уйуктап қалған әмтир. Қарабаш аргазын **таппай**, бир әмеш турала, илмекте энезинин илип салған жетире көктөлбөгөн меелейлерин алды. Қойдың терезинен өткен жаан меелейлер Қарабаштың будына жарай берди. Ол меелейлерди будына кийип алала, түшпезин деп, қажықтарынан кендірле буулап алды.

Меелей сүрекей жылу әмтир. Қарабаш тонын да жетире кийбей, әжикти чала бектеп, төмөн, балдар жығылап жатқан жер жаар, жүгүрди. Же Қарабашқа бүгүн әнирде жығылаарға желишпеди. Тере меелей қарға өдүп, учында, тесте чилеп, көбө берерде, Қарабаштың онон ары барар аргазы торт жок болды. (Л. Кок.)

340 таскаду. Токтодулу төзөгөлү глаголдор бүдүріп, бичип алаар. Токтодулу кожулталардың алдыла чийүчек тартаар. Қажы ла сөскө қандый табыштан башталған кожулталар кошконоорды жартагар.

Ойно—ойнобо, тап—таппа; мойно, солы, бөли, бер, өөркө, ачын, ил, тургус, чап, теп, төк, корот.

341 таскаду. Божодылған букваларды тургузып, алдыла чийүчек тартып, бичигер. Кычырала, токтодулу глаголдордың согултазын көргүзип береер.

I. 1) Қызының сурағы энезинин жүрегине табарды. Энези ойто қаруу берерге сөс тап...ай қалды. Жаңыс ла қызы атанып арығ жортордо, көзинин жажын түжүргенин бил...ей қалған. (П. К.)
2) От Суула жаңыс өргөбө-қазанда жұртағымайт. Суу Отты өчүр...йт, От Сууны да курғат...йт. (Чөрчөк.)

II. Қачан да оройты...а, өйди қалас өткүр...е; баштап алған керегинди учына жетирбегенче ташта...а. Үредүде, иште шалыр бол...о. Бойын ару-чек бол: айылдың ичин жүдат...а, кийиминди кирлет...е. Тын табыштан...а, төрөөндөринге ле айылдаштарына чаптық эт...е. Улусла кезем, кату куучындаш...а.

60 §. Глаголдың кеберлери.¹

Глагол беш кеберлү болор: өйлү, молжу, жөпсинер, амаду ла жакылта.

Өйлү кеберлү глаголдор болгон әдилгени, болуп жатқан ла болотон әдилгени көргүзип жат, онын учун өйлү кеберлү глаголдор өйлөрлө кубулып жат, темдектезе: 1) *үренчик кычырган*, *үренчик кычырды*; 2) *үренчик кычырып жат*; 3) *үренчик кычырар*.

Молжу кеберлү глаголдор қандый бир әдилгенин болгон,

¹ «Наклонения» деген терминди алтай тилде «кеберлер» деп адап жат.

болотон эмезе болбойтон аргазын ла аялгазын көргүзип јат, темдектезе: *барза, чыкса, көргөжсин*.

Јөпсинер кеберлү глаголдор кандый бир эдилгенин болорына јөпсингенин, болзын деп күүнзегенин ле амадаганын көргүзип јат, темдектезе: *келгей, көргөй эди*.

Амаду кеберлү глаголдор кандый бир эдилгени бүдүрерге амадап турганын көргүзип јат, темдектезе: *барарга, көрөргө, үренерге*.

Јакылта кеберлү глаголдор болзын деп сурап эмезе жакарып турган эдилгени көргүзип јат, темдектезе: *Ару-чек бол, чачынды тарап ал, карманында јаантайын колплат ла тарап бар болзын*.

Молју, јөпсинер, амаду ла јакылта кеберлү глаголдор өйлөрдүн кожулталарын алынбай јат.

342 таскаду. Кычырала, глаголдордын кеберлерин көргүзип, оморды мынайда ээчий-деечий чыгара бичип алаар: озо баштап өйлү кеберлү глаголдорды, онын кийининде—молју кеберлү, јөпсинер кеберлү, амаду ла јакылта кеберлү глаголдорды.

1) Ада-эненнинг сөзине уккур бол. 2) Солун машинанын бүдүмин билип аларга үренер керек. 3) Тышкары жүргенде, јаан улуска јол бер. 4) Сеге улус сурак берзе, каруузын чокум айдып тур. 5) Эмдиги үренчиктер чыдап желзе, Айга учуп барарлар. 6) Јүрүмде уурлар болгожын, јенип чыгат комсомол! 7) Айдар айылына отпускка јанарга белетенди. 8) Јараш јазалду јай келгежин, јакшы амырап алгайым.

61 §. Глаголдын өйлөри.

Өйлү кеберлү глаголдор үч өйлү: тургуза өй (*бичип јадым, каткырат*), өткөн өй (*бичидим, бичиген*), келер өй (*бичишим*).

Тургуза өйдин глаголдоры эдилге ол керегинде айдып турар тушта өдүп јатканын көргүзет, темдектезе: 1) *Үредүчи куучындап јат*. Тургуза өй көп сабазында **јат** деп болушчы глаголду колболу глаголло айдылар: *учуп јат, бичип јат*.

Тургуза өйдин глаголдоры јаантайын болотон ло узак өдөтөн эдилгени көргүзөр аргалу, темдектезе: 1) *Өйлөр өдөт, өйлөрлө кожо үйелер солынат*. 2) *Школдо мен алтынчы јыл үренип јадым*.

Тур, жүр, отур деп глаголдор тургуза өйдө -у, -ү, -ы деп кожулталар алынып јат: *туру, жүрү, отуры*, арткан глаголдорго андый кожулталар кожулбас.

Јат деп глагол тургуза өйдө *јадыры* деп кеберлү болор, темдектезе: *Кобы-јукти эдектей кожонло барып јадырым*. (И. Ерош.)

Глаголдын тургуза өйи -ат, -ет, -от, -өт, -йт деп

кожулталардын болужыла бұдүп жат, темдектезе: *барат*, *кичеенет*, *ойнойт*, *мызылдап турат*.

Бар, *кел* деп глаголдор тургуза өйдө (*барат*, *келет* деп кебериле коштой) база башка кеберлер алынып жат, темдектезе: *бар*—*барадыры*, *браадыры*, *браат*, *браады*; *кел*—*келедидири*, *клеедидири*, *клеет*, *клееди*. Бу глаголдордын башка-башка кеберлери түңей учурлу болор: эмди ле өдүп жаткан эдилгени көргүзөр.

Өткөн өйдин глаголдоры эдилге ол керегинде айтканынан озо өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Ада-энелер жуунга келди* (бүгүн, кече). 2) *Пионерлер металлолом жууган* (кече, былтыр).

Өткөн өй эки бұдүмдү: 1-кы өткөн өй *-ды*, *-ди*, *-ты*, *-ти* деп кожулталу болор, темдектезе: *алды*, *көрди*, *чыкты*, *жетти*; 2-чи өткөн өй *-ган*, *-ген*, *-гон*, *-гөн*, *-кан*, *-кен*, *-кон*, *-көн* деп кожулталу болор, темдектезе: *алган*, *көргөн*, *чыккан*, *жеткен*.

1-кы өткөн өйдө турган глаголдор жаны жуукта болгон эдилгени көргүзүп жат, онын учун баштапкы өткөн өй учурыла тургуза өйгө жуук болор, темдектезе: *Күн кыскарды*, *күс жедип келди*.

2-чи өткөн өйдө турган глаголдор эдилгенин бүткенинен бери канча кире өй өткөнү билдирбей турганын көргүзөт, темдектезе: *Онынчы күнде корон соок келген*. *Бастыра жер калын тошло бүркеле берген*. (Чөрчөктөн.)

Келер өйдин глаголдоры эдилге ол керегинде айткан кийининде болотонун көргүзүп жат, темдектезе: *Кышты ээчий жай келер*, *Алтай үсти чечектей берер*.

Келер өй база эки бұдүмдү: 1-кы келер өй *-ар*, *-ер*, *-ор*, *-өр*, *-ыр*, *-ир*, *-р* деп кожулталу болор, темдектезе: *кычыар*, *жерер*, *ойноор*, *көрөр*, *коркыр*, *бөлиир*, *сүйр*. 2-чи келер өй *-атан*, *-етен*, *-отон*, *-өтөн* (*-йтан*, *-йтен*, *-йтон*) деп кожулталу болор, темдектезе: *баратан*, *келетен*, *соготон*, *көрөтөн*; *кайлайтан*, *ойнойтон*, *өртөйтөн*, *эркелейтен*.

Өйин көргүзөр кожулталар колболу глаголдын болушчы глаголына кожулып жат, темдектезе: *учуп жүрөт*, *учуп жүрөдү*, *учуп жүргөн*, *учуп жүрөп*.

Өйлөрдүн кожулталары токтодулу да тззгөлү глаголдорго кожулып жат, темдектезе: *барба-йт*, *барба-ды*, *келбеген*, *келбе-йтен*. Же 1-кы келер өйдин кожулталары (*-ар*, *-ер*, *-ор*, *-өр*, *-р*) глаголдын токтодулу тззгөзине кожулганда, бу кожулталары *-с* деп кожултала солына берет, темдектезе: *барар*—*барба-с*, *кичеен-ер*—*кичеенбе-с*.

Ажарулар. 1. Тургуза өйдин глаголдоры келер өйдө быжула болотон эдилгени көргүзөр аргалу, темдектезе: *Мен эртен городко барып жадым*.

2. Башка-башка өйлөрдө турган глаголдорло кожо *эмтир*, *болуптыр* (*болгон*), *эмей* деген сөстөр турар, темдектезе: *Жети жылдын туркунына*

мында көп кубулталар болгон **эмтир**. Журт жаанап, там ла элбеде жайылып барган **болуптыр**. (А. Коп.) Же **эмтир**, **болуптыр** деп сөстөрдүн **-тыр**, **-тир** деп кожулталары өскө дө глаголдорго кожулар аргалу, темдектезе: **үрентир**, **көрүйнтир**, **мантаптыр**, **талдап алыптыр**.

3. Келер өйдүн глаголдоры тургуза да өйдө өдүп жаткан эдилгени көргүзүп жат, темдектезе: 1) **Бөрүнүн ачабын кажы ла кижибилер**. 2) **Учуралдан учуралга эткен иш учурлу болбойтон**.

2-чи келер өйдүн глаголдоры өткөн өйдө болгон эдилгени көргүзөр аргалу, темдектезе: **Ол тушта сенин жаражыңды мактайган кижчи чыкпайтан**. Ондоп болбос кеең чүмүңди чүмдөп кепке **баспайтан**. (П. К.)

343 таскаду. Кычырала, өйлү кеберлү глаголдорды ла олордун өйүн көргүзүп береер. Карарта базылган сөстөрдүн үндү табыштарынын чын бичилерин жартагар.

I. 1) Суузардан агаш аразынын оок аңдары ончозы коркып жат. 2) Бабырганның колы-будынын ортозынча тере тартылып калган. Бабырган учканда, ол тере, парашют чылап, оны кейде тудуп жат. 3) Кажы жерде мешкелер өзөтөнүн жаанам өлөнүнн жыдынан билетен.

II. Агаш аразына барзан..

Анда аңдар **жүрүми** жерегинде

Ак карда история бичилет.

Аңчы кижчи оны кычырганда,

Агаш аразында **жүрүмди** билет.

Ак **бөрүктү** төнөш төзинен

Агас **күлүк** жолун баштаган.

Какпак таштын алдынан

Кара киш мантап барган.

Кылчыр көстү койонок

Кырлан **ажыра** мантаптыр.

Тоодон артпас токтонок

Торлооны бого тудуптыр.

Жылбындууш кулугур **түлкүчек**

Жыраалар ортозында жемзенген.

Улып, улып, ач **бөрүлөр**

Узак тайгадан **түшкүлеген**.

Тойынбас тарал мөш бажында

Тобого токтоптоп **соодонот**.

Байбак мөштин тазылында

Тийин ажанып **отурат**.

Агаш аразына сен барзан,

Аңдар бичиген бичик кычырарын.

Ар-бүткеннин **жүрүмин** көрүп,

Алтай жеринин байлыгын билерин.

(Ж. Кыдыев.)

344 таскаду. Кычырала, глаголдордын бйлөрүн көргүзүп, учурын жартагар. Эрмектерден озо баштап тургуза бйдө турган глаголдорды чыгара бичип алаар, оного өткөн бйдө лө келер бйдө турган глаголдорды бичигер.

1. Чуйдын трактынан чыгып, бис Жүстүт деген суунун күйүнө келип кечтис. Мында агаштаң болгой төгөш тө жок эмитир. Сууны жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскүлөп жатканы көрүндү. Олордын өндөрү де, бүрлери де сүрекей чичке болуптыр. Мындый ок талдар Курайда өзүп жат...

Жүстүттү жакалай өскөн талдардын чырбаалдары колболыжып, кижини өдүп болбогодый турат.

Айдарда, бу жерде өзүм өзөр аргалу. Мындагы кыштын соогу өзүмнүн өзөгүн тонурбай жат... Көрөрбөр, келер жылда бастыра колхозчылар тураларынын жаңына мындый агаштарды отургузуп алар. (А. Кол.)

II. 1) Кайда да анда, ыраак жокто, турналар куркулдажат. 2) Машиналардын күйүзү де анда отуруп алган улустун куучуны угулат. 3) Машинанын жаркынду оттору карануйды өрүмдөп клеетти. 4) Кышкыда одорлу жер бедреп көчөтөнү эмди астаар. 5) Озогу тушта кааза айылдар турган жерде агаштаң туткан жаан-жаан туралар төзөлгөн эмитир.

345 таскаду. Учундагы тунгак туйук табыштары үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, глаголдорды керектү өйгө тургузуп бичигер.

Сат — садар, садатан. Тут, түргендет, жап, тап, тургус, кес, төк, чык.

346 таскаду. Бичигер. Глаголдордун алдыла чийү тартаар. Глаголдор кандый кожулталар алынганын жартагар. Глаголдордун экиленген үндү де туйук табыштарын база жартагар.

1) Жаңы жыл жууктап клеетти. 2) Карабаш одын жаратан малтазын куруна кыстанып алала, кедери жалбакта картош-колу орозын каруулдаарга барды. 3) Өскүргөн агаштар колхозтын садын да, ажын да корыыр. 4) Майма суу корум башту, калын жышту Чадрат тайганын элбек эдегинде жыраа агашка бүркеткен күрее кажаттын алдынан башталып чыккан. 5) Адучы карууна айдар сөсти таппады. 6) Бис сегис беристе кирелү жаан өзөкти жойу өттибис. 7) Жымжак жолло мен араайын жортуп брааттым. 8) Малчынын айылына жолой кирген, сени кымысла күндүлөөр. 9) Эртең тура жолго чыксаң, түк тарткан машиналар баргылаар. (Э. Палк.)

347 таскаду. Божодылган букваларын тургузуп, эрмектерди бичигер. Глаголдордун алдыла чийү тартып, кошкон буквалардын чын бичилерин жартап береер.

1) Кече салкын жорукчыларга удур соккон болгон, бүгүн десе алдынан өрө со...уп жат. 2) Кары кайылган жерде, кыска да болзо, жажыл боржон өлгөн түргөн ө...үп жат. 3) Төгнүн ары жаңында койлор маара...ат. 4) Буунтанын жаштын суузы бу...а

со...уп койгон. 5) Койлордын угын жарандыгар иш јакшы ө...ўп јат. 6) Онын бачым турарына иженбеген энези чоч...п, кайра бур...лды. 7) Айылчы эжикти чебер јабала, бөрўпин чупч...ды. 8) Чуйдын јолы чечекке курчат...ан корумды кезип, ыраак чўй...лет. (Л. Кок.) 9) Меринос укту кайлык койлор көп тўк ле эт берип јат.

348 таскаду. Кычырала, глаголдордын өйлөрин көргүзип береер. Карарта базылган кожулталар кандый кожулталар болгонын јартап береер.

I. Јолдо тоозын көдүрилет,
Кечүде суу чачылат:
Кичинек жуйругы јайылып,
Кулун салкынла јарыжат...

(С. Сур.)

II. 1) Эртенги коммунизм бүгүн билдирет. 2) Алтайдын кебери там јаранып, садтар өзөт, күрлер салынат. (С. Сур.) 3) Бу өйдө эки колхозчы бийик кырда тушташкылады. 4) Эңчейишкен Алтайдын туулары ээчий оны такып айдыжат. 5) Түрген Чамалдын шулмус суузын тар эжиктен өткүрип ийди. (П. К.) 6) Кышты јаска солып, озор тошту тенгисте чечек өскүрер. 7) Кайда да салкын шуулаган кожонгын чўйилтет. 8) Мындагы элбек јаландарла атту баштап ла мантаткам. (Б. Ук.) 9) Уй саачылар, бистинг энелер, сааган сўтти заводко тартар. (Б. Ук.) 10) Быштак сыгар, эјигей элер; бисти азырап, озор сўўнер. (Б. Ук.)

62 §. Тургуза, өткөн лө келер өйдин глаголдоры жүзүндерле кубулары.

Тургуза, өткөн лө келер өйдин глаголдоры жүзүндерле кубулып јат, темдектезе: 1) *мен бичип јадым*, *бис бичип јад- (ыб)ыс*; 2) *сен бичип јадын*, *слер бичип јадыгар*, *ол бичип јат*, *олор бичип јат (јадылар)*.

1-кы жүзүннинг кебери (*бичип јадым*) эдилгени куучындап турган кижии бойы эткенин көргүзип јат.

2-чи жүзүннинг кебери (*бичип јадын*) эдилгени куучындажып турган кижии эткенин көргүзип јат.

3-чи жүзүннинг кебери эдилгени куучындап та турган кижии эмес, оныла куучындажып та турган кижии эмес — үчинчи кижии эткенин көргүзип јат.

Тургуза, өткөн лө келер өйдин глаголдоры тоолорло кубулып јат, темдектезе: *барып јадым* (јангыс тоо) — *барып јадыбыс* (көп тоо); *бичип јадын* (јангыс тоо) — *бичип јадыгар* (көп тоо), *бичип јат* (јангыс тоо) — *бичип јадылар* (көп тоо), је 3-чи жүзүннинг глаголдоры көп тоонын кожулталарын алынбай да турар: *бичип јадылар* эмезе *бичип јат*.

Тургуза, өткөн лө келер ойдин глаголдоры жүзүндерле, тоолорло ончозы түнөй кубулып јат.

Ойлөр	Жүзүн-дер	Јаңыс тоо	Көп тоо
Тургуза ой	1-кы 2-чи 3-чи	мен иштеп јад-ым сен иштеп јад-ың ол иштеп јат	бис иштеп јад-(ыб)ыс слер иштеп јад-ыгар (аар) олор иштеп јат (ылар)
Өткөн ой	1-кы 2-чи 3-чи	мен иштеди- м иштеге(ни)- м сен иштеди- ң иштеге(ни)- ң ол иштеди иштеген	бис иштеди- (би)с иштеген ис слер иштеди- гер иштеген- игер (еер) олор иштеди (лер) иштеген (дер)
Келер ой	1-кы 2-чи 3-чи	мен иштеер- им иштейте(ни)- м сен иштеер- иң иштейте(ни)- ң ол иштеер иштейтен	бис иштеер- ис иштейтен- ис слер иштеер- игер иштейтен- игер (еер) олор иштеер (лер) иштейтен (дер)

1-кы жүзүнде јаңыс тоодо турган глаголдор **-ым, -им, -м**, көп тоодо **-(ыб)ыс, -(иб)ис, -быс, -бис** деп кожулталар алынат.

2-чи жүзүнде јаңыс тоодо турган глаголдор **-ың, -иң, -ң**, көп тоодо **-ыгар, -игер, -гер** деп кожулталар алынат.

3-чи жүзүнде јаңыс тоодо турган глаголдор кожулта алынбайт; көп тоодо **-лар, -дар, -дер** деп кожулталар алынат, је бу кожулталар јогынан да турар аргалу (өрөги таблицаны көр).

Көп тоодо 1-кы ла 2-чи жүзүндерде турган глаголдордын кожулталары кыскарта да айдылар аргалу: **-ыбыс** ордына **-ыс**; **-быс** ордына **-с** (**јадыбыс—јадыс, бардыбыс—бардыс**), **-ыгар** ордына **-аар, -игер** ордына **-еер** (**јадыгар—јадаар, келигер—келеер**).

Өткөн ойдин **-ган, -ген** деп кожулталары 1-кы ла 2-чи жүзүндерде јаңыс тоодо **н** табыжы јогынан да айдылар: **барганым—баргам, барганын—барган**.

Токтодулу төзөгөлу глаголдор жүзүндерле тегин төзөгөлу глаголдорло түнөй кубулып јат.

Жүзүнниң ле тоолордын кожулталарын колболу глаголдордын болушчы глаголдоры алынып јат.

349 таскаду. Таблицаны кычырала, өрөги берилген таблицага түндөп, жүзүнниң кожулталарын көргүзип береер.

Өйлөр	Јүзүн-дер	Ј а н ы с т о о	К ө п т о о
Тургуза өйі	1-кы	<i>мен иштебей јад-ым</i>	<i>бис иштебей јад-(ыб)ыс</i>
	2-чи	<i>сен иштебей јад-ың</i>	<i>слер иштебей јад-ыгар (аар)</i>
	3-чи	<i>ол иштебей јат</i>	<i>олор иштебей јат (ылар)</i>
Өткөн өйі	1-кы	<i>мен иштебеди-м иштебеге(ни)-м</i>	<i>бис иштебеди-(би)с иштебеген-ис</i>
	2-чи	<i>сен иштебеди-ң иштебеге(ни)-ң</i>	<i>слер иштебеди-гер иштебеген-еер</i>
	3-чи	<i>ол иштебеди иштебеген</i>	<i>олор иштебеди(лер) иштебеген(дер)</i>
Келер өйі	1-кы	<i>мен иштебез-им иштебейте(ни)-м</i>	<i>бис иштебез-ис иштебейтен-ис</i>
	2-чи	<i>сен иштебез-иң иштебейте(ни)-ң</i>	<i>слер иштебез-игер иштебейтен-еер</i>
	3-чи	<i>ол иштебес иштебейтен</i>	<i>олор иштебес(тер) иштебейтен(дер)</i>

350 таскаду. Қычырат, жүрет, туру, браат деп тургуза өйдин глаголдорын жүзүндерле кубултып, бичип алаар. Јүзүндердин кожулталарынын алдыла чийүчек тартаар.

351 таскаду. Браат деп глаголды 1-кы өткөн өйгө, клеет деп глаголды 2-чи өткөн өйгө тургузала, жүзүндерле кубултып бичигер. Јүзүндердин кожулталарынын алдыла чийүчек тартаар.

352 таскаду. Јалкуурба, јаратпа, бүктебе деп глаголдорды үч өйгө тургузып, жүзүндерле кубултып алаар. Кандый кожулталар кожуп, кубултканаарды јартап береер.

353 таскаду. Қычырала, глаголдордын тзбгөзин, өйлөрін, жүзүндерін көргүзип береер. Кожулталарынын чын бичилерін база јартагар.

1) Агаш-ташту Алтайда айга јуук андап жүрдим, алты ла тийин адып јандым. 2) Адабыс келди деп, балдары айтты, өрө турарга жүчтери јетпеди. 3) Баладан ала байларга иштегем, канча күчимди тегин бергем. (П. Қ.) 4) Торжественный берген сости чике ле јакшы бүдүрип жүреер. 4) Бистин чөрчөкти жүрүм эдип, ойгор партия, сен бүдүрдин! 5) Јайгыда мен көп бичиктер кычыргам. 6) Қырларды жерип, геолог-торго туштаарыс, малчынын ийделү кожонгын угарыс.

354 таскаду. Айдыжат, кичеенет, көргүзет, ойнойт деп тургуза өйдин глаголдорын јаныс тоодо үч жүзүнге тургузып, эрмектер бичигер.

Глаголдордын учунда турган тунгак туйук табыжының чын бичилерине аяру салаар.

355 таскаду. Ойлорин, жүзүндерин ле тоозын кубултпай, глаголдорды токтодулу тѳзѳгѳлү эдип, чийѳчек ажыра бичип алаар.

Кѳргѳзип јат—кѳргѳспей јат, сананат—сананбайт; албаданган, озологон, јендирттис, таптын, арыдаар, јалкууарарыс, ѳренер, табыштанатанаар, онтоор, андагылаар.

356 таскаду. Јүзүндердин ле тоолордын кожулталарын кожуп, бичип алаар. Қычырала, ѳйин, жүзүнн ле тоозын кѳргүзеер. Карарта базылган сѳстѳрдин чын бичилерин база јартагар.

1) Сен бистинг **колхозто** талдама кѳдѳчи, сени-бис канайып бѳжодор... (П. К.) 2) **Аймакка** јетире таг атла барар..., онон ары ѳренер јерге јетире машинала барар... (П. К.) 3) Мен эртен ыраак **јорукка** барып јад... 4) Ол эмди де Кичеемкејдинг сѳзин **кокурга** ла бодоп отурды. 5) Сен кайда да барып болбоз... 6) Уулынан араай сурады: «Сен уйуктап јад... ба, Кичеемкеј?» «Уйуктап болбой јад...» — деп, уулы айдала, **орыннын** ѳстѳне отурды. 7) Слердинг ѳренип келгенеерге сѳрекеј сѳўнип туру... 8) Кѳндѳлѳ уулым Кичеемкеј! Бу сен не болды...? **Су-кадык** јѳрѳ... бе? Айылынга ненин учун јанбай јад...? 9) Слер, эне, барып јакшы тыштан..., су-кадыгаарды, кѳчигерди алын... 10) Эне, слер эмеш јастырып јад... : мен мында ойноп јатканым јок, јаан керекке ѳренип јад... 11) Је мен слерди качан да таштабаз... (П. К.)

357 таскаду. Коры, бѳли, киле, унчук, болуш, удаба деп глаголдорды ѳч ѳйдинг бастыра кеберлерине тургузып, кѳргѳзѳ аайынча бичигер. Бичип алган глаголдордын кезигин башка-башка жүзүндерге тургузып, эрмектер айдып береер.

Коры—корып туру, корыйт—тургуза ѳй; корыды, корыган, корып турды — ѳткѳн ѳй; корыыр, корыйтан, корып турар — келер ѳй.

358 таскаду. 1-кы жүзүнннн солумазын 2-чи жүзѳнле солып, эрмектерди бичигер. Баштаачының жүзѳннн база солыгар.

1) Бис Кадынды кечире салынган темир-бетон кѳрди кѳрдис. 2) Мен койлорды ѳскѳ малчылардан коомой жабырбазым. 3) Мен јакшы ѳренерим, акту сѳзим айдып турум. 4) Бис сад ѳскѳрерис, тѳжѳмдѳ аш чачарыс. 5) Мен јангы машинаны јакшы билген болзом, оны ремонттоорго нѳкѳриме болужар эдим.

359 таскаду. Глагол-айдылаачылардын 3-чи жүзѳннн 1-кы жүзѳнле солып, эрмектерди бичигер. Глагол-айдылаачының жүзѳннн солыыр тушта ого келиштире баштаачынанг жүзѳннн база солыгар.

1) Ол онон ары бийик тууларды ажып, элбек јалангарды ѳдѳп, **мантадат**. 2) **Олор** айылдын эр јанындагы јаткан шир-

дектерге отурып алды. 3) Айылчылар қазан азатан қытқа кирип, җымжак диванга отурып алдылар. 4) Балдар җайына ла кулундарла уружып, оморды эмизер ойин, канайда кичеерин җакшы билгилеп алган. 5) Омор турналардын җуркулдашка-нын тындап, тенкейишкен обоолор турган җаланды аҗыктады.

360 таскаду. Скобкадагы глаголдорды келер ойго лә керектү жүзүндерге тургузып, бичигер.

1) Почтальон улуска көп солундар (*жетир*). 2) Эртен комсомолдор жуунда җаксы иштин эрчимин көдүрери керегинде суракты (*шүүш*). 3) Күн улабас ла (*үрел*), өлөңди капшаай (*обооло*) керек. 4) Алан анчадала җайлуга көчөрин тын (*сүү*). 5) Энези ол тушта колхозтын уйларын (*саап тур*), җаантайын Согонду җырдын ары җанында Марчалунын ичинде (*җайла*). 6) Слер ташту суулар (*кеч*), кайыр боомдор (*өт*).

361 таскаду. Келер ойдо турган глаголдорды эрмектердин учурына келиштире өткөн лә тургуза өйлөргө тургузып, бичип алаар. Жүзүндерин ле тоозын кубултпагар. Ойин көргүзер кожултанын алдыла чийү тартып, чын бичилерин җартагар.

Ажып брааткан кышкы күннин җаркынына карагайлардын курутып калган бүри каа-жаада мызылдап туратан. Салкын тымып, тенгери суйук чейдем ошкош жукачак булуттардан арчыла берер. Җаныс ла тенгеринин чике түбинде үч кичинек көөшпөк булут араай жылып браадар.

Сержант Арбаев окоптын ичине отура түжүп, касказын уштып, бажын кедейте салала, эки көзин шык јумуп ийер. Онын койу кабактары жуурылып, бүдүжинин арып-јобогоны иле билдирип турар. Ол кере ле түжүне, бинокльдон ло оптический прицелден көс албай, немецтердин окопторын шиндеер.

362 таскаду. Глаголдорды өткөн ойго, 1-кы жүзүнге тургузып, баштап салган куучынды онон ары көндүктирип бичигер.

Бис кече экскурсияга жүрдис. Школдон бис эртен тура чыгып бардыс...

63 §. Молју кеберлү глаголдор.

Молју кеберлү глаголдор кандый бир эдилгенин болотон эмезе болбойтон айалгазын көргүзип јат, темдектезе: 1) *Күн айасса*, балдар *экскурсияга барар*. 2) *Јарадына келип көргөзжис*, шилдий сууннын *јаражын!* (П. К.)

Глаголдордын төзөгөзине *-за*, *-зе*, *-зо*, *-зө*; *-гажын*, *-гежис*, *-гожын*, *-гөжис* деп кожулталар кожулганда, молју кеберлү глаголдор бүдет, темдектезе: *барза*, *үрензе*, *ойнозо*, *кожондозо*, *тушташса*, *јүргөссе*; *јангажын*, *ойногөжын*, *көрүшкежис*, *чыккажын*.

Глаголдордын төзөгөзи колболу болзо, молју кеберлү глаголдордын кожултазы болушчы глаголго кожулып јат, темдектезе: *көрүп турза*, *аҗыктап тургажын*.

2-чи өткөн өйдүн ле келер өйдүн глаголдоры болзо, *де-зе, болгожын, дегежин* деп глаголдорло кожо туруп, база молжу кеберлү глаголдор бүдүрөт, темдектезе: *барган болзо, келер десе, болужар болгожын, келген дегежин*.

363 таскаду. Кычырала, молжу кеберлү глаголдорды көргүзип, кожулталары кандый табыштан башталганын жартагар.

1) Жаңыс кижичыдабаза, эл-жон чыдаар. 2) Ат киштешсе — таныжар, кижичэрмектешсе — таныжар. 3) Алын туйгак кайда басса, кийин туйгак анда ок базар. (*Кеп сөс.*) 4) Эжикти кемде токулдадып ийерде, Адучы ойгонып келди. 5) Анаар келе-ле, көргөжин, суу тайгадан, күннинг бадыжын көстөп, ага бериптир. 6) Чабандар, жай болзо, тайгага чыгар, күс болзо, өзөккө түжер. 7) Күн айаза берерде, күдүчи кыштузун жазаарга атана берген. 8) Тан ыраакта кажайып ла келерде, аш кезетен улус бут бажында турды. 9) Машинаны чеберлезе, ол узак та, жакшы да иштеер.

364 таскаду. Молжу кеберлү глаголдор бүдүрүп бичигер.

Јаран — јаранза, јарангажын, јаранарда; божот, отоп жүр, токтобо, кеч, жүрүш, көрүп ий, сүүнгиле, бас, эрик, эрмектен, угуп ал.

64 §. Молжу кеберлү глаголдордын жүзүндерле кубулары.

Јаңыс тоо

- 1-кы ј. *мен барза-м*
- 2-чи ј. *сен барза-н*
- 3-чи ј. *ол барза*

Көп тоо

- би барза-быс*
- слер барза-гар*
- олор барза*

-за, -зе, -зо, -зө (-са, -се, -со, -сө) деп кожулталу молжу кеберлү глаголдор жүзүндерле үндү табышка токтогон өйлү кеберлү глаголдорло түней кубулып јат: 1-кы жүзүндө жаңыс тоодо **-м**, көп тоодо **-быс**, 2-чи жүзүндө жаңыс тоодо **-н**, көп тоодо **-гар** деп кожулталар алынар, 3-чи жүзүндө жаңыс та, көп тоодо кожулта јок турар (62 §-тагы таблицаны көр).

Ајару. 1. Өткөн лө келер өйдө турган глаголдорго **-да, -де, -до, -дө (-та, -те, -то, -тө)** деп кожулталар кожулганда, эдилгенин өйлө колбулу ай-алгазын көргүзөт глаголдор бүдүп јат, темдектезе: 1) *Адынын төрт туйгагынын алдынан буркурап турган ак кумак өксөп келген күнге јаркындаларда, Оскүс-Уулдын адынын туйгактарынан мөңүн кумак чыгып тургандый болды. (П. К.)* 2) *Уулы јанып келерде, карган энеси сүрекей сүйүнгөн.* Бу глаголдорго 1-кы ла 2-чи жүзүннинг кожулталары **-да, -де, -до, -дө (-та, -те, -то, -тө)**

деп кожулталардын алдына туруп кожулат, темдектезе: *мен турар-ым-да, бис турар-ыс-та; сен турар-ың-да, слер турар-ыгар-да.*

365 таскаду. Ойлү ле молју кеберлү глаголдорды көргүзип береер. Молју кеберлү глаголдордын жүзүнүн ле тоозын база көргүзеер.

1) Үредүни божодып ийзебис, лагерьге амырап барарыс. 2) Јазап сананар болзон, ижинг де јакшы болор. 3) Јарадынга келип көргөжин, шилдий суунгын јаражын! (П. К.) 4) Күн айаза берген болзо, бис кузуктап барар эдис. 5) Јалбагынан јатсан, күн де орой чыгар. 6) Балыктап билбес болзон, суу чайбалтпа. 7) Үренип алзам, төрөл колхозыма барып иштее-рим. 8) Јашөскүримнинг јыргалын көргөмдө, јараш чечекке мен курчададым. (П. К.)

366 таскаду. Скобкадагы глаголдорго молју кебердин кожултала-рын кожоло, керектү жүзүнге тургузып, эрмектерди бичигер.

1) (Јорт) — јол аларын, (јолугыш) — сөс угарын. 2) Јак-шыркабай (јүр), јакшы јолло барарын. 3) Бир катап (мекеле), экинчизин мекелеп болбозын. 4) Агын сууны кемеле (кечкен), кайыкты экүлеп бирге эжедис. 5) Керде-марда шокчылдар (табар), государствонын јөөжөзин, калганчы тамчы каным јо-голгончо, корулаарым! (П. К.) 6) Јол узун эмес, тап эдип јел-диртип (ий), айылга једип келгедий. 7) Қайдаар ла (көр): эбире балдар, табыш, каткы-кожон эмтир. 8) Јакшыга (ја-наш), јакшызы југар. 9) Алтындый ажыс (јайкан), албатым оны оморкоп кезер.

65 §. Јөпсинер кеберлү глаголдор.

Јөпсинер кеберлү глаголдор кандый бир эдилгенин боло-рына јөпсинип, ого күүнзегенин көргүзип јат, темдектезе: 1) *Эмелдү агаштын будагы эзин-салкынга ээлгей, эдискидий үнибис калык-јонго јайылгай.* 2) *Айга айланып јеткенисти јер-телекей кайкагай эди.*

Јөпсинер кебер глаголдордын төзөгөзине *-гай, -гей, -гой, -гөй (-кай, -кей, -кой, -көй)* деп кожулталар кожулып бүдет, темдектезе: *баргай, үренгей, орогой, көргөй, чыккай, өскөй.*

Јөпсинер кеберлү глаголдор жүзүндерле ойлү кеберлү гла-голдорло түнгей кубулып јат.

Јаңыс тоо

1-кы ј.	<i>мен иштегей-им</i>
2-чи ј.	<i>сен иштегей-иң</i>
3-чи ј.	<i>ол иштегей</i>

Көп тоо

<i>бис иштегей-ис</i>
<i>слер иштегей-игер (еер)</i>
<i>олор иштегей</i>

367 таскаду. Глаголдорды јөпсинер кеберге тургузып, бичип алаар. Јөпсинер кебердин кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Јаран — јарангай; озоло, өскүлө, ак, кичее, јынгыла, кемзин, тооло, төк.

368 таскаду. Кычырала, јөпсинер кеберлү глаголдордын јүзүнүн ле тоозын көргүзип береер. Карарта базылган сөстөрдүн чын бичилерине ајару салып, база јартап береер.

1) Қойлорды мен **тоологойым**, сен **кураандарды** чеденге сугуп сал. 2) Нөкөринге **болужарга** турган болзон, болушкай-ын. 3) Омок бистин кожонгыс Алтайыска **јайылгай**. 4) Түжүмдү бүткен ажысты өмөлөжип **јуугайыс**. 5) «Қарган өрөкөнди арытканча, слер **барып келгейеер**» — деп, эјем бисти **сууга** ијди. 6) Москвада јүрүп көргөнин юнаттар биске **куучындагай**. 7) Көс јетпеске шунуп барарга, **көөрөм санаалар** амыр бербейтен. (А. Ад.)

66 §. Амаду кеберлү глаголдор.

Кандый бир эдилгени бұдүрерге амадап турганын көргүскен глаголдорды амаду кеберлү глаголдор деп айдар. Амаду кеберлү глаголдор 1-кы келер өйдин глаголдорына **-га, -ге, -го, -гө (-ка, -ке, -ко, -кө)** деп кожулталар кожулып бүдет: *аларга, келерге, ойноорго, көрүп јүрерге, баспаска, мендебеске*.

Амаду кеберлү глаголдор эрмекте јүзүндердин кожулталарын алынбай турар, темдектезе: *мен барарга, бис барарга; сен барарга, слер барарга; ол барарга, оlor барарга*.

Амаду кеберлү глаголдор өйлү ле молју кеберлү глаголдорло кожо турар аргалу, темдектезе: *барарга **јат**, учарга **турды**, билерге санан**за**, келерге тур**за**, уйуктаарга **јатса**, көрөргө кел**гежин***.

Амаду кеберлү глаголдор эрмекте глагол-айдылаачыны јартап, айалпа болуп турар, темдектезе: 1) *Тан текии јарыгалакта Эртечи ишке барарга мендеди*. 2) *Төрөл колхсзын байгызарга Эмилчи эрчимдү иштеген*.

Амаду кеберлү глаголдор өйлү кеберлү глаголдорло кожо туруп, эрмекте айдылаачы да болор, темдектезе: 1) *Мен баян ойноорго турум*. 2) *Изјде бутка резиновый өдүк **кийерге јарабас***.

369 таскаду. Амаду кеберлү глаголдор бұдүрип, бичип алаар. Кошкон кожулталардын чын бичилерин јартап береер.

Тут — тударга, кел — келерге; сүү, шүү, коры, бөли, мөрөйлөш, болуш, барба, тап, сук, мендебе.

370 таскаду. Кычырала, глаголдорды тартагар: кандый кеберлү глагол, кандый кожулталар алынган. Амаду кеберлү глаголдордын кожулталарын төзөгөзинен чийүчек ажыра бөлип, чыгара бичип алаар.

1) Жаан улуска жаантайын болужып жүр. Тон кийип аларга, тепкиш өрө чыгарга, уур неме апарарга болужып тур. Кичи жыгылган болзо, турарга болуш. Карган улуска, кичинек балдарга жол кечерге болуш. Болуш сураган кичиге болушпаска болбос. 2) Кичи бойынын ижин сүүзе, оны жилбиркеп этсе, оны бүдүрерге де жеңил болор. 3) Советский улус албатынын текши жөөжөзүн жаантайын чеберлеп жат. Олор государственный ла колхозный жөөжөнү үрөбөскө, оны көптөдөргө, байыдарга жөмөжөт. Бу керекке жаан болушты анчадала комсомолдор жетиргилейт.

371 таскаду. Кычырала, глаголдордын кеберин тартагар. Олордын кезигиле эркектер тургузып бичигер.

Учарга, артпаска, билип аларга, жааназа, үренип божозо, жарангай, өңжигей, жаратсын, иштейли, көргөжин, иштеерде, төзөлөр, көптөдип жат.

67 §. Жакылта кеберлү глаголдор.

Жакылта кеберлү глаголдор сурап эмезе болзын деп жакарып турган эдилгени көргүзүп жат, темдектезе: *Жаңгы үйе шыра билбезин. Адалар айылда амыр отурзын!* (А. Ад.)

Бастыра глаголдордын төзөгөзи бойынын учуры жанынан жакылта кеберлү глаголдорго желижип жат, темдектезе: *ал, бер, анда, айдып бер, жалтанба.*

Жакылта кеберлү глаголдор 2-чи жүзүннүн учурын алынып жат: *сен бар, кел, үрөн, мендебе.*

Жакылта кеберлү глаголдор жүзүндөрлө кубулып жат, же 1-кы жүзүнү жакылта учурлу болбой, жөпсинген ле кычыру эткен учурлу боло берет, темдектезе: *мен барайын, бис баралы* эмезе *баралык.*

Жаңгыс тоо	Көп тоо
1-кы ж. <i>мен бар-айын</i>	<i>бис бар-алы (бар-алы-к)</i>
2-чи ж. <i>сен бар (бар-зан)</i>	<i>смер бар-ыгар (бар-загар)</i>
3-чи ж. <i>ол бар-зын</i>	<i>олор бар-зын (дар)</i>

1-кы жүзүндө көп тоодо жакылта кеберлү глаголдын **-алы**, **-ели** деп кожулталарынын калганчы үндү табыжы түжүп, көп тоонун кожултазын алынар аргалу: *бис баралы — баралдар, көрөли — көрөлдөр* эмезе олорго **к** деп туйук табыш кожулар аргалу: *бис баралы — баралы-к (тар)*; 2-чи жүзүндө жаңгыс тоодо кожулта алынбай да турар эмезе **-зан** деп

кожулта алынып турар: *тур, турзан; чык, чыксан*; көп тоодо
ойлү кеберлү глаголдор чылап ок *-ыгар, -гар (-аар)* деп
кожулталар алынар: *барыгар, барзагар (бараар)*. 3-чи жүзүн-
де жаңыс тоодо *-зын, -зин (-сын, -син)* деп кожулталар алынат,
је бу ла кеберине көп тө тоонунг кожултазы кожулар: *барзын-
дар*.

372 таскаду. *Кайылат, ойнобо, уча берер* деп глаголдорды жүзүндерле
кубултаар. Бичинр тушта кожулталарынын алдыла чийү тартаар.

373 таскаду. Кычарала, глаголдордунг кеберлерин көргүзип берер.
Жакылта кеберлү глаголдор кандый жүзүнде турганын көргүзээр.

I.

Поэттен шоркырап суу сурады:
«Улгерингнинг мен чечени болойын,
Санаа-шүүлтенгнинг терени болойын,
Улгеринге кирип, жалтырайын».

(С. Суразков.)

II.

Јабага малыс ат јеткен,
Јалын сыймап минели.
Јайзангар жаңы базылган,
Јайым јакшы ойнойлы.

(Албатынын кожоны.)

III.

Сибирь, сен чечекте, мактал.
Амыр иш-јолыс макталгај.
Россиянынг сүүген кызы деп,
Сени албатыс адагај.

(Кожон.)

IV.

Оино, оино, топшуурым,
Унинг улай угулзын!
Өмө-јөмө ижибис
Элде-јондо макталзын!

(Албатынын кожоны.)

V.

Амыр-энчү бистинг ижисти
Амыргыдый унингле мактазан.
Ыраактагы нөкөрлөристи
Ырысту жүрүмге кычырзан.

(Л. Кокышев.)

374 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөрдүн кеберин ле учурын түндештирип, олордын кажылары жакылта кеберлү, кажылары молжу кеберлү, жартагар. Жакылта кеберлү глаголдордун алдыла чийү тар-тып, эрмектерди бичип алаар.

1) Ажанар алдында колынды самындап жунарын ундыба. Столдо түс **отур**, кедейбе, керилбе, столго жатпа, чаганактанба, буттарыңды кыймыктатпай тур. Мендебей, табыштанбай ажан, курсакты жакшы чайнап жи.

2) Жүзүн-жүүр сырга, жүстүк, жинжи кийерге **жилбиркебе**. Кийининг баалу бөстөн эмес, тегин ле бөстөн **болзын**, же сен оны ару тудуп, кичееп, чеберлеп **кийип жүрзөн**, ол жараш көрүйнөр.

3) Укпай эмезе билбей калган **болзон**, «Калак, мен укпай калдым» эмезе «Мен билбей калдым, такып **айдып берзеер**» деп сура. Сенен **сурабаган болзо**, жаан улустын куучылыгына киришпе.

375 таскаду. Глаголдорды бастыра кеберлерге тургузып бичигер: үч өйдүн ле жүзүннүн кеберлерине: молжу, жөпсинер ле амаду кеберлерге.

Ажыкта, бириктир, тындап жүр, чугулдаба.

68 §. Глаголдордун кубуларынын таблицы.

I. Өйлү кебер

Тургуза өй

Жаңыс тоо		Көп тоо	
1 j. мен бичип	жадым	бис бичип	жад(ыб)ыс
2 j. сен бичип	жадын	слер бичип	жадыгар
3 j. ол бичип	жат	олор бичип	жат (жадылар)
	учадым		учад(ыб)ыс
	учадын		учадыгар
	учат		учат

Келер өй

Жаңыс тоо		Көп тоо	
1 j. мен бичиirim	учата(ны)м	бис бичиир(иб)ис	учатан(ыб)ыс
2 j. сен бичиiriң	учата(ны)ң	слер бичиiriгeр	учатаныгар(аар)
3 j. ол бичиир	учатан	олор бичиир(лер)	учатан(дар)

Өткөн өй

Жаңыс тоо		Көп тоо	
1 j. мен бичип	жаттым бичиге(ни)м	бис бичип	жатты(бы)с бичиген(иб)ис
2 j. сен бичип	жаттын бичиге(ни)ң	слер бичип	жаттыгар бичигенигер(еер)
3 j. ол бичип	жатты бичиген	олор бичип	жатты(лар) бичиген(дер)

II. Молју кебер

Јаңыс тоо		
1 j. мен барзам	барар болзом	барган болзом
2 j. сен барзан	барар болзон	барган болзон
3 j. ол барза	барар болзо	барган болзо

Көп тоо		
1 j. бис барзабыс	барган болзобыс	барар болзобыс
2 j. слер барзагар	барган болзогор	барар болзогор
3 j. олор барза	барган болзо	барар болзо

III. Жөпсинер кебер

Јаңыс тоо			
1 j. мен баргайм (барайын)	баргай эдим	барар эдим	
2 j. сен баргайың (баргайзың)	баргай эдиң	барар эдиң	
3 j. ол баргай	баргай эт (эди)	барар эди	

Көп тоо			
1 j. бис баргай(ыб)ыс	баргай эдис	барар эдис	
2 j. слер баргайыгар	баргай эдигер	барар эдигер	
3 j. олор баргай(лар)	баргай эт (эдилер)	барар эди	

IV. Амаду кебер

Јаңыс тоо		Көп тоо	
1 j. мен	} барарга	бис	} барарга
2 j. сен		слер	
3 j. ол		олор	

V. Якылта кебер

Јаңыс тоо		Көп тоо	
1 j. мен барайын		бис баралы(к)	
2 j. сен бар(зан)		слер барыгар (загар)	
3 j. ол барзын		олор барзын	

376 таскаду. 68-чи §-тагы таблицаларды кычыраар. Ол таблицаларла тузаланып, *кӧч* деп глаголды кубултып береер.

377 таскаду. *Кӧчпӧ* деп токтодулу тӧзӧгӧлӧ глаголдын кубуларын таблица эдип кӧргӧзеер.

378 таскаду. 68-чи §-тагы таблицаларды ла бойоор тургускан таблицаларды тӱнгдегер: *ӧйлӧрлӧ* кандый глаголдор кубулып жат, кандыйлары кубулбай жат; олоор *ӱзӱндерле* канайда кубулып жат, кӧргӧзеер.

379 таскаду. Глаголдордын алдыла чийӱ тартып, эрмектерди бичигер. Кычырала, глаголдорын толо ылгап береер. 5-чи эрмектеги сӧстӧрдиги букваларын адап, темдектеп турган табыштарын айдып береер.

1) Кижиге эн ле јаан сӱӱнчини ле ырысты иш берип жат. 2) Сӱт керегинде билерге турган болзогор, Вольпердинг «Кайкамчылу суйук неме» деген бичигин кычыраар. 3) Сӱт ачыза, оны жылыдып ла ийзегер, ол иртпектеле берер. 4) Витаминдерди улус озо ло баштап сӱттен тапкан. 5) Жагыдан табылган кажы ла витаминди алфавиттин баштапкы букваларынын адыла адаган: А, Б, С, Д ле оного до ары. Анайда, витаминнин азбуказы боло берди. 6) Сӱтте эн ле кӧп витамин А ла Д.

ӰРЕНГЕНИН КАТАП КӦРӦР ТАСКАДУЛАР.

380 таскаду. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Олордын алдыла чийӱчек тартала, чын бичилерин жартагар. Тӧрт глагол талдап алала, толо ылгап береер.

Иш — кижининг *ӱрӱмнинг* тӧзӧгӧзи. Иш анчадала советский улуска жаан сӱӱнчи эжелет. Кажы ла кижининг бойынын Тӧрӧлине, албаты...ына чындык болгонын ижиле кӧр...ӱзип жат. Кижининг билгири ижининг, эткен керектерининг кӧр...нет.

Иштинг озочылдары бӱд...рип турган ижин сӱӱп, оны кӱӱнзеп бӱд...редилер. Иш јокко олоор отур...п та бол...ос. Кижининг иштеп турган јери јаран...ырып турган эмес, кижининг ол јерди јаран...ырып жат.

Бистинг јашӧскӱрим кандый ла ишке к...нзеп барат.

Јашӧскӱрим Комсомольск-на-Амуре город...ы, Московский метрополитенди, Братский ГЭС-ти ле коммунизм...н ӧскӧ дӧстройкаларын бӱ...ӱрерде эткен героический ижининг магы телекейге јарлал...ан.

381 таскаду. Берилген сӧстӧрлӧ куучын тургузып, бичип алала. Кычырала, карарта базылган глаголдорын толо ылгап береер.

Баштапкы кар.

Эртен тура, мен, тышкары, чык. Кӧстӧр, јум, бойым да, билбей, кал. Ак, кар, кижининг, кӧстӧр, кылбык, тур. Ончо, неме,

мындый, жараш, бүдүм, болгон, мен, качан, да, **көрбө**. Кай-
даар, ла, көрзө, ак, бол. Jer, туралар, үсти, агаштар, ончо,
ак, жууркан, жабын, јат. Анчадала, агаштар, жараш, көр. Агаш,
кажы, ла, будак, ак, јун, кар, јат. Мен, узак, турба, бастыра,
бойым, ак, бол, бер.

Удабай, берди, күн, айаза. Бис, чанак, чана, конёк, јыңыла.

382 таскаду. 1) «Улу Октябрьдын байрамына бис канайда белетенип турус» эмезе «Улу Октябрьдын байрамын бис канайда байрамдадыс»; 2) «Күскиде агаш аразында»; 3) «Калганчы пионерский сборды бис канайда өткүрдис» деп темалардын бирүзине јаан эмес сочинение бичигер. Бичиңир тушта башка-башка кеберлү глаголдорды тузаланыгар.

Э Р Е Н И С .

69 §. Эренгистин учуры ла грамматический темдектери.

Глаголдын ла јарталгыштын учурын алынган глаголдын кеберин эренгис деп айдар, темдектезе: **азыраган мал, иштеер улус, ойнойтон балдар, бышкалак аш, јигедий курсак.**

Эренгисте глаголдын өйлөринин жебери бар, темдектезе: **јренген балдар, кезер аш, бузулбас најылык, жарыжатан аттар; јангалак айылчы, кычыргадый бичик.**

Эренгис, јарталгыш чылап, кандый? деп суракка жаруу берип, предметтин эдилгеле колбулу темдегин көргүзип јат. Түндөгө: 1) **Чапкан** (эренгис) **өлөң кургај берди. Көк** (јарталгыш) **өлөңди койлор јуди.** 2) **Колхоз** **јарыжатан** (эренгис) **аттарды бајка тутты. Кадынды кечире** **темир-бетон** (јарталгыш) **күр салынды.**

А јаруу. Эренгистер бойы алдынан јартаачы сөстү болор аргалу, темдектезе: 1) **Туулардан аккан суучак турбинаны кыймыктатты.** 2) **Элен чакка бузулбас** **јлгери албаты-јонго јайыла берди.** (С. Сур.) Јартаачы сөстү эренгистерди јайылган эренгис деп адаар.

383 таскаду. Кычырала, эренгистерди көргүзип, олоордо глаголдын ла јарталгыштын кандый кеберин ле учуры барын јартагар. Эренгистердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

1) Амадаган иш тебүлү өдөт. (А. Ад.) 2) Аш салатан јалангар күчтү тракторды сакиды. 3) Ырысту өйдөги албаты сананып таппас иштер бүдүрди. 4) Кату бүткен чырайыңды јажыл торкодон јымжак эттин. 5) «Аңчы, аңчы, сен аткадый бөрү жүрдим, экү барып адалык» — деп, боро кушкаш јайнады. (Чөрчөк.) 6) Учар куштын уязы — узун агаш бажында. (Кожон.) 7) Өлөң чапкадый улус чалгы тутты, өлөң јуугадый улус айрууш алды. 8) Айткан сөс — аткан ок. (Кен сөс.)

384 таскаду. Кычырала, эренгистерди ле оморды жартап турган сөстү көргүзүп береер. Жайылган эренгистерди чыгара бичип алаар.

I. 1) Күнге күйген чырайы күлөрдий өңдү көрүнөт. 2) Жаңы бүткөн темир жолдон паровозтун үнү угулат. (Е. Чап.) 3) Советский албатынын бүдүрөр ижи улу планда иле жарталган. 4) Эмдиги өйдүн жийттери телекей кайкагадый керектер эдет. 5) Кой кабырган Эркедей депутатка тууду. 6) Кыжына жигедий курсагын барбак куйрукту боро тийин амыр жокко кичееп жууду.

II. 1) Билер кижиге бир сөс, билбес кижиге мун сөс. 2) Антарылбаган жар жаман, айдышпаган жоп жаман. 3) Унчукпас ийтке туттурарын. 4) Аткан кижиге онын көрөтөн.

(Кеп сөстөр.)

70 §. Эренгистердин бүдери.

Эренгистер глаголдын өткөн лө келер өйлөрүнүн кеберин алынып бүдүп жат, темдектезе: **жайлаган кижиге, болушкан нөкөрүм, өткөн жол; барар жол, сугаратан чечектер, жалтанбас солдат.**

Эренгистер глаголдын төзөгөзине анылу кожулталар да кожулып бүдет: 1) **-галак, -гелек, -голок, -гөлдөк (-калак, -келек, -колок, -көлдөк)**, темдектезе: **курсагалак жер, баскалак бала; 2) -гадый, -гедий, -годый, -гөдий (-кадый, -кедий, -кодый, -көдий)**, темдектезе: **жарагадый иш, чапкадый өлөң, өскөдий чечек.**

Өткөн өйдүн кеберин алынган эренгистер тургуза да өйдүн учурын алынып турар, темдектезе: **чалып турган күн, быжып келген арыш, отоп жүргөн уйлар.**

Келер өйдүн кеберин алынган эренгистер база тургуза өйдүн учурын алынып турар, темдектезе: **учар куш, кычырар бичик, көктөнөтөн машина.** Мындый учуралда эренгистер келер өйдүн учурын жылытып, предметтин жаантайын болор темдегин көргүзүп турар, андый эренгистер учурыла жарталгышка жуук болор, темдектезе: **кычырар бичик, келер өй, көктөнөтөн машина.**

385 таскаду. Кычырала, эренгистердин кожулталарынын учурын лачын бичилерин жартаар. Бичирде ол кожулталардын алдыла чийү тартаар.

I. Кышкыда, жобылар карла жабылып калган өйдө, уйлар түжүнө ле фермада тургулайт. Фермада курсак эдетен кухня бар. Малга азырал белегейтен кухнядагы машиналарды электрический энергия иштедет. Уй саайтан машинанын болушыла уйды беш-алты ла минуттун туркунына саап ийедилер.

II. 1) Араай соккон жыбар-салкын «аш болор» деп шымыранат. 2) Сүттү отко изиткенде, оны ачыдатан ла үрейтен микробтор өлүп жат деп, баштап ла атту-чуулу французский

учёный Луи Пастер жартаган. 3) Агроном чыккалак ашту жаландарды иженгендү айкапта турды. 4) Жер кургай берерде, бис волейбол ойноор площадканы жалмап, кумак төккөдий жерлерге кумак төктис.

386 таскаду. Кычырала, эренгистерди көргүзеер. Токтой түжер темдектерди жартап береер. Жайылган эренгистердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичип алаар.

I. Бүгүн чыккан кызыл күн
Озогызынан жаркынду.
Бүгүн жүрген өскүрим
Озогызынан ырысту.
Мөш агаштын төзинег
Эптеп эткен топшуурым!
Ойноп жүрген жоныма
Ойно, ойно, топшуурым!

(Н. Улагашев.)

II. Жаскы күнде эдетен
Жаагы талбас алтын күүк,
Жаш агаштын бүрлерин
Жайылта эткен алтын күүк.

(А. Модоров.)

387 таскаду. Кажы ла глаголдон озо баштап өткөн өйдүн кеберин алынган, онын кийининде келер өйдүн кеберин алынган эренгистер бүдүреле, жарталар сөстөр кожуп, бичип алаар.

К ө р г ү з ү. Эрке—эркелеген эне, эркелеер бала, эркелейтен эне.

Менде, изи, тооло, жайла, толы, жуу.

388 таскаду. Кажы ла глаголдон -галак, -гелек, -колок, -гадый, -кадый деп кожулталардын болушыла эренгистер бүдүреле, кыска эрмектер бичип алаар. Кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Кайыл, чык, жаран, ак, жаана, бијеле, семир, өртө, оот.

71 §. Эренгистер адалгыштарга көчөри.

Эренгистер, жарталгыштар чылап, адалгыштарга көчүп жат, түндегер: **Айылдап келген** улус колхозтын фермазыла танышты. — К а н д ы й? (улус) **айылдап келген** — эренгис. **Айылдап келгендерди** колхозтын озочылдары уткыды. К е м д и? — **айылдап келгендерди** — адалгышка көчкөн эренгис.

Адалгышка көчкөн эренгистер тоолорло, кубулткыштарла кубулар, жүзүндердин мензинер кожулталарын алынар аргалу, темдектезе: 1) **Малда иштеп тургандарга** жаан аяру салынат. 2) **Иштин, амырдын, ырыстын** ла наҗылыктын өйи келерин совет албаты ижиле жууктадат.

-галак, -гелек, -голок, -гөлөк (-калак, -келек, -колок, -көлөк) деп кожулталу ла -гадый, -гедий, -годый, -гөдий

(-кадый, -кедий, -кодый, -көдий) деп кожулталу эренистер глаголго көчүп, эрмекте айдылаачы болуп турар, темдектезе: 1) *Күн чыккалак, чалын түшкелек.* 2) *Мен ижимди божоткологым.* 3) *Јаанап келген балазы ада-энетине болушкадый.* Бу эренистер болушчы да глаголдорло кожо турар аргалу, темдектезе: 1) *Кырдын арка јанында кар кайылгалак болгон.* 2) *Күн ајаскадый болды.*

389 таскаду. Кычырала, эренистерди көргүзип береер. Адалгышка көчкөн эренистердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Олорго сурак тургузып, эренистердин кожулталарынан өскө база кандый кожулталар алынганын јартап береер.

1) Өскөн јеринин өлөңи јараш, баскан јеринин баргаазы јымжак. 2) Бирлик жүргендер бийлетпес, эптү жүргендер ээлетпес. 3) Эдердин эргеги ус, этпестин эрмеги ус. 4) Өмөлөшкөннинг өтпөңи көп, карамданганнын сөзи көп. 5) Озологоны от алар, кыймыктаганы кыр ажар. 6) Өскөн јерин өскөлөбөс, баскан јерин башкалабас. 7) Таң аткалак, улус уйкудан тургалак. 8) Балдар тобоонын бышкандарынан талдап, каламаларына салды. 9) Ол јакшы үренгедий бала болгон. 10) Мылтык алганы аңчы болды, салда алганы кырачы болды. (М. Чев.)

390 таскаду. Эренистерди адалгыштарга көчүрүп, кыска эрмектер тургузып бичигер.

К ө р г ү з ү. *Бышкан кјнкузук. Кјнкузуктын бышкандарын кезип алдыбыс.*

Јайылган чечек. Үренетен балдар. Түгенбес чөрчөк. Қызаргалак помидор. Түзеткедий јастыра.

391 таскаду. Кычырала, карарта базылган сөстөргө сурак тургузып, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп турганын јартагар. Олордын бүдүмн база ылгагар: төзөгөзин ле сөс кубултар кожулталарын көргүзип береер.

1) Аткыр уул аң өлтүрер, **атпас** уул аң үркидер. 2) Аткырдын огы алтан кулаш, **атпастын** огы алты кулаш. 3) **Чыккан** јери чын алтындый, бүткен јери бүдүн алтындый. 4) Учуры **јакшыны** угарга јакшы, кебери јарашты көрөргө јакшы. 5) Јаражын кайкабай, кылык-јаңын билип ал. 6) Иштенкейдин колы ус, **иштенбестин** тили ус. 7) **Коркыбас** кижинөкөрине килеер, коркунчак кижинөкөрине килеер. 8) Коркыбас айуга бычак уулаар, коркунчак конуска мылтык адар.

Ы Л Г А Н А А Ч Ы.

72 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери.

Кожулта эдилгени темдектеп, айдылаачыны јартап турган глаголдын өйлө дө, жүзүндерле де кубулбас кеберин ылганаа-

чы деп айдар, темдектезе: 1) Балдардын кожонгын **угала**, отурган улус сүйүнди. 2) Радионы **угала**, бис көп солундар билчип алдыс.

Эрмекте ылганаачылар айдымаачыны жартап, айалга болуп турар, темдектесе: 1) (Качан?) Чайды *азып салала*, энем уй саарга чыкты. 2) Эркелей (ненинг учун?) -болуп *сурап*, бир канча кыйгырды. 3) Кула чычкан (канайда?) *ыйлаганча* жажыл жараш өлөңгө жетти.

Ылганаачы жаңыс ла айдылаачыдан камаанду болор эмес, шүүлтезиле ол баштаачыдан да камаанду болуп, баштаачынын кожулта эдилгезин көргүзип турар, темдектезе: *Кичеем-кей кабинадан түжсе секиреле, адынын көксин ачты.*

Кичеемкей (башт.) $\frac{\text{нени} \quad \text{этти?}}{\text{ачты}}$ (гл.-айд.)
|
түже секиреде (ылг.)

А ј а р у. Ылганаачылар, эреңгистер чилеп ок, бойы жартаачы сөстү де болуп турар, темдектезе: 1) *Жалаңда кар кайылып, жаскы күндөр жууктады.* (Л. Кок.)

Лартаачы сөстөри бар ылганаачыны јайылган ылганаачы деп ајдар. Јайылган ылганаачы эрмекте үнле аңыланар, бичинр тушта оң јанынан жапатојло бөлинер, темдектезе: 1) *Эркелей кјүн-келди деп чечекти тәжине јаба тудуп, кожондоды.* 2) *Карабаш торт ло чдкбндлй, Койлоны таштап ийеле,* айылы јаар басты.

392 таскаду. Кычырып алаар. Карарта базылган сөстөрдү түңгөйлө, оордунг кажылары ылганаачы болуп турганын көргүзөөр.

1) Кичеемкей радиаторды **ачты**, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды **ачала**, жыды коомой суула тамагын жибитти. Радиаторды **ачып**, жыды коомой суула тамагын жибитти. 2) Кичеемкей **аштаган**, кыйналып турган. Кичеемкей **аштап**, кыйналып турган. Кичеемкей **аштайла**, кыйналып турган. 3) Адынга ачынбай, бисти эмеш **миндирзен**. Бисти адынга **миндирип**, жорттырган, Кичеемкей! Бисти адынга **миндиреле**, эмеш жорттырган! 4) Мороженыйды тыг **тогурып жат**, оны соок температурада тудуп жат. Мороженыйды тыг **тогурала**, соок температурада тудуп жадылар. 5) Эзе **манзаарып**, бозомтык сарайдын ичин айкадаы. Эзе **манзаарды**, бозомтык сарайдын ичин айкадаы. 6) Энем форточканы **ачып**, комнатаны эзинге соктыртты. Энем форточканы **ачты**, комнатаны эзинге соктыртты.

393 таскаду. Ылганаачынын алдыла тўс чийў тартып, оны јартап турган сѳстѳрдин алдыла койрык чийў тартып, бичигер.

1) Чоокыр уйдың бозузы куйругын сүүнчилү шыйманың, энезин эмип турды. 2) Түрген барып, Эзе буканың турган је-

рин көрди. 3) Ымжак карды кыжырадып, Эзе сарайга кирди. 4) Алып деп бука бойынын жылу төжөгинен турала, ыгыранып, чөйө мөөрөйлө, семис мойынын сунуп келетен. 5) Ол эзенде-жиб, жакшылажып тургандый, бажын да кекийтен болгон. 6) Эзе бир кезекке аргазын таппай, жаңыс жерге тура калды. 7) Керек-Жок унчукпай, узак турды. 8) Айыл ээзи ырызын бадырбай, кирген ле кижиге мактанып турды. 9) Ыш түнүктөн чыкпай, айылдын ичине толо берди. 10) Чөйгөндө чай кайнаганча, аңчынын санаазы токтобой турды.

394 таскаду. Кажы ла эки тегин эрмектен ылганаачылу бир эрмек тургузып бичигер.

К ө р г ү з ү. Кула чыккан мантап келди. Сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди. Кула чыккан мантап келеле, сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди.

1) Кулактарын талбайтты. Бозулар Эртечиге удур баскылайт. 2) Айга жуук андап жүрди. Алты тийин адып алды. 3) Турна сөөкти чыгарды. Тургуза ла жалын сураган. 4) Жуукту козыр жин-лектерди көрди. Түлкүчөк сүреен ачапанды. 5) Талай суузын жара кезет. Керептер жүргүлөйт. 6) Калапту салкынга соктырат. Парусту кемелер өткүлөйт.

73 §. Ылганаачынын бүдери ле чын бичилери.

Ылганаачылар глаголдордын төзөгөзине аңылу кожулталар кожулып бүдүп жат:

1. **-ып, -ип, -уп, -үп, -п** деп кожулталардын болушыла бүдет: *каткырып, бүүдүрүп, тудуп, жүрүп, көкүп*; глаголдордын токтодулу төзөгөзине бу кожулталардын ордына **-й** деп кожулта кожулып жат (*каткырбай, бүүдүрбей, тутпай*). Мындый ылганаачылар баштаачынын кожулта эдилгези ле айдылаачы темдектен турган төс эдилге жаңыс өйдө өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: *Агас жакалу кырга тайанып, чанкыр тенгериде күй чалды.*

2. **-ала, -еле, -оло, -өлө** деп кожулталар төзөгөзи туйук табышка токтогон глаголдорго кожулар; **-йла, -йле, -йло, -йлө** деп кожулталар төзөгөзи үндү табышка токтогон глаголдорго кожулар: *барала, үренеле, соголо, көрөлө; ойнойло, тбзыйлө*. Бу ылганаачылар баштаачынын кожулта эдилгезин ле айдылаачы темдектен турган төс эдилге ээчий-деечий өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: *Алтан түйнөй келиндер киреле, Малчы-Мергенге кожондодылар.*

3. **-ганча, -генче, -гончо, -гөнчө** (**-канча, -кенче, -кончо, -көнчө**) деп кожулталардын болушыла бүдет: *кайылганча, келгенче, кожондогончо, көргөнчө; басканча, жеткенче, божогончо, өткөнчө*. Бу ылганаачылар айдылаачы темдектен турган төс эдилге канча кире өткөнүн көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Таң атканча, бис таадамнын кайын уктыс.*

2) Чынды билер ойгорды **таппаганча**, ойто айылыма жан-базым.

4. **-а, -е, -о, -ө, -й** деп кожулталардын болужыла бүдет: **чыга, тўже, оодо, өдө, ойной**. Бу кожулталарды алынган ылганаачылар жбп сабазында болушчы глаголдорло кожо туруп, коболу глагол бүдүрүп жат. Андый ылганаачылар баштаачынын кожулта эдилгези ле төс эдилгези тудуш болгонун көргүзүп жат, темдектезе: 1) **Курч чалгыларын талайгылап, торкодый өлөңди кезе бердилер**. 2) **Кату болот чалгынын табыжы жарыш эдип шынкылдай берди**.

А жару. 1. **-ганча, -канча** деп кожулталу ылганаачылар жүзүннн мензинер кожулталарын алынып турар аргалу, темдектезе: **мен турганча м, бис турганча быс; сен турганча н, слер турганча гар**.

2. Ылганаачынын кожулталары глаголдын колболу да төзөгөзине кожулар аргалу, темдектезе: **билип алала, көрүп турганча, чыга коноло, чыга конуп, оодо соккончо**.

3. Глаголдын төзөгөзине **-галы, -гели, -голы, -гөли (-калы, -кели, -колы, -көли)** деп кожулталар кожулып, база ылганаачы бүдүп жат, темдектезе: 1) **Адам андап баргалы удай берди**. 2) **Городко келгели мен төрөл журтымда узак болбодым**.

395 таскаду. Ылганаачылардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, бичип алаар. Кычырала, учурын ла чын бичилерин жартагар.

1) Озогызынан он артык болуп, кула чычкан жазылала, ойноп, маптап жүре берди. 2) Анда једип келеле, јаан јыргалга кожулды. 3) «Балангын күүнин јандырганча, амзаан кайдар ан кардын». 4) «Кызынды ыйладып, јажын көргөңчө, јизен кайдар ан кардын» — деп, абакайы ого айдала, ангын кардын амзап јиди. 5) Арслан каан база амзады, амтанына чыдап болбой, он эргегин үзе чайнады. 6) Эки боро карчагалар түнге-түшке учуп келип, Өлөңчинин түнүгинен самара бичикти божодып ийди. 7) Јалтанды деп айттырганча, барып та келзе кайдар ол. 8) Алтын-Туујы баатыр бала алтан анды катај көрүп, јангыс окко тизе атты. 9) Қайран бойы Алтын-Туујы эрлик бийдег келген эки јыракыны тудунганча, темир бозогого тееп кирди. (Ч ө р ч ө к т ө р д ө н.)

396 таскаду. **-ып, -ип, -уп, -үп, -п** деп кожулталардын болужыла ылганаачылар бүдүрүп бичигер. Олордын чын бичилерин жартагар. 4—5 ылганаачы талдап алала, эрмектер тургузаар.

К ө р г ү з ү. Тут — тудуп, јүр — јүрүп.

Кес, аш, ийт, чык, уч, јүгүр, тут, јуу, шүү, јун, јул, үс, јүс, јет, көрүш, төзө, көр, жоры, бөли, бүт, чочы, коркы, соот.

397 таскаду. Јартаачы сөстөр кожуп, јайылган ылганаачылар эдип бичигер. Олордын кезигиле эрмектер тургузып алаар.

К ө р г ү з ү. Сүйүнеле — ижине сүйүнеле, мызылдажып — ай јаркыныла мызылдажып.

Ұренеле, айдышпай, турганча, куучындайла, јалтанбай,

отура түжселе, барып келгенче, көрүп турала, чыкканча, күлүмзиренип.

398 таскаду. Озо баштап жайылган ылганаачылу, оноң жайылган эренистү эрмектерди чыгара бичип алаар.

1) Күн тыгыда изидип, теңериде тынчу боло берзе, күкүрт-тү жаңмыр жаар. 2) Тынтын жылу көңдөйинде тыйрыйып, тийин уйуктайт. 3) Тазылдар алдынан чыгып, чычкандаган агас жемзейт. 4) Машинисттер аттарына камчыларыла талайып, ичкери болды. 5) Оны көргөн Малчы-Мерген алтан анды адып алала, бајаларына экелип берди. 6) Уулчак откыртканы письмолор салатан кайырчакка божодып ийди. 7) Жажарып чыккан жараш туу, күмүш чилеп, мызылдайт. 8) Улай ла жаап турган кар бистинг жолысты жоголтып турды. 9) Кургак агаштан эткен жеңилчек сал, кандый да уур боло бергендий, ичкери жылбай турды. 10) Митяш салкынга ары-бери жайканыжып турган узун карагайлардын ары жанына барала, узак көрүнбей жүрди. 11) Күнчыгыштан чубажып келген жаразымак булуттар бийик кырлардын бажына токтоп, там ла элбеп, калынжып турды. 12) Куу будакты чокып отурган томыртка эки уулдын табыжынан чочып, кайдаар да уча берди.

399 таскаду. Кычырала, изложене бичигер. Бичиир тушта ылганаачыны тузаланарын ундыбагар.

Жалтанбас тейлеген.

Таң жүк ле бозорып келерде, Колька Матвеев айландыра камышла, жыраала туй өзүп жалган кичинек суунын жарадына келди. Ол мында отуруп, бу суудан канча кире балык тутпады деп айдар!

Айландыра тымык... Жаңыс ла балыктардын суудан чыгара калып, чымындаганы угулат. Колька эптештире отурала, кармагын суу жаар баштапкы, экинчи катап таштады.

Же уулчак суунын жарадында жаңыска эмес болгон. Оноң ыраагы бир канча метрде жоон агаштын бажында бир тейлеген отурган. Тейлеген уулчакты ажарулу көрүп отурды.

Кенетийин тейлеген белетене берди. Колька кармакты суудан чыгара чачарда ла, кармакка жаан балык илингени тейлегенге көрүнө берди. Бу ла өйдө тейлеген шунуганча желеле, балыкты тееп, кармактын буузын үзе соголо, суунын ол жаны жаар уча берди.

Колька кайкаганына оозын жаан ачала, анайда ла туруп калган. Ондоноп желеле, көрзө: тейлеген балыкты алып жүре бериптир. Колька ачурканганына ыйлай берди.

Байла, тейлеген узак курсак жибеген, онын учун ол андый жалтанбас табару эткен болор.

400 таскаду. Ұлгерди кычырып, глаголдорды ла ылганаачыларды көргүзип береер. Олордың төзөгөзин ле кожулталарын аңылап береер.

Жаскы кар.

Кар айланып, айланып,
Кас јунгындый элбендейт.
Јерге келип түжеле,
Тыны чыгып мөлтүрейт.

Чыкту кейде јоруктап,
Чылаганы билдирет.
Амадузы бүткендий,
Араай, тымык үргүлейт.
(Н. Шатинов.)

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

401 таскаду. Глаголдордың кеберлерин (бйлү, молју, амаду, јөспнер, јакылта), бйлөрин, јүзүндерин; эрегистерди ле ылганаачыларды көргүзип береер.

I. 1) Такаалар эмезе өскө дө куштар бойының јунгын јулуп турза, јут болор. 2) Ийт анданганда, јанмыр јаар. 3) Ол ойгорго јолукпаганча, айылыма ойто келбезим. 4) Јаактуга айттырба, јарындуга туттурба. 5) Бой-бойыска болужып јүрели, качан да болзо нак бололы. 6) Адыјоктың үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јууркан јабылар.

II. Ак-кийиктерди айдап алып,
Алкы-јөөжөзин артынып алып,
Сыраңай ла ыраак турлуга једерге,
Салкын-јотконго јолын бербеске,
Эвенк улус тундрала барат.

(К. Лисовский.)

402 таскаду. Божодылган букваларды кожуп бичигер. Олордың чын бичиклерин јартагар.

Күн јыл...р. Јааш ј...р. Балык туд...лар. Тош түжүп јат. Өлөң јул...нар. Күн чык...ан. Ат манта...ы. Улус јуул...п келди. Ашты ке...ип јат.

403 таскаду. Учындагы тунгак туйуктары үнгүр эжерине көчө бергедий эдин; берилген сөстөрдн кубултып бичигер. Олордың кезигиле эрмектер тургузып алаар.

К ө р г ү з ү. Кес—кезип, кезер, кезеле, кезетен, кезе.

Бут, чык, тап, өс, тургус, туруш, көрүш, чок, кееркет, јелдирт.

404 таскаду. Тыгыда, лаптап кычыраар. Токтой түжер темдектерин јартагар. Глаголдордың грамматический темдектерин көргүзип береер. Эске үренип алала, бичиктең көрбөй бичигер.

1. Јаңы јылла, төрөл Алтайым!
Јаңы өйлө, мактулу орооным!
Јенүлеринге сүўнип јүрейн.
Ырысту бол, эл-јоным.

Јаңы јылла, төрөл Алтайым. 143

2. Аш быјыл толкуланып,
 Анканынан ажыра бүтсин!
 Албатылар нак јатсын,
 Амыр-энчү бек турзын!
 (Э. Палкин.)

КУБУЛБАС.

74 §. Кубулбастардын учуры ла грамматический темдектери.

Глаголдорды ла јарталгыштарды јартап, жүзүн-јүүр айалгаларды темдектеп, бойы кубулбай турган сөстөр кубулбастар деп адалып јат, темдектезе: 1) *ол* (канайда?) **араайын** браат (эдилгенин канайда өдүп турганын көргүзет); 2) (качан?) **эртең** келер (эдилгенин ойин көргүзет); 3) (кайдаар?) **ичкери** барар (эдилгенин јерин көргүзет); 4) (не керектү?) **өнөтийин** келген (эдилгенин амадузын көргүзет); 5) *ол бүгүн* (канча кире?) **көп** иштеген (эдилгенин кемин көргүзип јат).

Кубулбас кубулбастарды да јартап турар, темдектезе: *Балдар сүрекей узак жыгылады.*

405 таскаду. Кубулбастарга сурак тургузып, эрмектерди кычыраар. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүгин јартап турганын айдын береер.

Кече бис экскурсияга барарга јөптөжип алганыс. Бүгүн эрте турала, јорукка түрген шыйдынып алдыс. Деремнедег ыраак јок турган төнгө чыгып келеле, ар-бүткенниң јаражын кайкап көрүп турдыс. Сол јаныста учы-куйузы көрүнбес јалан јадат, он јаныста агаш карарып көрүнөт. Алдыбыста суу суркурайт. Күн сүрекей тын изидип турган. Бис сууга келип, узак эжиндис.

406 таскаду. Эрмектерди бичип, кубулбастардын алдыла бир чийү, кубулбастарга јартаткан сөстөрдин алдыла эки чийү тартыгар.

1) Озодо Туулу Алтайдын албатызы мал азырап, андап јаткан. 2) Школдын балдары колхозтын јалаңдарында аш соғужып, салам тарткылап, картошко каскылап, ойди сүрекей јилбүлү өткүрди. (Л. Кок.) 3) Морозов Ваня Кичеемкейдин машиназын шиндеп көрөлө, бойынын машиназынан керектү частытарын экелди. (П. К.) 4) Гайдар бистин Советский Черүни сүрекей сүүген, ол керегинде советский балдарга бойынын книгаларында јилбиркеп айдатан. 5) Јайгыда агаш аразында, садтарда ла јалаңдарда жүзүн-јүүр кушкаштар кожондожот. Күскиде олор јылу јер јаар учкулай берет, јаскыда ойто учуп келгилейт. 6) Алдыста апашту јаан кыр турды. (П.)

7) Кече мен Пятигорскко келдим. (Л.) 8) Салкын сүүнчилү шуулап жат. (П.) 9) Жер суудан тойо ичип алды. 10) Одүп отурган жорукчылар Дуняны көрүп аларга, өнөтийин токтоп туратан. (П.) 11) Туулу Алтайда келер өйдө горнорудный промышленность тың өзөр аргалу. 12) Кенетийин залдың ичи сүрекей жарык боло берди. (Л. Кок.) 13) Капитолина Кондратьевна бозулар турган жерди сүрекей ару тудуп жат. «Кирден улам жүзүн-жүүр оорулар, микробтор табылат» — деп, ол айдып турат. Онын учун ол клетканын кирлене берген жерин жакшы черетеп салат. Полды күнүн ле јунуп жат, бозуларды анайда ок ару тударга кичеенет. 14) Бистин ороондо ишмекчилер ле крестьяндар нак јуртап јадылар.

75 §. Тегин ле колболу кубулбастар.

Кубулбастар бүдүмн јанынан тегин ле колболу болор. Бир төзөгөлү кубулбастарды тегин кубулбастар деп айдар; темдектезе: *кече, анда, мында, түрген.*

Эки эмезе бир канча төзөгөлү кубулбастарды колболу кубулбастар деп айдар; темдектезе: *бүгүн, башкүн, түрген-түрген, ары-бери, эртен тура, жылдын јылга.*

407 таскаду. Тексттен озо баштап тегин кубулбастарды, онын кийининде колболу кубулбастарды чыгара бичип алаар.

I. 1) Владимир Ильич Ленин балдарды тын сүүген, онын ижи сүрекей көп тө болзо, ол бош өйди таап, балдарла куучындажып туратан. 2) Жакыда кыра ижи башталды. 3) Келин-кечин, бала-барка анан-мынан јуулып келди. (Ч. Чун.) 4) Күүктер, јенүнинг күнине сүүнип тургандый, јараш эдип, анда-мында кожоңдожып тургулайт. (Л. Кок.) 5) Јаңы городтор ло заводтор түрген тудулат. 6) Күнүн сайын эртен тура балдар физзарядка эдип жат.

II. Бис Самарский губернияда јадарыста, Владимир Ильич күнүн ле эртен тура садка баратан. Анда ол книгалар кычырып, керектү немелерди тетрадине бичип алатан.

Владимир Ильич книгаларды түжүне ле кычыратан. Јаңыс ла эмеш соодонип базып аларга кычырыжын үзүп туратан. Ол бастыра јүрүминде анайда турумкай иштеген. (М. Ульянова.)

76 §. Тегин кубулбастардын бүдери.

Тегин кубулбастар куучын-эрмектин мындый бөлүктеринен бүдер:

I. Јарталгыштардан **-да, -де, -га, -ге** деп кубулткыш учурын јылыйткан кожулталардын болужыла бүдер: 1) *Кышкыда бозу турган кыпта температура бир ле кеминде болор учурлу.* 2) *Көрүкти тирүге тудуп алды.*

2. Адалгыштардан **-да, -де, -та, -те, -кары, -кери** деп кожулталардын болужыла бұдер: *таңда* турды, *эңирде* кычырды, *түште* иштеди, *күскери* күндер кыскара берди.

3. Глаголдордон **-да, -де, -та, -те** деп кожулталардын болужыла бұдер: *ырада* буула, *кызарта* буды.

4. Мензинер кожулталу сөстөрдөн **-ла, -ле, -нча, -нче** деп кожулталардын болужыла бұдер: *түжис-ле, жайыла, кыжыла, күжиле; амырынча, жеңилинче, артыгынча; мөндийинче, билгенинче, көргөнинче.*

408 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүктөринен ле кандый кожулталардын болужыла бүткенин айдып беригер.

1) Картошканы уйга чийге де берерге јараар. 2) Кышкыда бистинг јерде соок 30—40°-ка једет. 3) Јаскыда школдын балдары колхозко маала ажын саларга болушты. 4) Күскиде, айас күнде, балдар агаш аразына экскурсияга барды. 5) Бистинг деремнеде азыйда магазин јок болгон. 6) Койоннын балазын балдар тирүге тудуп алды. 7) Суунын ол јанында, ыраакта, одычак өчө берди. (П.) 8) Öрө бийикте турналар кыйгырыжып, түштүк јаар учуп баратты. (Л. Кок.) 10) Ууракты бозуга јылуға ичирип јат.

409 таскаду. **-да, -де, -га, -ге** деп кожулталардын болужыла бу сөстөрдөн кубулбастар бүдүрп алала; эрмектер бичип алаар.

Јайгы, кышкы, јаскы, бийик, јабыс, күски, јуук, чий, тон, тынду, тирү.

410 таскаду. Эрмектерден кубулбастар таап, оморды чыгара бичип алаар. Озо баштап **-да, -де** кожулталу кубулбастарды, онын кийининде **-кары, -кери** деп кожулталу кубулбастарды чыгара бичип алала, омор куучын-эрмектин кандый бөлүктөринен бүткенин јартагар.

1) Јаскыда күндер узап, јылый берет. 2) Эңиргери јанмыр јаады. 3) Күскери агаш бүри саргара берет. 4) Койлорды јаскыда ла күскери кыркып јат. 5) Балдар эңирде бийик төгнин бажында пионерский костөр күйдүрди. 6) Колхозтын өлөнин јууган балдар орой эңирде јанды. 7) Түште изүде омор сууга эжинген.

411 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Кубулбастардын кожулталарынын алдыла чийү тартып, кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүктөринен бүткенин јартагар.

1) Эмди пропашной культураларды элбеде өскүрерине јаан ајару салынат. 2) Бурятиянын озочыл койчыларынын ченемели аайынча Барагашта, Бешпелтирде ле өскө дө јерлерде кой өскүрер ишти јанпырта төзөјорин коммунисттер баштаган. 3) Рахим кожоннын сөстөрин чөй...п, эски ағылу мелодиязы аайынча, чөйө айдып баштады. (М. Г.) 4) Је јалтанбас шонкор кенетийин кыймыктанып, јүк арайдан турала, капчалдын

ичин айландыра көрди. (М. Г.) 6) «Жаңыс ла катап теңериге база учул чыксам кайдат!.. Ол тушта шыркалу төж...мле өштүни жапшыра базар эдим, аккан канымла оны тумалап, жөгер эдим!..» (М. Г.) 7) Анчы от жаар көрүп, унчукпай отурды. (А. Ад.) 8) Түштин кийининде Карабаш мендебей шыйдынып алала, колхозтын конторазы жаар барды. (Л. Кок.)

412 таскаду. Эрмектерден озо баштап адалгыштардан бүткен кубулбастарды, ошонг жарталгыштардан бүткендерин, онын кийининде мен-
зинер кожулталу сөстөрдөг бүткен кубулбастарды ээчий-деечий чыгара бичип, олар кандый кожулталардыг болужыла бүткенни жартагар.

1) Карабаш ла Койло энезине жайыла бозулар кабырарга болушкан. (Л. Кок.) 2) Башкүн түннеле ургун жааш жааган. 3) Сыйыным түжиеле библиотекада отуруп, жилбүлү бичиктер кычырып турат. 4) Москвада үренип турган эжем үредүни жайгыда божодып жат. 5) Қижиге немени жетпес бергенче, артыгынча бер. 6) Чапкан жеримди кемјиирде, сендийинче болды. 7) Күдүчи койлорын деремнеден ырада апарып кабырат.

77 §. Колболу кубулбастардын бүдери ле чын бичилери.

Колболу кубулбастар куучын-эрмектин бөлүктөрүнө башка-банка эп-аргалардын болужыла бүдүп, чийүчөк ажыра, башка да, жаба да бичилип жат.

1. Чийүчөк ажыра бичилетен колболу кубулбастар мынайда бүдер:

а) кубулбастардын төзөгөзи такып айдылганда эмезе ологочуры жок сөстөр кожулганда: **түргөн-түргөн, капшай-капшай, ээчий-деечий, улай-телей, карчий-терчий, мендей-шиндей, түргөн-түкей, каа-жаа;**

б) удур учурлу кубулбастар бириккенде: **анда-мында, анан-мынан, анаар-мынаар, ары-бери, түни-түжиле.**

2. Башка бичилетен колболу кубулбастар мынайда бүдет:

а) тоозын көргүзөр тооломолор **катап** деп кубулбасла кожойдылганда: **эки катап, үч катап;** тооломолордун ордына **көп** деп сөс турар аргалу: **көп катап;**

б) бир деп тооломо **эмеш, эместен** деп кубулбастарла айдылганда: **бир эмеш, бир эместен;**

в) көргүзөр солумалар **тушта** деп сөслө кожойдылганда: **ол тушта, бу тушта;**

г) адалгыштар төзөөчи, береечи, жерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган жок деп сөслө кожойдылганда: **уйат жок, уйат жокко, уйат жогынан, эрик жоктон;**

д) эки адалгыш биригеле, баштапкызы энчилеечи эмезе чыгытту кубулткышта, экинчизи дезе береечи кубулткышта

турганда: *жылдын жылга, жылдан жылга, кўннин кўнге, кўннен кўнге.*

3. Јаба бичилер колболу кубулбастар мынайда бўдет: *бу* деп солума ла *башкы* деп јарталгыш адалгыштарла биригип айдылганда: *бүгүн (бу+күн), быјыл (бу+јыл), башјыл (башкы+јыл), башкјн (башкы+күн).*

413 таскаду. Эрмектерди кычырып, колболу кубулбастар таап алаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бўдүп, канайда бичилип турганын јартагар.

1) Азыйда улус түни-түжиле де иштезе, је ырысту жүрүмге једип болбойтон. 2) Ада-Төрөл учун јуу тушта черүлерис чечен, јакшы мылтык-јепселдү, јакшы тон-өдүктү болзын деп, бистин улус заводтордо ло јаландарда түни-түжиле иштеген. 3) Бистин ороон јылдан јылга тыгып өзөт. 4) Бис ончобыс јергелей отурып алзабыс, ол тушта музыка јаранар. (Кр.) 5) Бир каттап, изү күнде, најылар агаштарла, јаландарла, өзөктөрлө керип базарга сананды. (Кр.) 6) Эңирде јуун кыйалта јоктон болотоны ончозына јарт болды. 7) Метродо тепкиштер бойлоры өрө-төмөн јылыжат. 8) Бөрү жүзүн-јүүр имдеп, Турнаны кычырып турды. (Кр.)

414 таскаду. Чала-была, удаан-удаан, ары-бери, ээчий-деечий, мендей-шиндей, түни-түжиле, башкјн, күнјн сайын, күнјн ле, өйинен өткүре, бир каттап, өйинен озо, каа-јаада, эрик јогынан деп колболу кубулбастарды тузала-нып, эрмектер бичигер.

78 §. Кубулбасты куучын-эрмектин өскө бөлүгинен ылгаары.

Кезик кубулбастар бойынын кебери јанынан јарталгыштардан аңыланбай јат. Олорды бой-бойынан јаныс ла эрмектин ичинде ылгаштырар аргалу.

Јарталгыштар адалгыштарды јартап, кандый? деп суракка каруу берет (*сүүнчилү үренчик; јакшы бичик*), кебериле јарталгыштарга түнгей кубулбастар дезе канайда? деп суракка каруу берет (*сүүнчилү кожондон јат; јакшы бичип јат*).

415 таскаду. Кычырып, эрмектерди бичип алаар. Қарарта базылган сөстөрдін јарталгыш болуп турганынын алдыла бир чийү, кубулбас болуп турганынын алдыла эки чийү тартаар.

1) Аш јуунадар эрчимдү өй башталды. 2) Аштын түжүмин бийиктедеринде бастыра колхозчылар эрчимдү туружат. 3) Меестердин эдегинде јангы чыккан көк өлөг јажарып келди. 4) Колхозко јангы машиналар экелди. 5) Меестерден, аркадан ла тоозы јок кобылардан јаскы суучактар сүүнчилү коркыража агып јат. 7) Бистин самолёттор бастыра телекейдеги самолёттордон түрген учат. 8) Қадыннын агыны түрген. 9) Бистин школдын балдары јакшы үренип јат. 10) Јаман атка мунг камчы, јакшы атка бир камчы. (Кеп сөс.)

416 таскаду. Божодылган кубулбастарды таап тургузала, эрмектерди бичигер.

1) Пушкин Москвада чыккан... онын ада-энези јаткан. 2) 1811 јылда ол үренерге Царскосельский лицейге кирген... ол 1817 јылга јетире үренген. 3) 1830 јылда Пушкин Кишинёвко келген, ... оны канинын башкарузы ийген. ... ол көп үлгерлер бичиген. Кишинёвский ссылкада поэт үч јылга јуук болгон, ... оны Одессага көчүргендер.

ЎРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

417 таскаду. Эрмектерди кычырып, кубулбастар табыгар. Кубулбастарды ологро јартаткан сөстөриле кожо тексттен чыгара бичип алаала, ологро куучын-эрмектин кандый бөлүгин јартап турган, куучын-эрмектин кандый бөлүктөринен бүткен, јартагар.

I. 1) Койло ло Қарабаш күүктин үнин тыгдап, чаал кайындардын ортозында сүрекей узак отурды. (Л. Кок.) 2) «Бистен јалтанбай, сөс блаашкан слер кем анда?» — «Бис мында, карануйда, јер түртүп, слерди азырап јадыс». (Кр.) 3) Јаңы клубка энгирде колхозчылар јуулышты. 4) Анда-мында улус ортодо кокур сөс угулат. 5) Сүрекей јакшы санаалу тоорчык! А сен, Қаргаа, аралдан чык. (С. Сур.) 6) Озо баштап санаанып ал, онын кийининде эт. 7) Қарабашла кожо үренген балдар јайыла бригадада иштегилеген, эмди школго барарга белетенгилеп турдылар. (Л. Кок.) 8) Азыйда койчы койдын јүк ле кабыраачызы болгон, эмди, койчылардын комплексный бригадалары төзөлгөн өйдө, ол механизатор, јалан ижинин ишчизи.

II. Бир өйдө Иванов деп капитан түндүкте иштеген. Бир катап јаскыда ол баштапкы керепле талайла барды. Кереп тоштордын ортозыла араайын барып јатты. Кенетийин матростор ыраакта не де јүк арайдан кыймыктанып турганын көрүп ийди. Ологро бинокльдон көрзө, ол ат эмтир. Матростор оны аргадаарга барды. Кереп ат турган тошко жүргери јууктады. Ат тошто кыймыктанбай турган. Матростор тош ло керептин ортозына күричек салып ийерде, ат тоштын үстүнен кереп јаар калып ийди. Матростор тоштогы атты анайда аргадап алды.

418 таскаду. Кубулбастардын божодылган кожулталарын шүүлте аайынча тургузып, эрмектерди бичип алаар. Кубулбастар куучын-эрмектин кандый бөлүгин јартап турганын айдыгар.

1) Ыраак... јииттердин кожонгы угулып турды. 2) Чылап калган шонкор бийик... јүк арайдан ла учуп турды. 3) Бу јуук... малчылардын областной јууны болгон. 4) Бистин колхоз јайгы... азыралды артыгы... белетеп алды. 5) Советский

Союзытың көп миллион албатызының жүрүми жылдың жыл... жаранат. 6) Ада-Төрөл учун Улу жууда алган јенүлерис чактың чак... ундылбас. 7) Күски... ағаштың бүри саргарып баштайт. 8) Октябрь айдың калганчы күндеринде кар јерди агар... бүркеп ийди. 9) Бистин колхозчылар суббот күн энгир... клубта лекция уктылар. 10) Якутияның ағаштарында кышкы... кара түлкү табылды. Андый түлкү карга ыраак... јарт көрүнет. (В. Бианки.)

УЛАНТЫЛАР.

79 §. Улантылар керегинде текши билери.

Кубулткыштардың кожулталарыла кожо сөсти сөслө колбоп турган болушчы сөстөрдү улантылар деп айдар, темдектезе: *оныла кожо келди, энирге јетире иштеди, кыр јаар барды.*

Улантылар кубулткыштарла кубулып турган адалгыштарла, тооломолорло, адалгыштар чылап кубулып турган солумаларла кожо турар, је олардон башка бичилер, темдектезе: *тура јаар, јредү учун, иш керегинде, сенин учун.*

Көп сабазында улантылар бир ле кубулткышта туратан сөслө кожо айдылар, темдектезе: *јаар, учун* деген улантылар төзөөчи кубулткышта турган сөслө кожо айдылар (*кыр јаар, төрөли учун*). *Јетире, удур, жуук* деген улантылар беречи кубулткышта турган сөслө кожо айдылар (*кырга јетире, салкынга удур, бешке жуук*); *өткүре* деген уланты көстөөчи кубулткышта турган сөслө кожо айдылар (*көзнөк өткүре*); *кожо* деген уланты өмөлөөчи кубулткышта турган сөслө кожо айдылар (*оныла кожо*); *ажыра*—көстөөчи ле чыгытту кубулткышта турган сөслө кожо айдылар (*чеденди ажыра, планнан ажыра*).

Улантылар кубулткышта турган сөслө кожо айдылып, ого башка-башка учур алындырып јат, темдектезе:

- а) јерин (*класстын ичинде, столдың јанында*);
- б) өйин (*күстен бери, јастан ала*);
- в) эдилгенин аайын (*јакылта аайынча, чеден ажыра*);
- г) өмөлөшкөнүн (*энемле кожо иштеди*);
- д) шылтагын (*онын шылтузында, көрбөгөнүн улам*);
- е) амадузын (*сен учун, ого болуп*), онын до өскө учу-ралдарды көргүзет.

419 таскаду. Улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылганын јартагар. Улантыларды колбоп турган сөстөриле кожо чыгара бичип алаар.

1) Павликтин адазын ла албатының өскө дө өштүлерин јаргылаарда, Павлик туруп, олар керегинде билгенин ончозын куу-150

чындап берген. Мынын кийининде удаан јок чугулданып, тын казырланып калган өштүлөр оны өлтүрүп салды. 2) Ол өйдө Кутузов, өштүни учына јетире јенерге, бойынын черүзин шыйдып турды. 3) Кызыл частытар Чапаевтин өлгөни учун өштүлөрдөн удабай очин алган. 4) *Тетрадь эдетен фабрика эртен турадан ала түнгө јетире иштеп јат.* 5) Бисте бир минуттын туркунына 350 метр чаазын эдер машиналар бар.

420 таскаду. Скобкадагы улантылардын керектүзин алып, эрмектерди бичип атаар.

1. Кадын сууны (*кечире, ажыра*) күр салтынды. 2) Нөкөрлөр (*ортодо, ортозында*) јөп јок болзо, керектери бүтпес. 3) Сүтти саап алган кийининде марля (*өткүре, ажыра*) шүүп жадылар. 4) Телекейдин үстүндеги албаты амыр-энчү (*учун, керегинде*) тартыжат. 5) Түк кийимди ич јанынан марля (*өткүре, ажыра*) гладить эдер. 6) Ракетанын учуп браатканын аңылу приборлорло радио (*ажыра, өткүре*) шиндепилеп јат.

421 таскаду. Улантыларла кожо айдылган кезик сөстөрдиг божодылган кожулталарын кожуп бичигер. Улантылардын алдыла чийү тартып, оло сөстөргө кандый учур алындырып турганын јартагар.

1) Кейде кижинин көзине көрүнбес сүрекей көп кичинек тирү микроорганизмдер бар болгоны... улам сүт ачий берет. 2) Бозулар турар јерди сүрекей ару тудар керек, ненин учун дезе кир... улам жүзүн-јүүр микробтор табылып јат, микробтор дезе оорулар табылат. 3) Бозуны чыкканы... ала от салбай турган кыпта тудуп азыраганда, онын су-кадыгы јакшы болор. 4) Ваня кайучылардан айрылбай, оло... кийининен истежин турды. (*Кат.*) 5) Мен өскө үренчиктер... кожо школдын маалазын ододым. 6) Ада-Төрөл учун Улу јуу тушта төрөлин корулап аларга, бистин албаты бир болуп туруп чыккан. (*Л. Касс.*) 7) Ай... јетире учуп једерге, элден ле озо сүрекей јаан ийдекүчтү, көп жүйер немелү ракета эдип алар керек. 8) Ракетада радиолокатор деген прибор кондырып салган. Андый приборло радио ажыра ыраак-јуугын билип јат. 9) Бригаданын одузында јас... ала күс... јетире тудуш ла сүүнчилү тал-табыш угулат.

422 таскаду. Берилген сөсколбууларды улантылу сөстөрлө солып, эрмектер бичигер. Улантылар куучын-эрмектин кандый члендерин бириктирип јат, айдыгар.

Көргүзү. *Јерге бурылып алган. — Ай јер јаар жаантайын бир ле келтегйиле бурылып алган туруп јат.*

Биске келди, сенле иштедим, беш кизи, јаланга айдады.

80 §. Улантылардын бүдери.

Улантылар адалгыштардан, кубулбастардан ла ылганаачылардан бүдүп јат.

1) Мензинер кожулталу кезик адалгыштар беечи, өмөлөөчи, жерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда турала, улантылар боло берет: *столдын алдына, столдын алдыла, столдын алдында, столдын алдынан.*

2) Ылганаачылардан: *Нөкөрине болуп келди. Эңирге жетире иштедис.*

3) Кубулбастардан: *Кыр өрө чыкты. Өзөкти төмөн түйшти.*

Адалгыш.

Уланты.

*Тан адарда, агаш аразы
жарый берди.*

*Балдар агаш аразына экс-
курсияга барды.*

Кубулбас.

Уланты.

*Соок салкын (канайда?)
удура сокты.*

Меге удура салкын сокты.

Ылганаачы.

Уланты.

*Энем үредүчи болуп узак
иштеди.*

*Сакып отурган балага
болуп карган эмеген кожонун
баштады.*

Ажару. *Уст ле туш* деп сөстөрдөн бүткен улантылардын экинчи үйезинде у ла ү бичилер: *столдын үстүндө, бала тужунда.*

423 таскаду. Эрмектерди бичип алаар. Адалгыштардан бүткен улантылардын алдыла бир чийү, кубулбастардан бүткен улантылардын алдыла эки чийү, ылганаачылардан бүткен улантылардын алдыла койрык чийү тартып салаар.

1) Старт школдын жанында болгон. 2) Чанала жынымаары аайынча кажы ла үренчик школдын чемпионы болорго турды. 3) Телекей үстүндө жайым ла ырысту жаткан албатылу ороон — Советский Союз бар деп, Юлиус Фучик билип турган. 4) Иштин кийининде бистин деремненин колхозчылары клубка жуулыжып, кино көрүп, лекция угуп турадылар. 5) Революциядан озо алтай албаты гүренгиде жаткан. 6) Кит өлтүрер анчылар кажы ла киттен 10 тоннадан 30 тоннага жуук жуу алып жат. 7) Уулчактар ла кызычактар орто школды божоткон аттестатты алардан озо кандый бир профессиялу болуп жадылар. 8) Эңир сайын карга бүркедип салган ыраак деремненин үстүлө шуурган эрикчилдү улып, кобыны төмөн жүре берет. (Л. Кок.) 9) Ай Жерди айландыра бир айдын туркунуна эбирип келип жат. 10) Сенин күүниңге болуп келдим.

424 таскаду. Эрмектерде улантыла түнөй айдылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү болуп турганын жартагар.

1) Жаруулчык ары базарда, Вова оңон көзүн албай көрүп, склад жаар жүгүрди. (С. Самс.) Күрден ары ол жойу барды. 2) Кайырчак таш көмүрдин ортозынан көрүнбөй барарда, уул-
152

чактар баштарын өрө көдүрди. (С. Самс.) Чанакту ат кыр өрө араайын чыкты. 3) Үске уймалган жерди озо бензинге арчып, онын кийининде самынга жунар. Ажанардан озо жолды жунап турар керек. 4) «Эзен болзын, нөкөрлөр! — деп, Тарас козактарга үстүнөн төмөн жыйгырып турды. — Мени эске алынып жүрөөр, эзенде ле жаскыда бери база желип, жакшынак жыргап алаар!..» (Г.)

425 таскаду. Точкалардын ордына букваарды тургузып, эрмектерди бичигер. Улантылардын алдыла чийү тартып, олордын чын бичилер ээжизин жартагар.

1) Китай империалисттердин базынчыгынанг узак тарты-жузынын шылт...зында жайымдалган. 2) Володя кичинек ту-ж...нда көп жычыратан. 3) Тындулар жаңыс ла жердин үст...нде эмес, кейде де, жердин кыртыжында да, тегистин түб...нде де бар. 4) Сенин шылт...нда мен көп жаңы неме билип алдым. 5) Биденко ло Ваня куру таарлардын үст...не жазап отурып алды. (Кат.) 6) Кенетийин агаштардын түб...ненг, кайдан да ыраак-тан, кандый да табыш угулды. (Кат.) 7) Сен ижинди менин шылт...мда бүдүрүп салдың. 8) Чанкыр тегеринин түб...ле бис-тин шонкорлор учкулайт. 9) Кызы энезинин орд...на уйлар саа-ды. 10) Балдар салкынга араай шуулап турган байбак карагай-дын төз...не отурып алды.

426 таскаду. Эрмектерден улантыларды чыгара бичип, оло куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бүткен, жартагар.

Удабай Олег школдын балдарыла кожо жолхозтын жалаңы-на иштеп барды. (Е. Кошечая.) 2) Үренип баштаганынан ла ала Олег общественный иштерди жылбиркеп бүдүрүп жүретен. 3) Айга ла өскө дө планеталарга учуп чыгарга, улус удааннан бери амадаган. 4) Бир мун тогус жүс бежен тогус жылда он эки сентябрьда Ай жаар экинчи космический ракетаны учурткан. 5) Телекейде 600 миллионног ажыра улус кыдат тилге куучын-дап жат. 6) Бөкөнөкти кыңгылаганы учун өлтүрүп турган эмес, кижинин канын ичкени учун өлтүрүп жат. 7) Бу ойгө жетире фронтто көп немелер өскөлөнгөн. (Кат.) 8) Биденко уулчакты эки частын туркунына бедреген. (Кат.) 9) Солдат аттарды че-деннин ичинен чыгара жединеле, олоорды каалганын жанына тур-густы. (Кат.) 10) Эмди Сибирде жердин үстүнде жаткан таш көмүр табылды.

427 таскаду. Скобкадагы сөстөрдү керектү кубулткыштарга тургузып бичигер. Улантылардын алдыла чийү тартып, оло куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүн колбоп турганын жартагар.

1) Ыраак Сибирдег бир карган крестьян кижжи Петроград-ка келген. Ленинди кайдан табар деп сурап, ол (ором) өрө барган. Апшыйак (город) ичиле узак баскан. 2) (Смольный) жанында турган матрос оны (буды) ала бажына жетире аяктап

көрөлө, сурады: «Ленинди сен кайларга турун?» — «Мен ого бойымнын жадын-жүрүмим керегинде куучындаарга жадым» — деп, карганак айтты. 3) Апшыйак өрө өндөйип алала, (зал) учында турган Ленинди көрүп ийди. Ленин жаңы жадын-жүрүм керегинде, Совет жан керегинде куучындады. 4) Жуунын (божогоны) бери узак та ой өтпөгөн, онын учун Чуйдын (жолы) өрө күнүн ле фронтовиктер жангылап турган тужы болгон. (Л. Кок.) 5) Алтайдын чанкыр (тенгери) түбиле турналар куркулдажып өдө берди. (Л. Кок.) 6) Симбирскте, Московский оромдо, Ульяновтордын билези жаткан (тура) жанында сад болгон.

КОЛБООЧЫЛАР.

81 §. Колбоочылар керегинде текши билери.

Эрмектин члендерин ле эрмектерди колбоп турган болушчы сөстөрдү колбоочылар деп айдар, темдектезе: 1) Гриша **ла** Олег садта ойнойтон. 2) Күн ажа берди, **је** агаш аразында жарык болды.

Баштапкы эрмекте **ла** деген колбоочы Гриша, Олег деген баштаачыларды бириктирип жат. Экинчи эрмектеги **је** деген колбоочы эки тегин эрмекти (Күн ажа берген. Агаш аразында жарык болды) бир колболу эрмек эдип бириктирип жат.

Колбоочылар учуры жанынан эки башка бөлинер: 1) табышкан (**ла, ле, та, те, база, да, де, эмезе, је, бирде**); 2) камаандаткан (**деп, онын учун, учун, ненин учун дезе, онын керегинде, онон улам**).

Кезик табышкан колбоочылар (**ла, ле, да, де**) жаңыс ла эрмектин члендерин бириктирип жат, темдектезе: Көзнөк алдында кайын **ла** мөш өзөт. Аркада торбоктор **до, уйлар да** отоп жүрү. **База, эмезе, дезе, је, бирде** деген табышкан колбоочылар дезе эрмектин члендерин ле колболу эдип эки тегин эрмекти бириктирет, темдектезе: 1) Суу тайыс, **је** түргөн. 2) Биденко уулчакла куучындажып барарга сананган, **је** Ваня өчөжип, чек учукпай барган.

Камаандаткан колбоочылар жүк ле бойынан камаанду эрмектерди бириктирет, темдектезе: 1) Малы ток кыштазын **деп**, колхозчылар көп азырал белетеп алды. 2) Олег бичиктерди көп кычырган **учун**, ол кандый ла темага куучындажып туратан.

428 таскаду. Кычыраар. Колбоочылар учуры жанынан кандый группага кирип жат, кандый члендерди бириктирип жат, тартаар.

1) Уроктор белетеерге отурганда, лампа эмезе көзнөк сол жанында болор учурлу. 2) Алёша ла Женя Степан таадакка уйлар кабырыжатан, адаручы Матвейчинг де ижине болужатан. Мешкелеп жүрерде, озор мешкелерин де, каламаларын да таштайла, будын чыгарып алган жызычакка жанарга болушты.

3) Пионерский бригаданын члендери айрууштар ла тырмууштар алып, колхозтын өлөнүн жуужарга барды. 4) Планеталарда өзүмдер ле тындулар бар ба? Бир кезек планеталарда өзүмдер де, тындулар да жок. Меркурийдин үстүндө сүрекей изү, ненин учун дезе ол Күнге сүрекей жуук туруп жат. Сатурн, Уран, Нептун ла Плутон Күннөң сүрекей ыраак турган учун, анда үргүл-жиге сыныкпас соок туруп жат. Венерада ла Марста өзүмдер ле тындулар болор аргалу.

429 таскаду. Эрмектин члендерин бириктирерге, божодылган табышкан колбоочыларды (ла, ле, је, база, да, дезе, та, те, бирде, эмезе) бичигер.

1) Дрожоны курпак јаш куманактан ... ууттан белетеп јат. 2) Машина арутаганын ... сүркүштегенин сүүп јат. 3) Немецтер Саша Чекалинди узак шылагандар, ... Саша унчукпаган. 4) 1963 жылда Фидель Кастро ... онын жуук нөкөрлөри майдын байрамын Москвада уткыгандар. 5) Учүш тушта космонавттар нени көрдилер? Олор тенистер ... курпак јерлер, ортолыктар ... јаан суулар көргөндөр. 6) Албаты жылдыстарга учуп барары јанынан мун жылдардын туркунына амадаган. Јебрен өйдөгү албаты бу керегинде легендалар ... чөрчөктөр чүмдеп туратан. 7) Шилди јунала, оны бөслө, јымжак чаазынла ... газетле кургада арчыйтан. 8) Эмдиги јаан телескоп — сүрекей чүмдү ... эместе јастырбас прибор. 9) Машина ишти түргөн бүдүрерге ... јенилтерге өнөтийин эдилген неме болуп јат.

430 таскаду. Коштой турган эрмектерди скобкада берилген колбоочыларла бириктирип салаар. Эрмектердин ортозына запятойлор тургузып, бичигер. Табышкан колбоочылардын алдыла бир чийү, камаандаткан колбоочылардын алдыла эки чийү тартыгар.

1) Енакиев Ваняны кайучыларда артсын деп јобин берген. Кайуга жүрзин деп, ол бир де сөс айтпаган. (је) 2) Кече кере түжүне јанмыр јааган. Бүгүн өртен турадан ала күн чалыйт. (дезе) 3) Кей — колышкан газтар. Учёныйлар јартагандар. (ден) 4) Јымырткалар түргөн јыдыбазын. Оны ару аякта ла температуразы бир градус јерде турпузар керек. (ден) 5) Ончолоры чырбагал кучактанып экелетендер. Николай жоон-жоон јадыктарды бүткүлинче экелетен. (дезе) 6) Аш-курсақ тудатан јерде чык ла өскө јыт жок болзын. Оны јакшы дезинфицировать эдип, черетеп турар керек. (ден) 7) Кирлү чулук түргөн јыртылып јат. Кир чулуктын учуктарын үреп јат. (ненин учун дезе) 8) «С» витамин јоголбозын. Маала ажын кайнап турган мүнге эмезе изү сууга салала, кичинекей отко араайын кайнадар керек. (ден) 9) Сенин сопокторын туптаган тереден көктөлгөн. Туптаган тере чий тереден эдилген. (дезе) 10) Карандашты чебер уча, оны тегин јерге үребе, полго түшсе, учы сынбазын. Ого наконечник садып ал. (ден)

82 §. Колбоочылардын чын бичилери.

1. *Ла, ле, да, де, та, те* деп колбоочылардын үндү ле туйук табыштарынын чын бичилери алдында турган сөстөрдүн табыштарынан камаанду. Кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде турган колбоочылардын үндү табыштары база кату болор (**ат ла уй; кырлар да, суулар да, аспап та, кайың да**); жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде турган колбоочылардын үндү табыжы база жымжак болор (**эрлен ле күйжүл; теке де, элик те**). Үндү ле үнгүр туйук табышка токтогон сөстөрдүн кийининде турган колбоочылар үнгүр туйук табыштаң башталар (**кар да, шуурган да; кыргаа да, таан да**); тунгак туйук табышка токтогон сөстөрдүн кийининде турган колбоочылар тунгак туйуктардан башталар (**кас та, куш та**).

2. Эрмекте *ло, лө, дө, тө, то* деп колбоочылар бастыра үйезинде эмезе калганчы үйезинде **о** эмөзе **ө** үндү табышту сөстөрдүн кийининде бичилер, темдектезе: *көнөк лө сүску, болот ло пластмасса; койлор до, төблөр дө; солок то, өтөк тө; завод то, город то*.

431 таскаду. Кычырып, колбоочылар куучын-эрмектин кандый члендерин колбогону айдыгар. Колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин жартагар.

1) Учёныйлар да, ишмекчилер де Совет ороондо жаан күндүлү. 2) Бистин заводтордо бастыра немелерди кижинин күчин жеңилтетен чыйрак та, күчтү де машиналар эдип жат. 3) Фабрикада бөскө жүзүн-жүүр журуктар ла онын өгүн сананып таап турган журукчылар бар. (*М. Ильин.*) 4) Таш көмүр жогунан темир жол до, заводтор до, фабрикалар да иштеп болбос. 5) Субботто школдын маалазын жуунаттылар. Тая морковь жулат. Коштой грядачакта Маня ла Нюра свёкла, Саша ла Климущка помидор жуунаттылар. (*И. Карн.*)

432 таскаду. Скобкада берилген сөстөрдүн келишкендерин талдап, эрмектерди бичип алаар. Ол сөстөрдүн туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин жартагар.

1) Күннинг жаркыны түнүктен (*ла, ле*) чобрадагы тежиктен айылдын ичине чалып турды. (*Л. Кок.*) 2) Бычакты белен (*ле, ло*) түргөн курчыдып аларга, оны тустын суйук чейинтизине жарым часка салып койор керек. 3) Бистин жерде जोдро (*до, да*), беле (*те, де*), боронот (*то, та*), агаш жилек (*те, де*) өзөт. 4) Ваня он (*ло, ла*) сол жанынан адыжып жаткан пехотинецтерди көрүп турды. (*Кат.*) 5) Енакиевтин бичигени ару (*та, да*), жарт (*да, та*) болгон. (*Кат.*) 6) Кырларда (*да, та*), жалаңдарда (*да, та*) жаркынду чечектер жайылды.

433 таскаду. Скобкадагы сөстөрдү кожо бичири бе, башка бичири бе, жартагар. Бичириде сөстөрдүн согултазын тургузып тураар.

1) Аш (*та*), эт (*те*), сүт (*те*), саржу (*да*) кижинин жүрүмине керектү немелер. Аш (*та*), эт (*те*), саржу (*да*) кандый ла вита-

миндер бар. 2) А. Николаев (*ле*) Попович — кижиликтиң историясында баштапкы групповой космический учуш өткүргөн космонавттар. Космонавттардын школында П. Попович А. Николаев (*ле*) кожо үрөнгөн. 3) Маркс (*ла*) Энгельс сүрекей жуук нажылар болгон. Энгельс бойынын бастыра иштерин Маркс (*ла*) жөптөжип бичиген. 4) Улуу пролетарский писатель М. Горький албатынын улуу башчызы Ленин (*ле*) туштажып, албатынын жадын-жүрүмин женилтери керегинде куучындажып туратан.

БӨЛҮГЕШТЕР.

83 §. Бөлүгөштер керегинде текши билери.

Эрмектин члендерине эмезе бүткүл эрмектерге башка-башка учур алындыратан болушчы сөстөрдү бөлүгөштер деп айдар.

Эрмектерди түндөгөр: 1) *Агаш аразында изү болгон. Агаш та аразында изү болгон.* Та деген бөлүгөш *агаш* деп сөслө кожо айдылып, ого тыгыда айдылар учур алындырат. 2) *Сенде бичик бар. Сенде бичик бар ба?* Ба деген бөлүгөш эрмектин учында туруп, эрмекке суракту учур алындырат.

Сөстөргө лө эрмектерге бөлүгөштер мындый учур алындырат:

1. Суракту бөлүгөштер: *ба, бе, не, беги.* Темдектезе: *Сен Артектө болдын ба? Сен киного жүрдин бе? Бүгүн кино болгой не? Билет садар касса ачык беги?*

2. Тыгыдар бөлүгөштер: *ла, ле, да, де, эш, керек дезде, торт, чек, эн, там, ок, эмей, ине.* Темдектезе: *Быжыл керек дезде нөкөриме де* туштабадым. Балдардын кажызы *ла* жакшы үренерге кичеенди. Вова *ла* Жора *торт* жалтанбайтан. Шура *эш* немедең жалтанбай турды. (С. Самс.) Онын айтканын кижичек ондобос. *Алтайда эн* бийик кыр — Белуха. Ласкары күн *там* узайт. Ол качан *ок* једип келди. Күн чыгарын сакырга саат *эмей.* Жүрүмис ырысту боло берген *ине.*

3. Токтодулу: *эмес.* Бу мениң карандажым *эмес.*

4. Түндөштирер бөлүгөштер: *чылап, чилеп, ошкош.* Темдектезе: *Горно-Алтайск, Советский Союзтын өскө городтары чылап, өзүң јаранат. Обезьяндар, кижичилеп, базып жүрөт. Бисте койон ошкош ак кролик бар.*

Ајару. *Да, де* деген бөлүгөштер сөстөргө јангыс ла тыгыдар учур алындылар эмес, је токтодулу ла јарты јок учур алындырып јат, темдектезе: *Бери кем де келбеги* (токтодулу). *Бери кем де келип јат* (јарты јок).

434 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Бөлүгөштер сөстөргө кандый учур алындырып турганын јартагар.

1) Коммунистический иштин бригадаларынын члендери јангыс ла јакшы иштеерге турган эмес, је үренерге де тың кичеенип јат: көп бичик кычырып, кино көрүп, оны шүүжип јат. 2) Советский улус өскө планеталарга, Айга, Марска, Венерага,

жетире аланзу жок учуп једер. Ол улус сырангай ла геройлор-дын бойлоры, телекей үстүнде эн ле күчтү, эн ле жалтанбас улус болор! Айса болзо, олордын бирүзи сен де болорың. 3) Аня улаарып, кенетийин чочып, өксөп, түш јеринде нени де шымыранып јаткан. (С. Самс.) 4) Саап алган сүтти тургуза ла ару немеге шүүп, агын сууга соодып, температуразын сүрекей јабызадала, ол ок температурада чеберлейтен. 5) Олегтин јааназы качан да омок, иштенкей, бир де минутка иш жок отурбас; иште турумкай, улустың түбегине качан да болужарга белен болгон. (Е. Кошевая.) 6) Кенетийин кайдан да сан башка табыш угулды. 7) Бистин төрөлибис албатызы-ның јадын-јүрүминин ле культуразының кеми јанынан эн ле бийик ороон болор. 8) Тестени бөслө оройло, былча тудуп, аяктагы сууга јунугар. Суу, сүт ошкош, апагаш боло берер. 9) Уйды электричестволо сааганда, уйга бир де оорыңкай болбойт, уй саачыга да јенгил, сүт те ару болот.

435 таскаду. Шүүлте аайынча керектү бөлүгештерди тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) Кейди јылытканда, ол өрө кәдүрилип турганы чын ...? 2) Јер түрген айланып јат ...? Жок, араай. Часовой стрелка эки катап айланып келгенче, јер бир катап айланып јат. 3) Ваня нени ... айдып болбоды. 4) Шырангай кайучылар ... , Биденко бойыла кожо беш метр кире бек буу алып јүрген. (Кат.) 5) Телекейде ... јаан ла ... түрген учушту самолёттордын бирүзи «ТУ-114» самолёт эки ... коноктын туркунына јер-телекейди айланып келер аргалу. 6) Советский лётчиктер кейде узакка ла ыраакка, анайда ... бийикке ле түрген учары јанынан телекейде баштапкы јер алган. 7) Рубцовский райондо «Страна Советов» деп колхозтын жойчылары жоон кучалардын кажызынан ... 20 килограмнан түк кайчылап алып туру. 8) Күйбес ... немелер бар. Темдектезе, суу күйбей јат. 9) Айда кандый ... магнит жок. Анда компасты тузаланар арга жок. 10) Баштапкы советский космический ракета, Айдын јанынча учуп өдөлө, Јер ле өскө дө планеталар ... , Күннинг спутниги болуп жалган.

Керектү бөлүгештер: *бе, да, чылап, эн, ле, ок, ла, па, ба, те, де.*

84 §. Бөлүгештердин чын бичилери.

1. Бөлүгештер сөстөрдөн башка бичилер.

2. **Ба, бе, да, де** деген бөлүгештердин туйук табыштары **да, де** деген колбоочылардын туйук табыштарынын чын бичилер ээжиши аайынча бичилер (82 § көригер).

3. **Ла, ле, ба, бе, да, де** деген бөлүгештердин үндү табыштары **ла, ле, да, де** деген колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжиши аайынча бичилер.

4. **Беди** деген суракту бөлүгеш качан да болзо **б** буква-

дан башталып бичилер: *айткан беди, барган беди, келер беди, келбес беди.*

5. **Чылап, чилеп** деген түндөштүрер бөлүгөштердин үндү табыштарынын чын бичилери олардын алдында турган сөстөрдүн үндү табыштарынан камаанду: кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде **чылап** бичилер, жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде **чилеп** бичилер, темдектезе: *ан чылап, көрүк чилеп.*

6. **Эмей, не, беди, эмес** деген бөлүгөштер эрмекте айдылаачынын кийининде турза, жүзүннүн кожулталарын алынып турар, темдектезе: *Мен киного барар эмейим. Сен оны көргөн инең. Айгыда сен колхозко болушкан бедин? Мен ойногон эмезим.*

436 таскаду. Скобкадагы бөлүгөштердин келишкенин талдап алып, эрмектерди бичип алаар. Олордун чын бичилерин жартап береер.

1) Таня энезине айыл ижинде болужып жат (*на, не*)? 2) Бистин садта जोдро (*ло, ла*) яблоня өзөт. 3) Төө бир канча жүннүн туркунына курсак (*та, то*) жибей, суу (*да, де*) ичпей жүрер аргалу. 4) Кажы(*ла, ло*) пионер бойынын көзүнүн алдында яблоня, груша ла оной (*до, да*) өскө плодовой агаштар отургузар учурлу. 5) Ол кижиге сего төрөөн (*бө, бе*)? 6) Фашисттер коруланарга (*да, де*) ченешпей, үр койлор (*чылап, чилеп*), шакпырап турды. 7) Бийик туунун бажында кар жайгыда (*да, де*) кайылбай жат.

437 таскаду. Точкалардын ордына буквалар тургузып, эрмектерди бичигер. Бөлүгөштердин алдыла бир чийү, кеберин жанынан бөлүгөштерге түнөй сөстөрдүн алдыла эки чийү тартып салаар. Колбоочулар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүн колбоп жат, жартагар.

1) Мөш т..., чибиге де — ийне бүрлү агаштар. 2) जोдро бирде сары, бирде кызыл жалбырагын түжүрөт. 3) Кереги жок жерге бирде агашты, бир д... төс жырааны көсөт. 4) Бирде соок болуп турат, бирде жылу болуп турат. 5) Киттин оозы жаан, ого кеме д... бадар. 6) Балыкчыда кеме де, шүүн де бар. 7) Бистин жерде каан да, јут та болуп турат. 8) Тараан каан да жылда өзөт. 9) Саду ла Сырга шахмат ойнодылар. 10) Бистин биледе шахмат ойноорго Саду л... билип жат. 11) Бистин ороондо миллиондор тоолу балдар, Ю. Гагарин ле Г. Титов ч...л...п, космоско учарга белетенет. 12) Үкү, ийт ч...л...п, үрүп билер.

438 таскаду. Скобкада берилген сөстөрдү жаба бичирип бе, башка бичирип бе, жартап ийеле, эрмектерди бичигер.

1) Тоозынду јол (*до*) аттардын туйгактары алыс тибирет. 2) Совет жаннан озо Туулу Алтайда јакшы јазалду јол (*до*) јок болгон. 3) Женька бир (*де*) Алёшанын, бир (*де*) Нюранын кийининче барып, бир (*де*) мешке таппай турды. (*Н. Ник.*) 4) Кукуруза көп жерде эт (*те*), сүт (*те*), сарју (*да*), творог (*то*), каймак (*та*), јымыртка (*да*) көп. 5) Белок эт (*те*), сүт (*те*), тво-

рог(то), жымыртка (да) бар. 6) Кеткин куштар жаскыда жылу жерден учуп жанганда, элбек талайларды, бийик кырларды (ла) ээн чөлдөрдү өдүп келет. Олордын кезиги мөңкү кырларды (ла) учуп өткөнчө чапы чыгып, өлгүлөп калат. 7) Тындулар (ла) өткүргөн ченемелдер наукага сүрөкөй жаан туза жетирген. Андый ченемелдер жок болгон болзо, Юрий Гагариннинг (де) учарын билетеп болбос эди.

439 таскаду. Эки үрөнчик агаш аразына экскурсияга жүргени керегинде эрмектешкенин бичигер. Олордын эрмектеринде бөлүгөштер бар болзын.

К Ы Й Г Ы Л У Л А Р.

85 §. Кыйгылулар керегинде текши билери.

Кижинин сүүнгенин, ачынганын, кайкаганын ла онон до өскө сезимдерин көргүзүп турган сөстөрдү кыйгылулар деп айдар, темдектезе: **Ура!** *Бистин команда жеңди!* (Бу эрмекте ура деген кыйгылу сүүнгенин көргүзөт.) **Калак,** *кандый жеткер боло берди?* (Мында **калак** деген кыйгылу кижинин чочыганын көргүзөт.) **Батаа,** *бу туранын жаанын!* (Мында **батаа** деген кыйгылу кайкаганын көргүзөт.) **Эйт!** *Бу мында не болотон?* (Бу эрмекте **эйт** деген кыйгылу жескингенин көргүзөт.)

Ненин-ненин үйинө, табыжына өткөнгөнүн ле нени-нени бойы жаар кычырганын көргүзүп турган сөстөр база кыйгылулар болуп жат: **жарс-жарс, мөө-мөө, кон-кон, жип-жип-жип.**

Такыдылып айдымган кыйгылулар чий-үчөк ажыра бичилер: **жарс-жарс! көң-көң! жарс-марс!**

Кыйгылулардын кийининде запятой эмезе кый темдек тургузар.

Ажару. Кезик сөстөр бойынын учурын жылытала, кыйгылулар болуп тура берген: **Көк тенгери!** *Бу не боло берди? О жайла!*

440 таскаду. Эрмектерди кычырып, кыйгылуларды көргүзүп беригер.

1) О, мынын ачу-корондузын не деп айдар! (*Л. Кок.*) 2) О жайла, озогы чырайым кайда барды не? (*Л. Кок.*) 3) Ой, мында кандый коркушту жер! 4) «Эх, жаңы-жаңы жылдыстарды мен ачатан болзом!» — деп, Кирюша жаантайын сананат. (*Ю. Яковл.*) 5) Калак ла сени! Капшай жаанап, космоско учатан болзом. 6) Калак-кокый, бу сен нени эдип салдын! 7) Эй, сен кажы жердин кижизи? 8) Кала-ак, Баржымай деп кой балазыла жогыла! (*Л. Кок.*) 9) Эйт-эйт, сен нени айдазын, уулым! (*П. К.*) 10) Ме, нажы, мен сеге сый экелдим. (*М. Г.*)

441 таскаду. Кыйгылулардын кийинине керектү темдектер тургузып, эрмектерди бичип алаар. Кыйгылулар учурыла нени көргүзүп турганын жартагар.

1) Батаа мында ончозы таныш улус эмтир ине! 2) Эх анда (агаш аразында) кандый жакшы! (*М.-С.*) 3) Эй менле коштой

отур, најым (Н.) 4) Батаа кандый коркушту неме! 5) Ой Пётр Иванович, будыма базып ийдеер. (Г.) 6) Ой бу кандый бийик кыр болотон. 7) Калак бу сен нени эдип салган? 8) Эй капшай бери бассан. 9) О жайла бүгүн жангмыр болотон эмтир! 10) Батаа бу Карманның кейин угуп отурганча карагуй торт кирип калган эмтир иине! (Л. Кок.). 11) Ой, ой мынызы канайып барды? (П. К.)

442 таскаду. Шүүлте аайынча кыйгылулар кожуп, токтой түжер темдектер тургузып, эрмектерди бичип алаар.

1) ... сүреен арыдым! 2) ... бу сен кайдан желген? 3) ... санг башка немеге каткырба. 4) ... сенле не боло берди, уулчак? 5) ... Санай! Бу сен ненин учун оройтып калдың? 6) ... бу суу-нын соогын. 7) ... мени жагыскаан артыргыспаар. 8) ... мында кандый көп улус жуулган!

ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

443 таскаду. Точкалардың ордына божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичип алаар. Карарга базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү болгонун жартаар.

Химический завод...ордо чүмдү аппараттарда ла машиналарда киреенин табы спирт бол...п кубулат, спирт дезе резина бол...п кубулат. Агаштан жаңыс ла резина эмес, је торко, тере, сахар да эдетен заводтор бар. Химиктер, кубулгазын эдеечилер ч...л...п, бир немени база бир, ого чек түнгей эмес немеге кубултып билер. Сүт...ен творог эдип жадылар, творог...онг дезе — искусстванный түк. Бөс буд...йтан жарык өңдү буд...ктарды таш көмүрден эдип јат. Таш көм...рден ле нефтьтен химиктер жаңы материалдар — пластмассалар аларга үренип алгандар, пластмассалардан жүзүн-жүүр немелер эдедилер: тарелкелер ле телефон...ын аппараттарын, плаштар ла выключательдерди, сынбас перолор л... машиналардың шестерёнкаларын. Пластмассалар металлды да, агашты да, шилини де солып јат.

444 таскаду. Текстти кычырып, ого бажалык сананып табала, куучындап беригер. Точкалардың ордына божодылган букваларды тургузып, текстти бичигер.

Бир мун тогус жүс бежен беш жылда јаскыда Ставропольдо «Россия» колхозто јаан класстардың үренчиктеринин тогу...нчы производственный комплексный бригадазы тәзөлг...н. Бу школдың бригадазы ненин учун жаңыс ла производственный эмес, је база комплексный болгон? Комплексный бригадага јурт хозяйствонун бастыра бөл...ктери кирип турган: аш ла маала салары, сад өск...рери, өлөң эдери, уй мал, чочколор, койлор ло куштар азыраары. Үренчиктерге тракторды, јурт хозяйствого керектү тудунар-кабынар немелерди берген...ер. Үренчик...ер

11 Грамматика, 5—6 кл.

бойлоры уйларды саагандар, койлор... кайчылагандар, маала ажын отургускандар ла тракторло иштегендер. Баштапкы ла жылда школдың бригадазының ажының түж...ми жаан ул...с иштеп турган бригадалардың ажының түжүминен бийик болгон. Көп кыс...ар ла уул...ар он классты божодоло, бойлорының к...ниле агротехниканы ла зооветеринарияны үрене бергендер, кезиги дезде койчы, тракторист, уй саачы болуп иштей бердилер.

(В. Захарченко.)

445 таскаду. Точкалардың ордына божодылган букваларды тургузып, цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар.

1) 1962 жылда 1 июньда Горно-Алтайский автономный областың төзөлгөнinin 40 жылы бүткен. 2) Фашистский олжочыларла ат-нерелү тартышканы учун Туулу Алтайдан 19 кижиге Советский Союзтың Геройы деп ат-нере берилген, 16 мунгаң аж...ра кижиге ордендерле, медальдарла кайралдаткан. 3) Кадын ла Бий сууларда бир канча гидростанциялар туд...лар, ол жылына 30 миллиард киловаттчас электроэнергия алып турар арга берер. 4) Эмди Горно-Алтайский областы 14 совхоз ло 51 колхоз бар, балдардың 65 сады бар, анда жүр...п турган балдардың тоозы 2548, ада-энези төс журттардан ыраакта мал ижинде турган балдарга государство жеткилдеп турган 52 интернат ачылган, анда 2700 үренчик жадып үренет. 5) Бистинг областы көп тоолу культурно-просветительный учреждение-лер: культураның 12 туразы, 100-тен ажыра журт клубтар, 14 культпросветпередвижка, 100-тен ажыра библиотекалар, 4 кинотеатр, краеведческий музей, бичик садар магазин...р иштеп жат.

446 таскаду. Божодылган букваларды тургузып, скобкадагы сөстөрди жаба эмесе башка бичип, текстти бичип алаар. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп туру, жартагар.

Владимир Ильич Ленин ишмекчилердин **најызы** (ла) нөкөри болгон. Ол бастыра жүрүмди өскөртө кубултарга сананган. Ол иштеп турган улус **ончозы** жакшы жатсын деп күйнзеген.

Ишмекчилер Ленинди **сүйп турган**, помещиктер (ле) капиталисттер оны көрбөйтөн. Каанның полициясы оны арестовать эделе, түрмеге отург...зып, ыраак Сибирьге ссылгага ийген. Оны жажына түрмеде тударга сананган. Ленин **гран ары** жанына жүре береле, нени эдетенин ишмекчилерге **ыраактан** бичиген. Онын кийининде катап желеле, бастыра тартыжуны башкарган.

Бир мун тогус жүс он жети жылда февральда ишмекчилер солдаттар (ла) кожо — ол тушта жуу болгон — каанды сүр...п ийген, онын кийининде, бир мун тогус жүс он жети жылда жетинчи ноябрьда, помещиктерди (ле) капиталисттерди сүр...п салган Олордың жерлерин, заводторын, фабрикаларын блаап алала, бойлорының ээжилерин тургузып баштагандар.

Јаңы жүр...м төзөп аларга ишмекчилерге *Ленин (ле) онын* партиязы болушкандар.

(Н. Крупская.)

447 таскаду. Текстти кычырып, ого бажалык сананып таап алаар. Онын кийининде точкалардын ордына керектү буквалар тургузып, текстти бичип алыгар.

Инженерлер ле ишмекчилер советский шахтёрл...рго керектү жаңы машиналар эдип чыгар...ан. Ол машинанын ады «көмүрдинг комбайны». Комбайн көм...рди бойы оодып, бойы жууп, оны ээчий жүр...п турган вагонеткалар...а салат. Электровоз келип, вагонеткалар...ы тартып апарат. Көм...рди вагонеткалардан жа...н темир кайырчак...а ур...п јат. Ол кайырчактарды көд...рер машиналар јердинг үст...не чыгарат. Јердинг үст...нде көм...рди вагондорго коштойло, бис...инг Төрөлистинг бастыра талаларына аткарат. Көмүр ул...ска сүрекей керектү.

(П. Прохоров.)

448 таскаду. Карарта базылган сөстөр куучын-эрмектинг кандый болуктери болгонун јартагар.

Суу нефть аларга болужат.

Суула алышкан **нефтьтег** керосин де, бензин де алып болбос. Онын учун нефтяниктер нефть алар тушта сууны **јердин** нефть јаткан **кыбына** божотпоско жичеенип туратандар. Је Башкириянын ла Татариянын нефтяниктери сууны јердин нефть јаткан кыбына **өнөтийин** божодып јадылар. Олор ненин учун анайда эдип турган болотон?

Нефтьке јетире өрүмдеп, үйт өткүргенде, јердин алдынан озо баштап көп нефть адылып чыгат, **ненин учун дезе** нефтьти кей алдынанг **өрө** ийде тебет. Је кей нефтьле **кожо** табынча чыгып, нефтьти ийтпей барат. Анайдарда, нефтьти јердин алдынанг насосторло соордырып чыгарарга келижет. Мынайда эдерге сүрекей күч болуп турат, ого үзеери, нефтьти **ончозын** соордырып чыгарып болбос. Нефтьти **неле** чыгарып алатан деп, нефтяниктер шүүшкендер. Онон олор сууны тузаланар деп јөптөжөлө, оны нефтьтинг алдына божоттылар. Суу дезе нефтьти алдынанг **өрө** ийдип, оны ээчий бойы көдүрилет. Мында нефтьти суудан айрып саладылар. Онон сууны база ла нефтьтинг алды јаар божодып јадылар.

Суу **озодо** нефтьтинг өштүзи болгон, **эмди дезе** онын баштапкы најызы **ла** болушчызы боло берген.

**Писательдердин өбөкөлөрүн кыскарта
бичигени**

А. Коп. — А. Коптелов.
А. Г. — А. Гайдар.
А. Ад. — А. О. Адаров.
А. Сар. — А. Ф. Саруева.
В. Куч. — В. Кучняк.
В. Захарч. — В. Захарченко.
Г. — Н. В. Гоголь.
Е. Чап. — Е. М. Чапыев.
И. Қоч. — И. П. Қочеев.
Карн. — Карнаухова.
Кат. — В. Катаев.
Кр. — И. А. Крылов.
Л. — М. Ю. Лермонтов.
Л. Касс. — Л. Кассиль.
Л.-К. — В. И. Лебедев-Кумач.
Л. Кок. — Л. В. Кокошев.

Л. Т. — Л. Н. Толстой.
М. Г. — А. М. Горький.
М.-Эд. — М. В. Мундус-Эдоков.
М.-С. — Д. Н. Мамин-Сибиряк.
Н. Ул. — Н. У. Улагашев.
Н. Никон. — Н. Никонов.
Пришв. — М. Пришвин.
Н. Шат. — Н. Шатинов.
П. — А. С. Пушкин.
П. К. — П. В. Кучняк.
С. Самс. — С. Самсонов.
С. Б. — С. Бабаевский.
С. Сур. — С. Суразаков.
Ч. Чун. — Ч. А. Чунижеков.
Э. Палк. — Э. М. Палкин.
Ю. Яковл. — Ю. Яковлев.

БАЖАЛЫКТАР

БАШТАМЫ ШҚОЛДО УРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРІ

Табылу, суракту ла кыйгылу эрмектер. Эрмектин учында точка, суракту ла кыйгылу темдектер турары	3
Эрмектин төс лө эчегі члендери	4
Укташ члендү эрмектер	5
Колболу эрмектер	6
Қычыру сөстөр	7
Чіке куучындү эрмектерде токтой тұжер темдектер	7
Јүзүннің солумаларының кубултқыштарла кубулары	11

ФОНЕТИКА

1 §. Куучын-эрмектин табыштарының бүдери. Үндү ле туйук табыштар	12
2 §. Үйе	14
3 §. Согулта	15
4 §. Буквалар. Алфавит	17
5 §. Јаан буквалар	20
6 §. Үндү табыштардың бөлинери	22
7 §. Үндү табыштардың сөстөрдө турар аайы	24
8 §. Узун үндү табыштар	25
9 §. Тунгак ла үнгүр туйуктар	28
Үренгенин катап көрөр таскадулар	30

МОРФОЛОГИЯ

Сөстин бүдүмү

10 §. Төзөгө лө сөс кубултар кожулталар	34
11 §. Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта	35
12 §. Сөстин тазылын ла кожулталарын чын бичири	40
13 §. Элес үндүлер ле оморды чын бичири	44
14 §. Эрин үндүлердин чын бичилери	—
15 §. Колболу сөстөр	48
16 §. Кыскартылган колболу сөстөр	50
17 §. Сөстөрдү јангы јолго көчүрер ээжилер	51
Үренгенин катап көрөр таскадулар	52
18 §. Куучын-эрмектин бөлүктери	54

Адалгыш

19 §. Адалгыштардың учуры ла грамматический темдектери (тоозы, ку- бултқыштары ла мензинер кожулталары)	54
20 §. Адалгыштардың тоозы	57
21 §. Ос адалгыштар	59

22 §.	Мензинер кожулталу адалгыштар	61
23 §.	Адалгыштардын кубулкыштарла кубулары. Кубулткыштар	63
24 §.	Адалгыштардын кубулткыштарла кубулар аайы	64
25 §.	Унгүр туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	66
26 §.	Тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	69
27 §.	Ундү табышка токтогон адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	71
28 §.	Мензинер кожулталу адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	73
29 §.	Адалгыштардын бүдери	77
30 §.	Адалгыштардын сөс бүдүретен кожулталары	78
	Уренгенин катап көрөр таскадулар	80

Жарталгыш

31 §.	Жарталгыштардын учуры	82
32 §.	Качественный ла относительный жарталгыштар	84
33 §.	Жарталгыштардын бүдери	85
	Уренгенин катап көрөр таскадулар	88

Тооломолор

34 §.	Тооломолор керегинде текши билери	90
35 §.	Тооломолордын бүдүмү	91
36 §.	Тооломолордын кубулткыштарла кубулары	93
37 §.	Турган тоозын көргүзөр тооломолордын кубулткыштарла кубулары	—
38 §.	Тунгак туйукка токтогон тооломолордын кубулткыштарла кубулары	94
39 §.	Ундү табыштарга токтогон тоозын ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолордын кубулткыштарла кубулары	—
	Уренгенин катап көрөр таскадулар	96

Солума

40 §.	Солуманын учуры ла грамматический темдектери	97
41 §.	Јүзүннинг солумалары	98
42 §.	Јүзүннинг солумалары кубулткыштарла кубулары	—
43 §.	Көргүзөр солумалар	99
44 §.	Көргүзөр солумалардын кубулткыштарла кубулары	100
45 §.	Жартаачы солумалар	101
46 §.	Бойы деп солуманын кубулткыштарла кубулары	—
47 §.	Суракту солумалар	102
48 §.	Суракту солумалардын кубулткыштарла кубулары	103
49 §.	Относительный солумалар	—
50 §.	Јарты јок солумалар	104
51 §.	Токтодулу солумалар	105
52 §.	Солумалар учурыла бөлинер таблица	106
	Уренгенин катап көрөр таскадулар	107

Глагол

53 §.	Глаголдордын учуры ла онын төс грамматический темдектери	108
54 §.	Тегин ле колболу глаголдор	109
55 §.	Колболу глаголдордын төс глаголынын бүдери ле чын бичилери	—
56 §.	Көчөтөн лө көчпөйтөн глаголдор	111
57 §.	Глаголдордын бүдери	112
58 §.	Глаголдор глаголдордон бүдери	114
59 §.	Токтодулу глаголдор	116
60 §.	Глаголдын кебери	117
61 §.	Глаголдын өйлөри	118
62 §.	Тургуза, өткөн лө келер өйдин глаголдоры јүзүндөрле кубулары	122

63 §. Молју кеберлү глаголдор	126
64 §. Молју кеберлү глаголдордын жүзүндөрлө, тоолорло кубулары	127
65 §. Жопснер кеберлү глаголдор	128
66 §. Амаду кеберлү глаголдор	129
67 §. Жакылта кеберлү глаголдор	130
68 §. Глаголдордын кубуларынын таблицазы	132
Уренгенин катап көрөр таскадулар	134

Эренгис

69 §. Эренгистин учуры ла грамматический темдектери	135
70 §. Эренгистердин бүдери	136
71 §. Эренгистер адалгыштарга көчөри	137

Ылганаачы

72 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери	138
73 §. Ылганаачынын бүдери ле чын бичилери	140
Уренгенин катап көрөр таскадулар	143

Кубулбас

74 §. Кубулбастардын учуры ла грамматический темдектери	144
75 §. Тегин ле колболу кубулбастар	145
76 §. Тегин кубулбастардын бүдери	—
77 §. Колболу кубулбастардын бүдери ле чын бичилери	147
78 §. Кубулбасты куучын-эрмектин өскө бөлүгүнен ылгаары	148
Уренгенин катап көрөр таскадулар	149

Улантылар

79 §. Улантылар керегинде текши билери	150
80 §. Улантылардын бүдери	151

Колбоочылар

81 §. Колбоочылар керегинде текши билери	154
82 §. Колбоочылардын чын бичилери	156

Бөлүгөштер

83 §. Бөлүгөштер керегинде текши билери	157
84 §. Бөлүгөштердин чын бичилери	158

Кыйгылулар

85 §. Кыйгылулар керегинде текши билери	160
Уренгенин катап көрөр таскадулар	161

Суразакова Нина Николаевна, Суразакова Зоя Саймовна

ГРАММАТИКА АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА

часть первая

ФОНЕТИКА и МОРФОЛОГИЯ

для 5—6 классов.

Редакторы *Т. М. Тоцакова, Е. Г. Мултуева.*

Художественный редактор *И. И. Митрофанов.*

Технический редактор *М. И. Техтееков.*

Корректоры *Н. П. Кучияк и М. Г. Каланакова.*

Сдано в набор 1/VI 1963 г. Подписано в печать 27/VII 1963 г.
Бумага 60×92¹/₁₆. Печ. л. 10,5. Уч.-изд. л. 11,2. АН 13030. Заказ № 2074.
Тираж 2000 экз. Цена без переплета 12 коп. Переплет 5 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство, г. Горно-Алтайск,
проспект Коммунистический, 44. Типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект Коммунистический, 25.

18-00

Баазы 17 акча.